

Innehållsförteckning: Rapport angående en eventuell sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige

Innehållsförteckning: Rapport angående en eventuell sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige	1
Rapport angående en eventuell sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige.....	2
I. Att bryta tystnaden om historiska övergrepp	2
II. Bakgrund	3
Romer och resande/resanderomer i Sverige idag: olika grupperingar, antalsberäkningar och definitioner	3
Romer och resande/resanderomer i Sverige: en historisk översikt	6
Tidig historia: 1500-tal till 1800-tal	6
1900-talets diskriminering.....	8
Förändringar sedan efterkrigstiden.....	20
Historien, nuet och framtiden: en avslutande diskussion och analys i relation till internationell forskning	23
III. Internationella exempel på sanningskommissioner.....	25
Vad kännetecknar en sanningskommission och vad är dess uppgifter?.....	25
Olika typer av sanningskommissioner och andra sätt att hantera det förflutna.....	26
I övergången från auktoritärt till demokratiskt styre.....	26
Sydafrika	28
Historiska sanningskommissioner.....	44
Australien – ”de stulna generationerna”.....	45
Kanada – <i>Indian Residential Schools</i>	51
Norge – assimileringsspolitiken gentemot de resande/romanifolket/taterne	55
Avslutande diskussion: några lärdomar om hur sanningskommissioner skulle kunna bidra till försoning.....	66
IV. Vad kan vi lära för en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige?.....	71
Undersökning, dokumentation, offentliggörande: kombination av personliga berättelser, arkivforskning och andra metoder.....	71
Officiellt erkännande, ursäkt, gottgörelse och reformer för framtiden	72
Främjande av försoning och ömsesidig förståelse på olika nivåer och i olika sammanhang.....	74
Upptagandet av vittnesmål, offentliga hearings, och stöd för offer som vittnar.....	74
Att nå, och ge plats för, alla som vill berätta (inför en sanningskommission eller senare)	76
Behovet av avgränsningar	77
Mer specifika frågeställningar kring befogenheter, mandat och arbetsuppgifter.....	77
Sanningskommissionens sammansättning och medarbetare: representativitet och kompetenser	83
Referenser.....	86

Rapport angående en eventuell sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige

I. *Att bryta tystnaden om historiska övergrepp*

De första romerna rapporteras ha invandrat till Sverige för nära 500 år sedan. Till att börja med välkomnades de som gäster till Norden, men nyfikenheten övergick så småningom till misstänksamhet och ökad intolerans från statens och kyrkans sida. Under 1900-talet utsattes romer för olika former av diskriminering i form av inreseförbud, tvångssteriliseringar och tvångsomhändertagande av barn, samt tvånget att flytta med cirka tre veckors mellanrum. Dessutom fanns olika lagar mot lösdriveri som visade motvilja mot kringresande grupper. I takt med att rasbiologiska och rashygieniska föreställningar vann gehör inrättades i början av 1920-talet ett rasbiologiskt institut i Uppsala. 1934 och 1941 infördes lagar som möjliggjorde påtvingad sterilisering av personer som myndigheterna av olika skäl ansåg inte var lämpliga att skaffa barn. Dessa lagar gällde ända in på 1970-talet. Bland de romska grupperna drabbades särskilt de resande av tvångssteriliseringar, som kunde motiveras dels med idéer om att de skulle tillhöra en "underlägsen folkas", dels med uppfattningen att de var "asociala" pga. sitt kringresande levnadssätt. Inreseförbudet för "zigenare" som infördes 1914 gjorde att även svenska romer inte var garanterade att åter komma in i landet ifall de reste utomlands. Inreseförbudet gällde även under andra världskriget, vilket gjorde att romer på flykt undan nazisternas koncentrationsläger inte kunde få en fristad i Sverige. Bara två romer lyckades komma med Folke Bernadottes vita bussar till Sverige. Romer kunde inte ta sig in i landet lagligt förrän i mitten av 1950-talet, då lagen om fri nordisk arbetsmarknad (1954) gjorde det omöjligt att förhindra invandringen av finska romer. Romer inom Sveriges gränser tvingades också att vara på resande fot. Enligt ett dekret från 1923 (som på sina håll tillämpades ända in på 1960/70-talet) fick romer/"zigenare" inte stanna längre än tre veckor på samma plats, vilket gjorde att de förvägrades regelbunden skolgång och andra medborgerliga rättigheter som tillkommer de som återfinns i mantalsskrivningsregistren.¹

Utifrån sina egna (och/eller sina äldre familjemedlemmars) minnen av systematisk diskriminering genom historien känner många romer och resande/resanderomer i Sverige fortfarande en stark misstro gentemot det svenska majoritetssamhället, dess myndigheter och institutioner.² Detta samtidigt som essentialistiska och diskriminerande föreställningar om de romska grupperna fortfarande är vanligt förekommande i det svenska samhället, inklusive i skolorna.³

Vid det *Arbetsseminarium om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* som ordnades av Delegationen för romska frågor i juni 2008, underströks det att för att denna misstro ska kunna brytas så behöver denna historia kartläggas samt lyftas fram i offentlighetens ljus. Ett officiellt erkännande och en ursäkt i kombination med statliga åtgärder för att söka gottgöra den skada som personer ur de romska grupperna har lidit skulle också kunna leda till upprättelse och initiera en försoningsprocess mellan dem och det svenska majoritetssamhället.⁴

Samtidigt som dessa minnen av historisk diskriminering fortfarande är levande inom romska grupper, så har det också observerats att det svenska samhället i allmänhet (inklusive

¹ *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 2008 (bl.a. Rosa Taikons och Maria Leissners presentationer); Palosuo 2008, s. 6-7, 10. I fråga om de olika former av diskriminering och tvångsåtgärder från myndigheternas sida som "tattare" (myndigheternas benämning av de resande) respektive "zigenare" (en tidigare benämning av romer) var föremål för så fanns såväl likheter som skillnader under 1900-talet. Detta går jag närmare in på längre fram i rapporten.

² *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 2008.

³ Rodell Olgaç 2009, s. 1. Se även hennes doktorsavhandling: Rodell Olgaç 2006.

⁴ *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 2008.

dess myndigheter) har väldigt begränsade kunskaper om romer, om deras situation, och om bakgrunden till denna situation.⁵ Trots att 1994 års läroplaner föreskriver att eleverna ska tillägna sig kunskap om de romska grupperna och andra nationella minoriteters kultur, språk, religion och historia,⁶ har dessa föreskrifter hittills i väldigt liten utsträckning slagit igenom i skolundervisning och lärarutbildning.⁷ En *sanningskommission* skulle här kunna fylla ytterligare ett viktigt syfte, nämligen att ge den breda allmänheten ökad kunskap och medvetenhet om vad romer och resande/resanderomer utsatts för i form diskriminering och förföljelse i Sverige genom historien. En sådan medvetenhet hos den svenska majoritetsbefolkningen skulle i sin tur kunna leda till en ökad förståelse för dessa gruppers villkor idag, motverka nutida antizigenism och diskriminering, och därmed bidra till att förbättra nutida relationer mellan de romska grupperna och den svenska majoritetsbefolkningen.⁸

I denna rapport ska jag, med hänvisning till ett antal internationella exempel, diskutera hur en sådan sanningskommission skulle kunna se ut och bedriva sitt arbete. Denna diskussion innefattar bl.a. kommissions sammansättning, mandat och arbetsuppgifter, dess befogenhet och resurser, olika former av offentliggörande, stödprogram för dem som vittnar om övergrepp som de utsatts för, samt olika sätt att resonera kring gottgörelse och kompensation för offren. Vad kan man på dessa områden lära av internationella exempel: både i fråga om positiva insikter att inspireras av och i fråga om misstag att undvika? Och hur skulle en sådan kommission kunna bidra till förbättrade relationer (eller rentav försoning) mellan romer och resande/resanderomer och det svenska majoritetssamhället?

Till att börja med ska jag dock introducera de olika romska grupperna samt (med fokus på 1900-talet) ge en översikt över deras historia i Sverige och de övergrepp som de utsatts för.

II. *Bakgrund*

Romer och resande/resanderomer i Sverige idag: olika grupperingar, antalsberäkningar och definitioner

De flesta romer talar om sig själva som *rom* (singular) och *le rom* (plural). Benämningen *rom* betyder ”man” och ”människa” på språket *romani-chib* eller *romanès*, som har sitt ursprung i klassisk sanskrit. ”Zigenare” är fortfarande ett vanligt språkbruk, men kan uppfattas som alltför negativt värdeladdat på ett liknande sätt som ”neger” eller ”lapp” när det gäller de svarta amerikanerna och samerna.⁹ Ingen vet exakt hur många romer som bor i Sverige. I befintlig litteratur pendlar det numerära antalet mellan 20 000 och 100 000, men de flesta studier håller sig kring 40 000-50 000. Ofta delas de in i fem huvudgrupper: svenska romer (dvs. ättlingar till de romer som kom hit kring förra sekelskiftet), finska (*kaale* eller *kalê*) romer, resande/resanderomer, utomnordiska romer och nyanlända romer. Dessa grupper består i sin tur av en mängd undergrupper.¹⁰

⁵ *European Commission against Racism and Intolerance: Third Report on Sweden* 2004, s. 25-26.

⁶ *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet - Lpo 94* (1994). s. 10. *Läroplan för de frivilliga skolformerna - Lpf 94* (1994). s. 10.

⁷ *Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet* 2008, s. 27, 30-32. Rodell Olgaç 2009.

⁸ Detta påpekades exempelvis av Maria Leissner (Ordförande i Delegationen för romska frågor) och Katri Linna (Diskrimineringsombudsman) vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 2008.

⁹ Roth 2005, s. 104.

¹⁰ Palosuo 2008, s. 13. Se vidare *Delegationen för romska frågor* (Informationsbroschyr om Delegationen och dess arbete) som är tillgänglig på:
http://www.romadelegationen.se/dynamaster/file_archive/080924/e612faae3d65cd43d6fd96c67adf4cf7/Infofolder_svensk_080904.pdf

I samband med att Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) år 1962 gav socialläkaren John Takman i uppdrag att göra en stor socialmedicinsk undersökning omfattande alla "zigenare" i Sverige, beräknades deras antal till lite drygt 900 personer.¹¹ År 2002 uppskattades antalet svenska romer (som tidigare kallades "svenska zigenare") till cirka 2500 personer. De tillhör främst den romska gruppen *kelderash* men även grupperna *lovara* och *tjurara*.¹²

Romer från Finland började invandra till Sverige sedan nordisk passfrihet och fri nordisk arbetsmarknad införts 1954. År 1973 var antalet finska (*kaale* eller *kalé*) romer i Sverige ca 1200, och år 2002 beräknades antalet vara ca 3000.¹³ Mot slutet av 1960-talet började också romer komma till Sverige från andra delar av Europa. En grupp polskfranska romer väckte stor uppmärksamhet 1969. Dessa utvisades till Frankrike, men följdes av mer organiserad invandring av romer från olika delar av Syd- och Östeuropa, vilka kommit att benämnas "utomnordiska romer".¹⁴ Bland de flyktingar som kom till Sverige på 1990-talet i samband med Jugoslaviens sönderfall och de etniska rensningarna fanns en hel del romer (s.k. "nyanlända romer"). Alla romer som ingått i flyktingsströmmarna från Balkan har dock inte vågat eller önskat uppge sin romska identitet.¹⁵

De *resande* benämndes tidigare (ofta i nedsättande ordalag) som "tattare", medan begreppet "resande" däremot är deras *egen* benämning på sig själva. Enligt den allmänna "tattarinventering" som genomfördes av polismyndigheten i Sverige år 1944 uppgick antalet "tattare" i landet till nära 8000 (vilka bodde i 2000 hushåll).¹⁶ Samtidigt bör det dock påpekas att vid den tiden användes beteckningen "tattare" mycket lösligt, bl.a. om personer som på landsbygden ansågs föra ett kringflackande liv. Detta gjorde att även andra än resande kunde bli antecknade som "tattare" i myndigheternas register. En del personer med resandeursprung kan å andra sidan ha dolt sin bakgrund för att slippa omgivningens stigmatisering, och följaktligen ha undgått att bli medräknade i "tattarinventeringen".¹⁷

Idag beräknar man att det finns mellan 15 000 och 30 000 resande i Sverige. Siffran varierar beroende på hur man räknar – vilka kriterier som avgör om man är av resandesläkt.¹⁸ De resandes ursprung är i sin tur föremål för olika teorier, såväl bland forskare som bland resande själva. En hel del av dem betonar ett släktskap med de tidiga romerna som kom till Sverige i början av 1500-talet, och de resande som främst identifierar sig med detta romska arv kan också kalla sig för resanderomer. Med hänvisning till bl.a. likadana släktnamn har man även påtalat ett släktskap mellan en hel del av de svenska resande och de finska (*kaale*

¹¹ Takman undersökte (under perioden 15 november 1962 till 23 april 1963) 661 av 679 personer med enbart zigeniskt påbrå ("pure Gypsies"). Han undersökte också 212 av de 245 kända "half-Gypsies", dvs. personer som bara delvis hade zigeniskt påbrå. Dessutom undersökte han 50 personer som inte själva var zigenare men som var gifta eller sammanboende med "pure Gypsies". Takman 1976, s. 13. Se även Takman 1966.

¹² Hazell 2002, s. 70, 163-164.

¹³ Hazell 2002, s. 70, 164; Nordström & Kai 2007, s. 128-130.

¹⁴ Hazell 2002, s. 70, 164; Nordström & Kai 2007, s. 128-129. Medan spontaninvandrade utomnordiska romer skulle utvisas, så beslöt myndigheterna om en reglerad invandring där en viss kvot utvalda utomnordiska romer per år skulle få komma till Sverige. Nordström & Kai 2007, s. 129. Se vidare Montesino 2002, s. 177-188.

¹⁵ Nordström & Kai 2007, s. 138.

¹⁶ Hazell 2002, s. 85.

¹⁷ För dessa distinktioner se bl.a. Tydén 2002, s. 62-63. Heymowski noterade i sin doktorsavhandling att av de 30 utvalda personer (vars släkter han följde bakåt i tiden) så hade sju stycken felaktigt utpekats som "tattare" av myndighetspersoner eller av tidigare forskare – detta på grundval av karaktäristika som namn, yrke, utseende och uppträdande. Heymowski 1969, s. 33-35. Hazell påpekar också att då det gällde "tattarinventeringen" så berodde mycket på hur de enskilda polismän som (på polismyndighetens uppdrag) utförde inventeringen bedömde personen ifråga. Enligt Hazell kan man befära att de redan från början definierade "tattare" som personer med kriminell belastning eller andra sociala problem. Hazell 2002, s. 86. För att undvika att komma i myndigheternas register, eller undvika omgivningens fördomar, dolde också en del personer att de var av resandesläkt (t.ex. genom att låta omgivningen, och även sina egna barn, tro att de var vallonättlingar, Hazell 2002, s. 63).

¹⁸ Hazell 2002, s. 7. Enligt Nordström & Kai 2007 (s. 133) ser man uppgifter om att antalet romer i Sverige idag skulle uppgå till 30 000 – men ibland talas det om 50 000 och i den senare siffran skulle de resande ingå.

eller *kalé*) romerna (vilka i sin tur i huvudsak är ättlingar till de romer som förvisades från Sverige på 1600-talet). Andra resande hävdar att deras förfäder var legosoldater från bl.a. Tyskland och andra europeiska länder (som från början rekryterats av Karl XII) eller att de var ryska krigsfångar som blev kvar i Sverige sedan de frigivits efter krigsslutet 1721. Det finns även berättelser om att romer fanns representerade bland Karl XII's legosoldater.¹⁹ En annan teori, som blev särskilt populär från mitten av 1950-talet, är att de resande huvudsakligen (även om det skulle kunna finnas inslag av utländskt, inklusive "zigenskt", påbrå) skulle ha härstammat från den svenska allmogebefolkningen och snarare utgjort en socioekonomisk, och från det övriga samhället utstött, grupp med liknande yrken och levnadssätt.²⁰ Svagheten i den sistnämnda teorin är dock att den inte kan förklara resandekulturens speciella livskraft, med dess specifika språk och traditioner.²¹ En möjlig lösning skulle, enligt Hazell, kunna vara att resande av olika ursprung (som utövade samma typ av arbeten och ofta var på resande fot) genom århundradena närmade sig varandra samtidigt som de fjärmade sig från det svenska majoritetssamhället. Det finns också uppgifter om att svenska fattigbönder, som p.g.a. missväxt tvingades ut på vägarna, successivt gifte in sig i resandesläkterna.²²

De svenska resandes språk kallas *svensk rommani* och går in under den samlingsbeteckning för romska språkvarianter (*romani-chib*) som myndigheterna och Romernas riksförbund enats om. I *svensk rommani* kommer de flesta orden från hindi och sanskrit, men följer svensk grammatik i fråga om ändelser och böjelser. Där finns också ord från ett 30-tal andra språk vilket ger en fingervisning om i vilka länder de resandes förfäder befunnit sig på sina vandringar. Många av orden är gemensamma med resandespråk i andra länder men stavning, uttal och grammatik skiljer sig från land till land (engelskt uttal och grammatik i England etc.)²³

Svårigheten att exakt bedöma hur många romer som finns i Sverige hänger inte bara samman med det faktum att det inte längre förs etniska register, utan även med att en del

¹⁹ Hazell 2002, s. 46, 50-62.

²⁰ Här fick Heymowski 1955 och 1969 stort genomslag. Se vidare längre fram i denna rapport, under rubriken "Förändringar sedan efterkrigstiden".

²¹ Hazell 2002, s. 48-49. Hazell påpekar också att de 30 utvalda personer vars släkter Heymowski följde bakåt i tiden hade valts ut i samarbete med polismän, fängvaktare och socialarbetare (snarare än i samarbete med de resande själva). Därmed skulle urvalet kunna ha påverkats av svenska myndighetspersoners fördomar om vilka som kunde räknas som "riktiga tattare", och fokusera på personer som begått brott eller som hade ekonomiska och sociala problem. Här kan också noteras att några år efter Heymowskis licentiatavhandling (Heymowski 1955) och doktorsavhandling (Heymowski 1969) skedde en viss förändring i Heymowskis syn på just de resandes eventuella romska påbrå. I en artikel från 1976 menade han att det romska inslaget var tillräckligt starkt för att förklara vissa fenomen, såsom utbredningen av de resandes språk *rommani* och vissa yttre romska (eller med dåtidens terminologi "zigenska") drag. Dock menade han att detta inte var tillräckligt för att hela gruppen skulle betraktas som väsensskild från det svenska samhället. Han noterade också att det bland de resandes förfäder fanns många soldater, i synnerhet sådana som tillhörde värvade regementen, och att det i några fall var fråga om utlänningar. Heymowski 1976.

²² Hazell 2002, s. 62-63, 68-71, som också menar att det än idag går att urskilja olikheter mellan olika resandegrupper i deras sätt att leva och syn på saker och ting: något som skulle vara särskilt märkbart mellan resande som har tydligt romskt påbrå och resande med andra rötter. Hazell nämner också några andra hypoteser om de resandes ursprung, bl.a. att de skulle vara en blandning av zigenare och svenskar (med hänvisning till Etzler 1944), att de skulle vara ättlingar till mongoliska tatarer vilka värvats till Sverige som soldater (enligt en del resande som Hazell själv har träffat, Hazell 2002, s. 57-58), att de skulle ha judiskt påbrå som en israelitisk stam som drevs ut ur Israel på Gamla testamentets tid (detta enligt en del kristna resande i Norge och Sverige, Hazell 2002, s. 63-64). Ibland förekommer det också att resande säger sig härstamma från vallonerna, och någon enstaka av etnologen Gunborg Lindholms informanter uppgav att resandefolket skulle vara släkt med samerna (Lindholm 1995). Se vidare Hazell 2002, s. 63.

²³ För detaljer, se Hazell 2002, s. 157-175. En del resande menar att det är fel att kalla språket *rommani* och hävdar att det istället ska heta *rotepa* (*rota* = att tala: *rot* är också ett tyskt slangord för *tiggare*) medan andra resande använder båda uttrycken.

romer (inklusive resande) velat dölja sin härkomst av rädsla för att utsättas för diskriminering. Vidare finns det olika uppfattningar om *vem* som ursprungligen är rom eller ej (och i vilken utsträckning man ska ha romskt påbrå för att kunna kalla sig rom).

Det har dock påpekats att de olika romska grupperna har en väsentlig gemensam erfarenhet som ofta ligger till grund för deras identitetspolitiska mobilisering, nämligen erfarenheten av att bli betraktade som romer (eller ”zigenare” och ”tattare”) av majoritetssamhället och att detta betraktande (eller denna tillskrivna identitet) inneburit stigmatisering, diskriminering och förföljelse genom historien och ända in i våra dagar.²⁴ I sitt projekt med uppdraget att förebygga och motverka diskriminering av romer i Sverige har Diskrimineringsombudsmannen (DO) inte heller gjort någon skillnad mellan olika grupper (såsom *resande*, *kaale* eller *kalé*, *kelderasha*, *lovara* m.fl). Man använde sig av en definition som omfattade

*alla de individer som själva identifierar sig som romer och alla de romska grupper som minoritetspolitiken inkluderar.*²⁵

De anmälningar som kommit in till DO under projektiden (2002-2003) visade inte heller på några uppenbara skillnader mellan de olika romska gruppernas situation i diskrimineringshänseende.²⁶ Samtidigt påpekade man att de olika grupperna har *olika historiska erfarenheter i fråga om förföljelse och diskriminering*. En del har också direkta erfarenheter av nazisternas folkmord på romer under andra världskriget.²⁷

Romer och resande/resanderomer i Sverige: en historisk översikt

Tidig historia: 1500-tal till 1800-tal

Den diskriminering som romska grupper möter i Sverige, och i övriga Europa, idag har en lång bakgrundshistoria. I svenska källor finns en romsk närvaro registrerad för första gången år 1512, då en grupp romer uppges ha anlänt till Stockholm. Romerna hade då funnits i Europa sedan tidig medeltid, då de kommit invandrande till Öst- och Centraleuropa ifrån Indien (troligen från provinsen Punjab i nordvästra Indien och delar av dagens Pakistan). I Sverige kallades gruppen från början för ”tattare” (eller ”tatare/tatrare”) på grund av att de förväxlades med tatarer (en mongolisk folkgrupp). Termen ”zigenare” började användas från år 1628 men vid denna tid, och ända fram till 1800-talets slut, gjorde man ingen distinktion mellan ”zigenare” och ”tattare”, och benämningarna alternerar i de svenska källorna.²⁸

I Europa kom romernas historia att bli fylld av mer eller mindre dramatiska attitydsvängningar från majoritetssamhällets sida: allt ifrån en positiv nyfikenhet och uppskattning för deras hantverksskicklighet och andra färdigheter – till distans och misstänksamhet eller rentav aggressiv förföljelse.²⁹ Även i Sverige övergick den inledande positiva nyfikenheten så småningom till misstänksamhet och ökad intolerans från statens och kyrkans sida. Det romska följe som anlänt till Stockholm 1512 hade fått allmosor och härbärge enligt den tidens regler för att ta emot genomresande pilgrimer och tiggare. Under Gustav Vasa, som också (mot slutet av 1520-talet) genomförde reformationen med dess kritik av pilgrimsfärder och andra romersk-katolska uttryck för kristen tro, så började dock staten att alltmer vilja kontrollera utländsk närvaro i landet. Man ville begränsa rätten att röra sig fritt,

²⁴ Jfr. Roth 2005, s. 113.

²⁵ *Diskriminering av romer i Sverige* 2004, s. 5.

²⁶ *Diskriminering av romer i Sverige* 2004, s. 5.

²⁷ *Diskriminering av romer i Sverige* 2004, s. 5.

²⁸ Montesino 2002, s. 33; Palosuo 2008, s. 3-4.

²⁹ Om Romernas historia i Europa se exempelvis Cederberg 1998 och 2004; Karlsson 2003, s. 229-254.

förmå arbetsföra fattiga att arbeta och bli bofasta, och förbjuda fattiga främlingar att tigga. Därmed minskade toleransen gentemot kringresande grupper. År 1525 gav Gustav Vasa order om att ”tattare” skulle lämna landet och år 1543 misstänkliggjordes ”tattare” som spioner. De beskylldes också för att vara kättare, tiggare och tjuvar.³⁰

Om en del av dem i praktiken kunde stanna eller om det kom in nya romer vet man inte, men år 1560 förbjöd ärkebiskop Laurentius Petri prästerna att befatta sig med ”tattarna”. Prästerna fick varken döpa deras barn eller begrava deras avlidna. Statliga och kyrkliga förordningar följdes dock inte alltid av tjänstemän och övrig befolkning på lokal nivå. Det fanns exempelvis präster som försökte hjälpa ”tattare” på andra sätt, eller till och med döpte deras barn i strid med gällande regler. Detta sågs inte med blida ögon av kyrkans ledning. År 1594 beslutade således ett prästmöte i Linköping att ingen präst fick ha något med romer (eller ”tattare”) att göra överhuvudtaget. En omsvängning kom dock genom 1686 års kyrkolag, i vilken det infördes en så kallad tatarparagraf enligt vilken de kristna församlingarna i fortsättningen skulle acceptera ”zigenare och tattare” om de bekände sig till den ”rätta” (dvs. den evangelisk-lutherska) tron och blev bofasta i församlingen. Prästerna uppmanades att döpa deras barn även om familjerna hade tagit sig in i Sverige illegalt.³¹

Att vistas i Sverige illegalt var vid den tiden det enda alternativet eftersom staten ca. 50 år tidigare (1637) utfärdat en allmän förordning (*Placat om tatarnes fördrifvande af landet*) enligt vilken alla romer (män, kvinnor och barn) skulle förvisas ut ur landet före den 8 november året därpå. Romska män som påträffades efter detta datum fick dödas medan kvinnor och barn skulle utvisas. Myndighetspersoner som gav ”tattare/zigenare” skydd hotades med böter, och med att behöva betala ersättning för eventuella skador som ”tattare/zigenare” kunde göra sig skyldiga till. Vanliga undersåtar som tog emot dem hotades också med böter. Denna förordning, som nästan ordagrant upprepade vad som proklamerats i Danmark och Norge ett halvsekel tidigare, mildrades dock 1642 då det fastslogs att endast romer som befunnits skyldiga till stöld eller andra brott skulle dödas. Övriga skulle drivas från trakt till trakt tills de fann det för gott att lämna landet.³²

Av tillgängliga historiska källor är det visserligen svårt att veta i vilken utsträckning dessa påbud verkligen omsattes i praktisk handling, men många romer förvisades till den dåvarande östra delen av det svenska riket (dvs. till Finland) där romer från Sverige fick i uppdrag att kolonisera de finskkarelska gränstrakterna mot Ryssland. De finska romerna (som även kallas *kaale* eller *kalé*) anses i huvudsak vara ättlingar till de romer som på så vis förvisades från Sverige. Romer som enligt en förordning från 1675 togs ut i krigstjänst fick dock ett visst skydd mot de hårda lagar som riktades mot kringresande grupper. Under 1700-talet blev det allt vanligare med romer i den svenska armén, och även om det oftast kan antas ha varit fråga om tvångsrekrytering (vilket blivit ett straff för lösdriveri) medförde det ändå att romer som rekryterats som soldater kunde få borgarrättigheter i olika städer i det svenskfinska riket.³³

1500- och 1600-talens växande intolerans mot ”tattare/zigenare” hörde inte bara samman med statens önskan att kontrollera utländsk närvaro i landet utan även med att staten efter reformationen hade övertagit ansvaret för fattigvården vilket gjorde att man tydligare ville skilja mellan ”rätta” och ”orätta” fattiga. Arbetsföra fattiga skulle bli bofasta och arbeta, medan myndigheterna sökte begränsa tiggandet till de fattiga som hade en klar anknytning till

³⁰ Montesino 2002, s. 35-39. Vid riksdagen i Västerås 1527 bröt Gustav Vasa den svenska kyrkans förbindelse med Vatikanen och inträdde i stället för påven som den svenska kyrkans överhuvud. De kyrkliga nyordningarna enligt de reformatiska idealen genomfördes sedan vid kyrkomötena i Örebro 1529 och Uppsala 1536. Laurentius Petri blev år 1531 Sveriges förste evangelisk-lutherske ärkebiskop. Se vidare Tergel 1973, s. 182-183.

³¹ Cederberg 1998, s. 5; Hazell 2002, s. 75; Montesino 2002, s. 37-38, 44-45; Nordström & Kai 2007, s. 141.

³² Cederberg 1998, s. 5-6; Lundgren 2003, s. 22; Karlsson 2003, s. 236.

³³ Nordström & Kai 2007, s. 133, 141. Enligt 1664 års legostadga skulle de som saknade tjänst betraktas som lösdriverare och straffas antingen med krigstjänst eller med tvångsarbete. Montesino 2002, s. 44.

socknen och berättigade skäl att inte arbeta. Kringvandrande individer och grupper (inklusive "tattare/zigenare") misstänkliggjordes för att de utmanade den nya ordningen. "Tattare/zigenare" passade inte in: de var inte bönder med tillgång till jord, inte köpmän med burskap (vilka hade monopol på att bedriva handel på marknader) eller hantverkare organiserade i skrän. Inte heller tog de årsanställning hos någon annan. De saknade territoriell anknytning, ansågs bedriva otillåten handel, och hade inget alibi för sin rörlighet.³⁴

Under 1700-talet blev förordningarna mot vad som kom att kallas "lösdriveri" strängare och mer målinriktade, flera olika grupper (däribland "tattare/zigenare") inordnades under kategorin "lösdrivare" och ett angiverisystem upprättades som skulle kontrollera de som gav skydd åt främmande. Ännu en lagstiftning riktad mot "tattare och zigenare" (1748) strävade efter att förhindra ytterligare invandring, och att förmå de som redan vistades i landet till mer stadigvarande bosättning och "nyttigt arbete" på det svenska majoritetssamhällets villkor.³⁵ Samtidigt som fattiga utlänningar som redan vistades i landet erbjöds möjlighet till bosättning vägrade dock många socknar att acceptera inflyttning av personer som kunde misstänkas utgöra en börda för socknens fattigvård.³⁶

Denna utveckling förebådade den särskilda *lag mot lösdriveri* som tillkom år 1885. Denna lag kom att gälla fram till år 1964 även om en hel del kritik (i fråga om bl.a. kategorierna för vilka personer som åsyftades och karaktären på åtgärderna mot dessa) ledde till en lång rad ändringsförslag och även en gradvis förändring av lagen.³⁷

Även på flera andra håll i Europa har det existerat lagstiftning med syfte att utvisa romska grupper, eller stoppa invandringen av dem, eller assimilera dem in i majoritetssamhället. Det hände också att romer utsattes för grymma förföljelser. Det bedrevs även missionskampanjer mot dem.³⁸

1900-talets diskriminering

I äldre lagstiftning gjordes ingen åtskillnad mellan "tattare" och "zigenare" utan dessa benämningar användes ofta synonymt.³⁹ En uppdelning började göras i och med invandringen av nya romska grupper på 1890-talet och början av 1900-talet. Benämningen "zigenare" reserverades för de nyanlända romska grupperna. Benämningen "tattare" avsåg dem som sedan långt tidigare levde i Sverige och som nu beskrevs som en grupp av både svensk och zigenisk härkomst (en "blandras"). Medan de nyanlända "zigenarna" betraktades som statslösa utlänningar och helst skulle förmås att lämna landet, kom "tattarna" att räknas som en del av den svenska befolkningen och skulle behandlas enligt lagstiftningen mot lösdriveri. "Tattarna" skulle, likt andra fattiga svenskar, förmås att bli "nyttiga medborgare". Nyttiga ansågs vid slutet av 1800-talet vara de fattiga som arbetade, eller sökte arbete, inom jordbruk eller industri.⁴⁰

Både "tattare" och "zigenare", som delvis försörjde sig på liknande sätt i fråga om hantverk (bl.a. förtenning) och handel och därmed delvis konkurrerade med varandra, sökte sin försörjning genom att resa från plats till plats och erbjuda varor och tjänster till den

³⁴ Montesino 2002, s. 35-43, 51.

³⁵ Montesino 2002, s. 50-53; Roth 2005, s. 107.

³⁶ Montesino 2002, s. 53.

³⁷ Montesino 2002, s. 50, 90-91.

³⁸ Cederberg 1998, s. 6; Roth 2005, s. 107. Se även Karlsson 2003, s. 234-237 för konkreta exempel på förföljelser.

³⁹ I kyrkböckerna förekom också ofta benämningar som "lösdrivande", "vagabonderande", "zigenare" eller "bleckslagare" som beskrivning på resande. En person som i en anteckning omtalades som "bleckslagare" antecknades vid ett senare tillfälle som "zigenare". Andersson 2008d, s. 66-67.

⁴⁰ Montesino 2002, s. 89, 95-98; Rodell Olgaç 2006, s. 49-50.

bofasta befolkningen.⁴¹ Samtidigt var resandet också påtvingat: de fick sällan eller aldrig stanna någon längre period innan de drevs iväg till en annan socken. Medan båda grupperna blev föremål för olika former av diskriminering och tvångsåtgärder från myndigheternas sida – i vissa fall ända in på 1970-talet – så fanns här såväl likheter som skillnader. För att tydliggöra dessa likheter och skillnader kommer jag i detta avsnitt att använda mig av benämningarna ”zigenare” respektive ”tattare”. För att markera att det var det svenska majoritetssamhällets benämningar på dessa båda grupper så sätter jag dem dock inom citationstecken.

Förordningar mot kringvandrande artister, genomresande hantverkare och gårdfarihandlare användes för att utesluta utlänningar från vissa yrken. Dessutom ville man hindra att fattiga flyttade från en socken till en annan samt stoppa inflyttningen av fattiga från utlandet.⁴² I och med nationalismens och nationalstaternas framväxt under 1800-talet blev det också viktigare att avgränsa sig gentemot de som ansågs vara främlingar. I flera europeiska länder, inklusive i våra skandinaviska grannländer, infördes skärpta invandringsrestriktioner.⁴³ I Sverige, där man tidigare (år 1860) lättat på sina inreserestriktioner, trädde år 1913 en utlämningslag i kraft och året därpå en utvisningslag. *I 1914 års utvisningslag var ”zigenare” den enda folkgrupp som uttryckligen förbjöds att komma in i Sverige.* Utlänningar kunde enligt denna lag avvisas vid gränsen om de var: ”zigenare”; personer som vandrade från ort till ort och sökte få sin inkomst som musikanter eller genom förevisande av dresserade djur; tiggare eller andra som kunde antas sakna möjlighet att försörja sig (och därmed förväntas ligga fattigvården till last), samt prostituerade och personer som hade begått brott. Personer som hänfördes till dessa kategorier kunde också (tillsammans med personer som dömts för olovlig gårdfarihandel, olaga hantverk eller annan olaga hantering) utvisas ifall de redan befann sig i landet.⁴⁴ Inreseförbudet, som *kom att gälla i 40 år*, gjorde även att ”zigenare” som vistats i Sverige under lång tid, och kanske till och med var födda här, inte var garanterade att få komma tillbaka in i landet ifall de reste utomlands, och de isolerades från sina släktingar ute i Europa.⁴⁵

Under andra världskriget medförde inreseförbudet att *romer på flykt undan nazisternas koncentrationsläger inte kunde få en fristad i Sverige.* Bara två romer (två tonårsflickor)

⁴¹ De resande försörjde sig på olika typer av handel. Det innefattade bl.a. gårdfarihandel, lump- och skrothandel, häst- och kreaturshandel (och senare bilhandel), handel med lerkärl, porslin och klockor. De försörjde sig också på bl.a. förtening, kopparslageri och skärslipning, samt på försäljning av egentillverkat hantverk (bl.a. ståltrådsarbeten, korgar, borstar, spetsar, sömnadsarbeten). En del av dem kunde också ta mer konventionella arbeten inom jordbruk, industri eller liknande. De fick hela tiden anpassa sig efter de smala nischer som marknaden erbjöd. Se närmare Lindholm 1995, s. 84-87, 105-106. De försörjningssätt som var vanliga bland ”zigenarna” var förtening, koppar- och silversmide; arbeten på egna familjeägda tivolin (bl.a. som musiker, dansare och andra artister samt spåkvinnor); handel med hästar (fram till på 1930-talet), skrot och senare även begagnade bilar. Ett fåtal hade, åtminstone periodvis, mer konventionella yrken (som exempelvis industri- eller jordbruksarbetare). Takman 1976, s. 91-92, 157-158.

⁴² Montesino 2002, s. 88.

⁴³ Hammar 1964, s. 7-8. Se även Svanberg & Tydén 1994, s. 224-226.

⁴⁴ Hammar 1964, s. 144, 148-149. Då det gällde utvisning av personer som begått brott handlade det om personer som straffats i Sverige med straffarbete eller sex månaders fängelse, samt personer som straffats utomlands ifall deras brott hade kunnat leda till utlämning enligt utlämningslagen. Då det gällde möjlighet att utvisa personer som bedrivit olaga gårdfarihandel ville man enligt Hammar särskilt komma åt ryska och polska judar som trots förbud vandrade omkring och gjorde affärer (och därmed konkurrerade med de svenska lanthandlarna). Hammar nämner ingenting om huruvida lagstiftningen tillämpades på resande/”tattare” som kom från Norge för att resa runt och bedriva handel i Sverige (enligt min mor som växte upp i Jämtland på 1930/40-talet kom varje år resande från Røros i Norge till hennes hemby i detta syfte).

⁴⁵ Caldaras 2002, s. 36 127, 137-139; Palosuo 2008, s. 7; Roth 2005, s. 107.

lyckades komma med Folke Bernadottes vita bussar som räddade fångar från koncentrationslägren till Sverige.⁴⁶

Idén om att romer skulle tillhöra en ”underlägsen folkas” (vilket i Tyskland kulminerade i nazismens folkmord inte bara på judar utan även på romer) hörde ihop med *rasbiologiska och rashygieniska föreställningar*. Inom rasbiologin, som från mitten av 1800-talet blev ett alltmer etablerat forskningsfält, spelade även svenska vetenskapsmän viktiga roller. Carl von Linné hade redan kring 1700-talets mitt förbundet människan med ett biologiskt ras- eller variationsbegrepp – något som slog igenom mer allmänt på mitten av 1800-talet då Darwin publicerade sin evolutionsteori. Att vetenskapligt beskriva människosläktet innebar då inte bara att definiera människans närhet till djuren utan även att reda ut hur olika sorters människor förhöll sig till varandra. Här antogs yttre drag i människans utseende också höra ihop med inre egenskaper (som karaktärsdrag och intelligens). Ett annat sätt att indela människor var utifrån vad man (dvs. europeiska forskare) menade vara graden av deras civilisation – där den västerländska civilisationen rankades högst och ”lägre raser” var dömda att utplånas, något som passade bra som försvar för kolonialismen. Ett sätt som ansågs underlätta klassificeringen av människor var att mäta deras skallar: en metod som Anders Retzius med framgång introducerade i Sverige kring år 1840. Hans typindelning av människoskallars olika former blev utgångspunkt för senare antropologi: där germaner (inklusive svenskar och andra skandinaver) karaktäriserades som ”långskalliga” medan andra folk i germanernas närhet (såsom finnar, slaver och samer) var ”kortskalliga”.⁴⁷

Här i Sverige menade man sig ha en särpräglad nordisk ”ras” som behövde skyddas från ”degenerering” i form av inblandning av ”främmande blod”. Det Svenska sällskapet för rashygien bildades år 1909, med ett hundratal framstående svenska akademiker (främst läkare) som medlemmar. År 1922 invigdes, med bred politisk uppslutning, Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Det var det första *statliga* rasbiologiska institutet i världen, och kom att ta emot forskare från olika länder (bl.a. från Tyskland).⁴⁸

Institutets förste föreståndare (läkaren och psykiatern Herman Lundborg) hade redan år 1919 tagit initiativ till den Folktypsutställning i Stockholm, där besökarna möttes av en demografisk översikt av, och bilder på, de olika ”folktyper” som fanns i Sverige. Förutom svenskar var det finnar, samer, valloner, judar, ”zigenare” och ”tattare”. Dessutom fanns bilder på ”vagabonder” och ”kriminella”. Utställningen ville uppmärksamma den ”blandrasighet” som uppkommit i norra Sverige där svenskar, samer och finnar levde tillsammans. Likaså varnades för att inblandning av slaviska folk och judar skulle sänka den svenska folkstammens kvalitet. I bilderboken *Svenska folktyper: Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer* som gavs ut i samband med utställningen rankades de olika ”raserna” också på en skala: med den ”rena nordiska” rasen överst, längre ner exempelvis valloner och finnar, och längst ner ”lappar”, ”zigenare” och ”tattare”. Statens institut för rasbiologi gjorde under sina första år också en stor rasinventering av det svenska folket. Resultatet, som var färdigt julen 1926, publicerades dels i en större, engelskspråkig version för det internationella vetenskapssamfundet; dels i en illustrerad, populär version (*Svensk raskunskap*) till

⁴⁶ Palosuo 2008, s. 7. Se även Kalander 1996 (vars mor var en av de två romska tonårsflickor som kom till Sverige med Folke Bernadottes vita bussar). Liknande lagar gällde även på andra håll i Norden. En grupp norska romer som vistats utomlands vägrades år 1934 återinresa i Norden och hamnade senare i nazisternas dödsläger. Broberg & Tydén 2005, s. 159.

⁴⁷ Hagerman 2006, s. 158-182.

⁴⁸ Hagerman 2006, s. 182-189, 369-370, 373-374; Broberg & Tydén 2005, s. 9-10, 23-45. Den motion som legat till grund för riksdagsbeslutet om att inrätta detta rasbiologiska institut hade väckts av en socialdemokratisk riksdagsman (Alfred Petré, överinspektör för sinnessjukvården), tillsammans med en bondeförbundare (Nils Wohlin, professor i statistik). Motionen fick stöd av riksdagsmän från alla partier: bland undertecknarna fanns såväl högerledaren Arvid Lindman som socialdemokraternas ledare Hjalmar Branting. Hagerman 2006, s. 369.

användning exempelvis i skolorna.⁴⁹ I sin proposition inför den nya invandringslagen 1927 anförde regeringen också "rassynpunkter", och risk för rasblandning, som skäl mot okontrollerad invandring. Detta tänkesätt märktes också i invandringsdebatten på 1930-talet, då myndigheterna befarade en massinvandring av judiska flyktingar.⁵⁰

I fråga om de romska grupperna så *pekades både "zigenare" och "tattare" ut som ett hot mot "svenskheten"*.⁵¹ "Tattarna" sågs som ett av de "rasfrämmande element" som den unika svenska folkstammen skulle undvika att uppblandas med, och rasbiologisk litteratur menade att minsta inslag av "zigenarblod" kunde leda till intellektuell och moralisk degenerering.⁵² Både "zigenare" och "tattare" blev *föremål för inventeringar och undersökningar* och det upprättades register på dem. De resande (eller "tattarna"), som ju bott i Sverige sedan flera generationer tillbaka och var svenska medborgare, började mot slutet av 1800-talet att skildras på ett medvetet rasistiskt sätt i svensk litteratur och media. På 1930- och 1940-talen blev "tattarplågan" ett vanligt uttryck i svensk press (även om vissa skribenter också tog tattarna i försvar).⁵³ Det förekom även återkommande skräckreportage om "zigenarplågan".⁵⁴

Utpjekandet av romer som en icke-önskvärd grupp var inte unikt för Sverige. Redan i början av 1900-talet hade man i flera länder börjat ta till olika metoder för att kontrollera och stävja den så kallade "zigenarplågan". I Tyskland inrättades en "zigenskt informationsbyrå" med uppgift att registrera alla romer i landet, och de register som därigenom upprättades på 1920- och 1930-talen blev till användning för nazisterna då de skulle samla in romerna i Tyskland och Österrike för transport till koncentrationslägren.⁵⁵

I Sverige upprättades också register. År 1907 och år 1922, gjordes landsomfattande inventeringar av "zigenare och tattare". I 1922 års inventering kom man fram till att det sammanlagda antalet "zigenare och tattare" var 1833 stycken, varav 250 uppskattades vara "zigenare". Mitt under brinnande världskrig gjordes ytterligare landsomfattande inventeringar av "zigenare" (1943) och av "tattare" (1944), och frågan är hur dessa register skulle ha använts om Hitler invaderat Sverige. Förekomst i "tattarregistren" kunde också innebära ökad risk för tvångssterilisering (vilket jag återkommer till längre fram).⁵⁶

Utifrån de tidiga inventeringarna av "zigenare och tattare", samt rapporter från polismyndigheterna runtom i landet, lade *Fattigvårdslagstiftningskommittén år 1923* fram ett betänkande om eventuella förändringar i lösdriverilagen. För första gången nämndes rashygien i debatten, och tanken på sterilisering av "tattarna" hade fötts. Andra förslag var att omhänderta "tattarnas" barn och placera dem på barnhem.⁵⁷ Då det gällde "zigenarna" menade man att deras "inordnande i samhället syntes vara ett olösligt problem" och att enda utvägen skulle vara att man "lade så starka inskränkningar på deras rörelsefrihet att de själva ansåg det bäst att lämna landet".⁵⁸ Uteslutningen av "zigenarna" från den svenska

⁴⁹ Hagerman 2006, s. 353-362, 370-373; Hazell 2002, s. 82.

⁵⁰ Hagerman 2006, s. 387, 393-394. Om rasbiologiska argument i invandringsdebatten, se även Svanberg & Tydén 1994, s. 233 (som bl.a. hänvisar till ett uttalande av Magistraten i Karlskrona år 1931 om att "färgade raser" bara i undantagsfall borde äga tillträde till Sverige, och att "negrer" inte borde släppas in i landet ens som tillfälliga besökare).

⁵¹ Jansson & Schmid 2007b, s. 70.

⁵² Hagerman 2006, s. 393 om hur "tattarna" i rasbiologisk litteratur beskrevs som rasfrämmande element vilka den svenska folkstammen skulle undvika att uppblandas med. Den senare docenten Bertil Lundman, som var verksam vid Statens rasbiologiska institut, skrev exempelvis i studentföreningen Heimdals årsskrift år 1939, att "Ett inslag av zigenarblod även i stark utspädning verkar ofta rent förstörande på individens moraliska (mindre dess intellektuella) halt." Lundman 1939, s. 27.

⁵³ Hazell 2002, s. 123-127; Lindholm 1995, s. 67-70.

⁵⁴ Jansson & Schmid 2007b, s. 70.

⁵⁵ Jansson & Schmid 2007a, s. 24-26; Jansson & Schmid 2007b, s. 70.

⁵⁶ Jansson & Schmid 2007b, s. 70-72; Lindholm 1995, s. 46.

⁵⁷ Lindholm 1995, s. 41, 46-47; Montesino 2002, s. 97.

⁵⁸ Betänkande från Fattigvårdslagstiftningskommittén (SOU 1923:2), del V, citerat i Caldaras 2002, s. 30.

samhällsgemenskapen kunde också ses som en strategisk lösning – om de tvingades lämna landet skulle inte fler ”tattargenerationer” kunna växa upp.⁵⁹

I samband med 1923 års betänkande från Fattigvårdslagstiftningskommittén infördes också en särskild, inofficiell, paragraf i ordningsstadgan i landets kommuner. Enligt denna regel skulle *”zigenare och tattare” inte få tillstånd att vistas mer än högst tre veckor på en och samma ort eller kommun - därefter skulle de förpassas*. Denna regel kom att praktiseras av polis och kommunledningar runtom i landet, i vissa fall ända in på 1970-talet. Varje polismyndighet hade också egenhändigt skrivna regler som varierade från kommun till kommun. I vissa kommuner fick ”zigenare” inte vistas överhuvudtaget medan man på andra håll kunde tänja på bestämmelserna.⁶⁰ Eftersom fattigvård och andra sociala förmåner var kommunernas ansvar, så hade kommunledningarna också ett intresse av att driva bort personer som man beförde skulle kosta dem pengar.⁶¹

Genom att *”zigenare”* tvingades flytta så ofta, och därmed sällan folkbokfördes, förvägrades de delaktighet i de rättigheter som tillkom alla ”riktiga” medborgare i Sverige: såsom möjlighet att rösta i allmänna val, samt tillgång till reguljär skolgång, mödrahjälp och andra sociala förmåner. Förutom att de var rädda för att utvisas och skickas till Tyskland under andra världskriget, fick många av dem inte heller ransoneringskort eftersom de räknades som statslösa.⁶² Motståndet från skolläringarna på många håll mot att ta emot ”zigenarbarn”, i kombination med den *påtvingade nomadiseringen*, gjorde att de flesta av dem fick väldigt *begränsad skolutbildning*. Möjligheten att gå i skolan var ofta beroende av enskilda lärares och rektorers tillfälliga välvilja, i kombination med de lägerskolor som staten började ge stöd till år 1943. Dessa lägerskolor drevs genom Stiftelsen Svensk Zigenarmission under ett par månader varje sommar fram till år 1958, med undantag för sommaren 1945.⁶³ I sin undersökning i början av 1960-talet fann John Takman att bara 34% av de 611 ”svenska zigenarna” som var 10 år eller äldre kunde läsa och skriva. Över hälften (55%) hade bara gått i skolan en termin eller inte alls, medan drygt en tredjedel (36%) hade gått i den obligatoriska folkskolan två år eller mer (och några enstaka hade gått vidare till exempelvis folkhögskola). Det visade sig dock att en del av dem som gått i skolan under en väldigt kort tid (men med engagerade lärare) kunde läsa och skriva bättre än några av dem som gått i skolan i två år eller mer men fragmentariskt på många olika platser.⁶⁴

”Tattarna” var delvis i en annan position och kunde *periodvis vara bofasta*. Under 1800-talets senare decennier sökte de upp platser där de kunde bosätta sig under delar av året, särskilt under vintern. På en del håll lät man dem stanna och bilda kolonier, i vissa fall hela byar som bara bestod av resande och som låg på behörigt avstånd från den övriga lokalbefolkningen. Sådana s.k. *”tattarstäder”* har funnits på flera platser i Sverige. Västkusten och Värmland, samt delar av Skåne och Småland, har haft den största resandebefolkningen. De resande bosatte sig gärna vid socken- landskaps- läns- och

⁵⁹ Montesino 2002, s. 105, med hänvisning till SOU 1923:2.

⁶⁰ Caldaras 2002, s. 31.

⁶¹ Takman 1976, s. 30.

⁶² Jansson & Schmid 2007b, s. 69-70, 73. Katarina Taikon berättar exempelvis om att flera i hennes släkt (däribland hennes far) räknades som statslösa och därmed inte fick ransoneringskort under andra världskriget. Däremot fick hon och hennes syskon (som var födda i Sverige och svenska medborgare) ut en del av ransoneringskortet. Hennes far (som var född i Frankrike men tidigt kom till Sverige) ansökte ett antal gånger om svenskt medborgarskap men fick hela tiden avslag. Taikon, Katarina 1963, s. 15-16. Se även Millon 2007, s. 31-32.

⁶³ Rodell Olgaç 2006, s. 91-93. Se även de självbiografiska: Caldaras 2002, s. 107-109, 136-137, 149-152, 156-157, 162-164; Millon 2007; Taikon, Katarina 1973, s. 31-33.

⁶⁴ Takman 1976, s. 79-83.

nationsgränser. Många bodde, och gjorde affärer, omväxlande i Sverige och i Norge och det finns släktband över gränsen.⁶⁵

Av polismyndigheternas rapporter i samband med ”tattarinventeringen” 1922 kunde man också utläsa att de flesta av dem var bofasta men att de periodvis (särskilt under sommarhalvåret) reste runt för att hitta marknader för sina varor och tjänster. Periodvis kom även de resandes släktingar och vänner från andra landsändar på besök, särskilt då det var marknad, och då menade man på polismyndigheterna att problem kunde uppstå. Polismyndigheterna kunde också yttra sig om att ”tattarna” vid sina resor skulle vara en plåga för sin omgivning och att det därmed borde vara striktare förbud mot kringvandring.⁶⁶

Medan myndigheterna försökte styra ”tattarna” bort från vägarna till ett fast boende, så kunde den fastboende befolkningens inställning variera. I vissa berättelser som finns nedtecknade i folkminnesarkiv talar personer från den fastboende majoritetsbefolkningen om att befolkningen i den närbelägna tatarbyn var ”så fredliga”, och hur de varit skolkamrater med tatarbarn som varit ”snälla”. I anteckningar från folkminnesarkivet i Göteborg framkom det enligt Lindholm att den egna hembygdsens ”tattare” ofta uppfattades som ”vanligt folk” men att främmande ”tattare” kunde upplevas som ett större hot då de kom på tillfälligt besök i trakten.⁶⁷

Detta hindrade dock inte att det även kunde finnas en motvilja mot ”tattarstäderna”. Kring början av 1900-talet började resandeboplatser på landsbygden att överges. I en del fall handlade det sannolikt om att de resande själva sökte sig nya försörjningsvägar och även, i likhet med annan landsbygdsbefolkning, drog sig in mot städerna. I flera fall finns det dock berättelser som talar om att den bofasta majoritetsbefolkningen (eller ”bönderna”, *buron*, som de kallades av de resande⁶⁸) gjorde olika försök att få bort ”tattarna” från trakten och slutligen drev iväg dem. Allt tyder exempelvis på att ”tattarstaden” Snarsmon (i norra Bohuslän) någon gång utsattes för en slutgiltig förstörelse, kanske på 1910-talet. Några boende i trakten som intervjuades i samband med Bohusläns museums projekt att undersöka och dokumentera bosättningen (2003-2008), hade som barn hört antydningar om hur en del av den fastboende befolkningen begett sig till Snarsmon för att slutgiltigt jaga bort ”tattarna”. Den exakta kunskapen om vad som egentligen hände tycks dock ha försvunnit – kanske för att den varit för känslig för att de äldre bofasta i området skulle vilja föra den vidare till kommande generationer.⁶⁹ Från en annan ”tattarstad”, den så kallade ”Krämarstan” utanför Finnerödja i Västergötland, drevs de sista invånarna bort på 1920-talet. Dessförinnan hade de allra flesta av dem, förutom en familj som även periodvis lät resande utifrån komma och bo hos sig, lurats att sälja sina hus på falska grunder. Så sent som på 1970-talet, då man ville dokumentera torpen i ”Krämarstan” och samla in kunskap om dess invånare och deras levnadsöden, visade det sig att frågan ännu var alldeles för känslig. Särskilt känsligt var det att genom kyrkböckerna försöka ta reda på vilka av traktens nuvarande befolkning som härstammade från ”Krämarstan” men inte ville röja sin bakgrund. Flera av de barn från ”Krämarstan” som (enligt den tidens fattigvård) placerats ut till olika familjer på bygden bodde nämligen kvar när torpinventeringen började på 1970-talet. Några av dessa bodde kvar även då Hazell gjorde undersökningarna för sin bok (som kom ut år 2002) men de pratade aldrig om sina förfäder i ”Krämarstan” och de levde på samma sätt som alla andra

⁶⁵ Hazell 2002, s. 176; Hazell 2008, s. 20-21.

⁶⁶ Hazell 2008, s. 23; Lindholm 1995, s. 46-47.

⁶⁷ Andersson 2008d, s. 55-59; Lindholm 1995, s. 76-81.

⁶⁸ Singular för ”bonde” (dvs. en person ur den bofasta svenska majoritetsbefolkningen) är på svensk rommani/rotepa *buro*, plural *buroar*, bestämd artikel *buron*.

⁶⁹ Andersson 2008b, s. 136-137; Andersson 2008d, s. 60-61. För olika uppgifter om hur och varför de resande drevs iväg, se Andersson 2008d, s. 61.

Finnerödjabor. För dem var det känsligt att framstå som ättlingar till ”tattarna” i ”Krämarstan”.⁷⁰

Under sina försörjningsresor var de resande ändå välkomna på en del ställen. På vissa gårdar kunde de stanna ett par veckor (ofta i utbyte mot varor eller tjänster) och göra affärer i trakterna runt omkring. Ibland, då de hade svårigheter med försörjningen eller någon förälder blivit ensamstående, hände det också att resande lät sina barn bo hos någon torpare eller bonde som de hade förtroende för. Medan resande välkomnades på vissa håll så stängde dock många bönder dörren för dem. Även då de försökte bli bofasta, på landsbygden eller senare (någon gång mellan 1920- och 1940-talet) i lägenheter i städerna⁷¹ så stötte de ofta på motstånd från majoritetsbefolkningen eller myndigheter och fick nöja sig med de sämsta bostäderna. Samtidigt kunde Barnavårdsnämnden hota att tvångsomhänderta ”tattarbarnen” om föräldrarna inte hade en ordentlig bostad.⁷² Även ”zigenare” kunde utsättas för detta hot av myndighetspersoner som ansåg att barnen for illa av att bo i läger (men inte ville hjälpa till att skaffa familjen en ordentlig bostad).⁷³

Om familjen inte hade fast bostad eller deras ekonomi var så pass dålig att barnen måste hjälpa till med försörjningen blev också barnens *skolgång* lidande. I polismyndigheternas rapporter i samband med 1922 års ”tattarinventering” uppgavs att skolgången varierade: den kunde vara utan anmärkning men den kunde också vara oregelbunden.⁷⁴ Då föräldrar inte klarade av att försörja sina barn hände det också (även för fattiga bland den svenska majoritetsbefolkningen) att socknen grep in och auktionerade bort barnen till den som lämnade lägsta anbudet för barnens försörjning. Barnen sattes då ofta i arbete hos den nya familjen. Sådana barnauktioner förbjöds i 1918 års fattigvårdslag, men några resande som Lindholm och Hazell talat med har berättat om hur de som barn var med om auktioner som tycks ha ägt rum en bit in på 1920-talet.⁷⁵ Även då barn senare placerades ut hos bönder på annat sätt än genom auktion förväntades de ofta arbeta i sin fosterfamilj.

I egenskap av ”lösdrivare” skulle ”tattarna” också bli föremål för differentierade åtgärder utifrån ålder och arbetsförmåga. Här gjorde myndigheterna en uppdelning mellan äldre och sjuka (som fattigvården skulle ta hand om), vuxna arbetsföra (som skulle sättas i ”nyttigt” arbete) och barnen (som skulle uppfostras).⁷⁶ Att omhänderta ”tattarbarn” för uppfostran,

⁷⁰ Hazell 2002, s. 182-195. Befolkningen i Finnerödja var till en början misstänksam då ”tattarna” flyttade in från år 1905 och framåt, men allt eftersom de lärde känna de resande fungerade kontakterna bättre. De träffades bland annat i affären och på marknadsplatsen och barnen gick i samma skola. Motiven för att så småningom ändå köra bort ”tattarna” tycks ha varit: 1) Att den helt bofasta ortsbefolkningen tyckte det var obehagligt då främmande ”tattare” kom på besök eftersom det då kunde bryta ut släktfejder i ”Krämarstan” och det även kunde bli bråk mellan en del av de tillresta ”tattarna” och Finnerödjaungdomar; 2) Att Finnerödja som helhet fick dåligt rykte eftersom det hände att ”tattare” som bodde i Krämarstaden kunde göra så vidlyftiga affärer på sina resor till andra trakter att bönderna där kände sig lurade. Ifall affärerna gick dåligt kunde de resande ibland också behöva tigga (eller om inte det fungerade stjäla) mat på sina resor för att ha något att äta, vilket också bidrog till deras dåliga rykte som även smittade av sig på Finnerödja som helhet. Den bonde som bodde närmast ”Krämarstan” var drivande i att få bort dess befolkning: först genom att lura dem att sälja sina hus under förespegling att kommunen ändå tänkte tvångsinlösa hela ”tattarstaden”, och slutligen genom att samla ett antal av byns män för att driva bort den sista familjen och de ”tattare” utifrån som just då var på besök.

⁷¹ Enligt 1944 års ”tattarinventering” bodde drygt hälften av ”tattarna” numera i städer, bl.a. i vissa kvarter i Göteborg och Jönköping. Andersson 2008b, s. 137-138; Lindholm 1995 s. 110, 113.

⁷² Lindholm 1995, s. 100-103, 111-117, 146-147; Hazell 2002, s. 87-88, 90.

⁷³ Se exempelvis Caldaras 2002, s. 77-78. Samt Kalanders 1996, s. 25-28. I Kalanders fall var det dock inte Barnavårdsnämnden utan diakoner från kyrkan som (i början av 1950-talet) ville omhänderta barnen med hänvisning till att de for illa av att bo i en Volkswagenbuss. Föräldrarna, som förgäves letat lägenhet men överallt blivit avvisade trots att fadern i familjen hade fast arbete, fick kort efter detta hämningsförsök hjälp av en förstående socialassistent med att få en ordentlig bostad till sig själva och sina barn.

⁷⁴ Andersson 2008c, s. 107. Lindholm 1995, s. 46.

⁷⁵ Lindholm 1995, s. 146-147. Muntlig uppgift från Bo Hazell i telefonsamtal 26 maj 2009.

⁷⁶ Montesino 2002, s. 107.

vilket föreslagits i en del av polismyndigheternas rapporter 1922, underlättades genom 1924 års *Barnavårdslag* då verksamheten inom varje kommun centraliserades till en enda kommunal myndighet (Barnavårdsnämnden). Om Barnavårdsnämnden ansåg att barnen for illa (genom att exempelvis följa med förändrarna på deras resor) kunde de tvångsplaceras på barnhem eller i fosterhem.⁷⁷ Det fanns dock myndighetspersoner som menade att detta var onödigt hårt just med tanke på ”tattarnas” starka familje- och släktband. Även andra personer från det svenska majoritetssamhället vittnade om ”tattarnas” stora kärlek till sina barn trots att de levde ett hårt och fattigt liv och barnen ofta blev mobbade av andra (bl.a. i skolan).⁷⁸

I 1923 års betänkande hade Fattigvårdsstiftningskommittén ändå föreslagit att särskilda hem skulle inrättas för att uppfostra ”zigenares och tattaers” barn. Med polisens hjälp om nödvändigt skulle de (helst redan från späd ålder) omhändertags för att placeras i fosterhem eller på barnhem. Syftet med en sådan strategi skulle vara att assimilera barnen in i det svenska majoritetssamhället, och göra dem till ”goda svenska medborgare”. Medan båda grupperna kom att leva med hotet om *tvångsomhändertagande av barnen*, skedde det i praktiken inte så ofta med ”zigenarbarn”. Många ”tattarbarn” omhändertogs däremot och placerades på barnhem, i fosterhem, eller på uppfostringsanstalter.⁷⁹ Upplevelsen av att under uppväxten inte ha tillåtits vara en del av sin familj har kommit att prägla personer som tvångsomhändertogs som barn. Även personer som inte själva blev omhändertagna, men kanske hade syskon som blev det, har vant sig vid att inte lita på myndigheter och kanske inte heller på svenskar i allmänhet.⁸⁰ Många resande, även minderåriga, blev också tvångsintagna på mentalsjukhus eller andra anstalter. Det kunde ske som en följd av att man blev anklagad för lösdriveri, eller för att ha bedrivit gårdfarihandel utan nödvändiga tillstånd, eller för att man stämplades som ”sinnesslö”. Även lobotomeringar förekom.⁸¹

En modell som myndigheterna tittade på var Norge, där *Foreningen til modarbeitelse av omstreifervesendet*⁸² (som år 1935 bytte namn till *Norsk misjon blant hjemløse*) inrättat särskilda barnhem för ”tattarbarn”, och även arbetskolonier där ”tattarfamiljer” skulle lära sig jordbruksarbete, omskolas till att bli bofasta, och ge upp sitt språk och sin kultur. *Foreningen til modarbeitelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse* var en förening inom den norska lutherska statskyrkan, som på statens uppdrag (och med statlig finansiering) stod för det praktiska genomförandet av detta assimileringssprogram. Ledande personer inom den norska statskyrkan hade också varit pådrivande i formulerandet av denna politik.⁸³

I Sverige slog idén om specifika anstalter eller arbetskolonier för ”tattare” aldrig igenom i praktiken. Det påpekades dels att det var svårt att entydigt särskilja ”tattare” från andra fattiga, dels att en särskild satsning på ”tattarna” skulle medföra extra kostnader.⁸⁴ Stiftelsen Svensk Zigenarmission (som Svenska kyrkans diakonistyrelse hade ansvaret för), hade dock den norska statskyrkans mission bland ”tattare”, och även det finska missionsarbetet bland ”zigenare”, som förebild. Stiftelsen arbetade i enlighet med 1800-talsfilantropins recept för arbete bland fattiga, och spelade en viktig roll som initiativtagare till de lägerskolor för ”zigenare” som Stiftelsen (med statligt stöd) började bedriva år 1943. Lärarna skulle även

⁷⁷ Lindholm 1995, s. 47, 52-54.

⁷⁸ Lindholm 1995, s. 140-143.

⁷⁹ Caldaras 2002, s. 30-31, 77-78.

⁸⁰ Andersson 2008b, s. 141. En del personliga vittnesmål från personer som när de var barn med tvång skiljdes från sina familjer finns i Andersson (red.) 2008; Hazell 2002; Lindholm 1995; Lomfors 2000, s. 327-330 (Livsberättelse nr. 5).

⁸¹ Andersson 2008b, s. 143-144; Gustavsson 2007; Hazell 2002, s. 99, 103.

⁸² De resande (eller ”tattarna”) kallades i Norge även för *omstreifer* (”landstrykare”), därav namnet *Foreningen til modarbeitelse av omstreifervesendet*.

⁸³ Hazell 2002, s. 105-115; Lindholm 1995, s. 46-47. Se vidare rapporten *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009.

⁸⁴ Montesino 2002, s. 110-115.

fungera som socialarbetare och vid de ambulerande skolorna undervisades både barn och vuxna. Dessutom lämnade lärarna rapporter om livet i lägren, som kom att användas som underlag för Stiftelsens förslag om inrättande av internatskolor för zigeniska barn.⁸⁵ Här talades också om att ett tvångsmoment gentemot "zigenarna" (där deras situation blev en statlig angelägenhet med Stiftelsen som verkställande organ och förmedlande länk mellan statsmakterna och "zigenarna") vore nödvändigt för att arbetet skulle kunna bli tillräckligt genomgripande.⁸⁶ Under 1950-talet ändrades dock tonen i de förslag till åtgärder som lärarna presenterade. Man talade om att "zigenarna", förutom att vara hjälplösa och i behov av samhällets stöd, även var "goda" och "skötsamma" medborgare.⁸⁷ Nu började man också tala om dem som tillhöriga den "svenska" befolkningen eftersom de vistats så pass länge i landet och *benämningen "svenska zigenare" började användas om de romer som invandrat på 1890-talet/början av 1900-talet och deras ättlingar.*

Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse gav också rekommendationer om vilka som skulle tvångssteriliseras under de steriliseringslagar som gällde i Norge 1934-1977. Även i Sverige fanns liknande lagar ända fram till år 1975, och *"tattarna" var den etniska grupp som var särskilt överrepresenterad bland dem som utsattes för påtvingade steriliseringar.* Cirka 63 000 steriliseringar utfördes under den tid som 1934 respektive 1941 års steriliseringslagar var i kraft (åren 1935-1975). En analys av ett statistiskt urval av steriliseringsakter från den perioden pekar på att i omkring hälften av fallen så hade den som steriliserades frivilligt tagit initiativ till operationen. Förutom i ca. 7 procent av fallen (som var svåra att klart klassificera) beräknades övriga steriliseringar ha skett på en glidande skala från formellt tvång (9 procent) till olika former av påtryckningar och övertalning: exempelvis som krav för att få bli utskriven från någon anstalt (sinnesslöanstalt, uppfostringsanstalt eller liknande) eller under hot om att de barn man redan hade annars skulle tvångsomhändertas.⁸⁸

Andelen fall där sterilisering tycktes ha skett på grund av att den enskilde rubricerades som "tattare" var visserligen i absoluta tal väldigt litet, men samtidigt var "tattare" överrepresenterade som grupp. Man har beräknat att mellan 600 och 700 personer som rubricerades som "tattare" skulle ha varit föremål för steriliseringsansökningar, och av dessa skulle mellan 450 och 500 också ha steriliserats (merparten före 1950-talets mitt). Sterilisering av personer angivna som samer och "zigenare" tycks dock ha skett i mycket liten utsträckning.⁸⁹ Med tanke på att antalet personer vilka av myndigheterna identifierades som

⁸⁵ Caldaras 2002, s. 107-109; Montesino 2002, s. 120-122.

⁸⁶ Montesino 2002, s. 122. År 1946 lade Stiftelsen fram ett förslag om att staten skulle inrätta särskilda internatskolor för de ca. 150 skolpliktiga zigeniska barnen i Sverige. Även 1940 års Skolutredning hade presenterat ett förslag om särskilda skolhem. Socialstyrelsen förkastade dock förslaget om internatskolor med hänvisning till föreställningen att den zigeniska familjen hade starka band till sina barn. I sitt betänkande år 1956 förkastade också Zigenarutredningen, av både principiella och ekonomiska skäl, direkta tvångsåtgärder gentemot zigenarna. Montesino 2002, s. 142-143.

⁸⁷ Montesino 2002, s. 122.

⁸⁸ *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20), s. 16. Se närmare Eivergård & Jönsson 2000 (som också ger några fler exempel på tvångsliknande situationer).

⁸⁹ Med undantag för "tattare" kunde man i den studien inte notera några tydliga utslag i fråga om etniska minoriteter. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20), s. 17. På uppdrag av den statliga steriliseringsutredning som tillsattes år 1997, gick forskare igenom drygt 2000 statistiskt utvalda steriliseringsansökningar från åren 1935-1975. Bland dessa påträffades 22 fall där den person som ansökan gällde beskrevs som "tattare" eller av tattarbakgrund, 3 fall där den person som ansökan gällde beskrevs som "zigenare" (och 3 fall där den person ansökan gällde utpekades som same). I fråga om de 22 påträffade "tattarna" så beviljades steriliseringsansökan i 20 fall, varav 16 slutligen ledde till operation. De drygt 2000 statistiskt utvalda steriliseringsansökningar som undersöktes bestod av samtliga ansökningar för personer födda den 15:e i varje månad. Det innebär att antalet akter som gick igenom i undersökningen ska multipliceras med 30 för att motsvara det "verkliga" antalet akter. Då det gäller antalet drabbade "tattare" skulle detta således bli 600-700 steriliseringsansökningar, varav 450-500 ledde fram till sterilisering. Med hänsyn till

”tattare” i den landsomfattande ”tattarinventeringen” år 1944 uppgick till nära 8000 personer, och att dessa bodde i 2000 hushåll,⁹⁰ skulle det kunna innebära att i genomsnitt uppemot vart fjärde ”tattarhushåll” hade någon medlem som steriliserades. Jansson och Schmid påpekar här att tvångssteriliseringar sargade hela släkter och har återverkningar för resande ännu idag.⁹¹

Motiven bakom tillkomsten, och tillämpningen, av dessa steriliseringslagar var såväl rashygieniska som sociala. Rasbiologin hade visserligen, i ljuset av utvecklingen i Nazityskland, börjat bli alltmer ifrågasatt några år in på 1930-talet. De rashygieniska idéerna utvecklades då i en annan riktning: från att betona hur viktigt det var att undvika ”rasblandning”, till att försöka förbättra den befintliga ”folkstammen” genom att hindra vissa personer med dåliga arvsanlag från att fortplanta sig. Gunnar Dahlberg, som år 1936 efterträdde Herman Lundborg som föreståndare för Statens rasbiologiska institut, företrädde denna nyare inriktning. Idén om att man behövde sätta in kraftåtgärder för ”människomaterialets förbättring” framfördes av flera ledande samhällsdebattörer (bl.a. av Alva och Gunnar Myrdal i boken *Kris i befolkningsfrågan*⁹²) och fick även stöd i Sveriges riksdag. Avsikten med den steriliseringslag som antogs år 1934, och trädde i kraft påföljande år, var att hindra psykiskt sjuka, ”sinnesslöa” och fysiskt defekta individer från att skaffa barn som de var ur stånd att ta hand om och/eller som riskerade att ärva föräldrarnas negativa egenskaper.⁹³

Egentligen visste dock läkarkåren vid den tiden inte så mycket om hur olika sjukdomar gick i arv, gränserna var flytande och läkarkårens specialister inom rasbiologi och arvsbiologi framhöll gärna att sociala problem och vad de identifierade som omoraliskt beteende hade sin orsak i ärftliga psykiska sjukdomar eller abnormiteter. Diagnosen ”sinnesslö”, som ofta användes, syftade ibland på psykiskt utvecklingsstörda, ibland på personer som man menade led av någon annan form av ”vanart” (såsom sexuell opålitlighet, utpräglat stöldbegär, häftigt lynne eller våldsamhet etc.). I praktiken blev det ett modernt skötsamhetsideal som slog igenom i bedömningarna. Det var före preventivmedlens tid, och ensamstående kvinnor som blev med barn kunde också, i samband med att de ansökte om abort, stämplas om olämpliga att bli mödrar för all framtid och därför steriliseras.⁹⁴

Ända sedan 1920-talet hade det framkastats förslag om sterilisering utifrån fler grunder än dem som kom att anges i 1934 års steriliseringslag (vilken för övrigt bara omfattade s.k. ”rättsinkapabla” personer, dvs. personer som betraktades som varaktigt oförmögna att samtycka till ingreppet). Den svenska befolkningskommission som tillsattes 1935 diskuterade sterilisering av ”vissa arbetsskygga individer” såsom prostituerade, vagabonder m.fl. Socialstyrelsen drev linjen att steriliseringar behövde genomföras på bred front, och förordade år 1939 sterilisering av ”svåra alkoholmissbrukare”, ”oförbätterliga lösdrivare” samt ”svårt kriminella”. Den grupp Socialstyrelsen särskilt hade i åtanke var ”tattarna”, som ansågs vara en belastning för samhället, och även i riksdagen framfördes år 1941 önskemål om tvångssterilisering av bl.a. ”tattare”. Även ekonomiska motiv lyftes fram då

de låga absoluta talen är dock dessa siffror förhållandevis osäkra – ju lägre antal akter desto mer inflytande har nämligen varje enskild akt (och därmed slumpen) på slutresultatet. Tydén, s. 62. Se även forskningsrapporten från kartläggningen, Bukowska Jacobsson m.fl. 2000. Enligt den officiella statistiken steriliserades nära 63 000 personer enligt 1934 och 1941 års steriliseringslagar. Cirka 10% av ansökningarna ledde inte fram till någon steriliserande operation. Exakt hur många ansökningsakter som finns bevarade är inte fastställt men enligt beräkningar kan antalet uppgå till cirka 70 000. Bukowska Jacobsson m.fl. 2000, s. 152.

⁹⁰ Hazell 2002, s. 85.

⁹¹ Jansson & Schmid 2007b, s. 71-72. För några personliga berättelser om hur resande utsattes för påtvingade steriliseringar se bl.a. Andersson 2008b, s. 144; Gustavsson 2007; Hazell 2002, s. 103-104; Lomfors 2000, s. 327-330 (Livsberättelse nr. 5); Post 2007.

⁹² Myrdal & Myrdal 1934.

⁹³ Broberg & Tydén 2005, s. 72; Hagerman 2006, s. 382-390.

⁹⁴ Hagerman 2006, s. 389-391.

steriliseringsfrågan diskuterades: med ett konsekvent steriliseringsprogram skulle kostnaderna för sinnesslö- och fattigvården minska.⁹⁵

I 1941 års steriliseringslag (som även gällde rättskapabla individer) pekades ”tattarna” visserligen inte ut som grupp. Det infördes dock en renodlad social indikation, enligt vilken sterilisering kunde komma ifråga på grund av ett ”asocialt levnadssätt” utan att det nödvändigtvis behövde finnas någon koppling till genetisk undermålighet. Dessutom fordrades inte längre att den som steriliserades skulle vara ”ur stånd” att vårda sina barn utan endast ”uppenbart olämplig” att sköta vårdnaden – vilket var en inte obetydlig förändring. Därmed kunde steriliseringslagen lättare tillämpas på ”tattare”, med hänvisning till att de skulle vara ”asociala” bl.a. på grund av sitt kringresande levnadssätt.⁹⁶

Antalet steriliseringar ökade överlag hastigt sedan den nya lagen trätt i kraft: cirka 35 000 genomfördes under 1940- och 1950-talen.⁹⁷ Då det gällde ”tattarna” ansåg Medicinalstyrelsens expert i steriliseringsfrågan Nils von Hofsten att Socialstyrelsen borde kunna åläggas att uppmärksamma samtliga fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnder på

*vikten av att åtgärder vidtagas för sterilisering av tattare, vilka på grund av psykisk undermålighet eller enbart asocialt levnadssätt äro olämpliga att handhava vårdnaden om barn.*⁹⁸

I detta sammanhang kan också nämnas att enligt Socialstyrelsens *Handbok för mödrahjälpsverksamheten* som gavs ut 1942, så torde ”zigenare och tattare”, som levde ett typiskt nomadiskt liv, ”ofta vara att hänföra även till miljöbetingat asociala och bära då ej tillerkännas mödrahjälp”⁹⁹ (som var ett ekonomiskt bidrag till behövande mödrar). De tillhörde även de fall där barnavårdsnämnderna skulle medverka till att det gjordes en ”särskild utredning rörande asocialiteten” med övervägande om sterilisering.¹⁰⁰

Även om ”tattarna” som grupp inte officiellt utpekades i lagtexten, så kunde ”tattarstämpeln” i praktiken bli en bidragande orsak till sterilisering. Några exempel på formuleringar i steriliseringsansökningar (den fjärde så sent som från år 1957) lyder enligt följande:

- 1) ”mörk, typiskt tattarutseende... typiskt tattarpsyke: hal, lögnaktig och feg”
- 2) ”av tattarsläkt med generationsvis uttalad asocialitet”
- 3) ”föräldrar och syskon vagabonderande; båda föräldrarna av tattarsläkt; två av syskonen omhändertagna för samhällsvård”

⁹⁵ Broberg & Tydén 2005, s. 60-61; Hagerman 2006, s. 391; Hazell 2002, s. 97-98.

⁹⁶ Broberg & Tydén 2005, s. 93, 147-152; Hagerman 2006, s. 391-392. Dessutom kom medicinskt motiverad sterilisering av kvinnor att omfattas av den nya lagstiftningen.

⁹⁷ Broberg & Tydén 2005, s. 97.

⁹⁸ RD 1943, första lagutskottet utlåtande 41, bilaga av Nils von Hofsten, s. 22. Citerad i Broberg & Tydén 2005, s. 156. Von Hofsten ingick från 1935 till 1953 i den nämnd på Medicinalstyrelsen som behandlade steriliseringsansökningar. Broberg & Tydén 2005, s. 110-111. Von Hofsten tog dock även offentligt avstånd från nazismen, protesterade mot ockupationen av Norge och engagerade sig för andra världskrigets flyktningstudenter i Uppsala. Han hävdade i en radiodebatt år 1946 att det var en klar skillnad mellan nazismens ”falska rasteorier” och den ”arvshygien” som låg bakom de svenska steriliseringslagarna. Enligt hans uttalande i radiodebatten 1946 var ”ur arvshygienisk synpunkt” en befolkningspolitik önskvärd ”som ger alla befolkningsgrupper möjlighet att bilda familjer med i genomsnitt samma antal barn... För övrigt kan uppenbart undermåliga människor, som sinnesslöa, hindras från att föröka sig genom sterilisering.” Citerat i Broberg & Tydén 2005, s. 162.

⁹⁹ Citat ur *Handbok för mödrahjälpsverksamheten: med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen* 1942, s. 24.

¹⁰⁰ *Handbok för mödrahjälpsverksamheten: med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen* 1942, s. 23-24.

- 4) *"fadern uppges ha varit av tatar- eller zigenarsläkt, vilket måhända bekräftas av hennes exotiska utseende"*¹⁰¹

I tidigare diskussioner om "tattarproblemet" hade åsikterna gått isär om huruvida det främst var ett socialt eller ett biologiskt problem. Utgjorde "tattarna" en socialt marginaliserad grupp i samhällets utkant, som genom uppfostran och assimilering ändå på sikt kunde fås att bli nyttiga samhällsmedborgare? Eller utgjorde de, som exempelvis Socialstyrelsen framhållit i en skrivelse år 1937, en genetiskt urskiljbar och undermålig folkgrupp som det i längden vore nästan omöjligt att försöka anpassa till ett ordnat samhällsliv och där steriliseringsåtgärder snarare behövde övervägas? Frågan om "tattarnas" eventuella släktskap med "zigenarna" blev då också känslig eftersom det "zigenska" inslaget, enligt den rasbiologiska uppfattningen om sambandet mellan "ras" och nedärvd karaktär, då också antogs ligga bakom vad man menade var "tattarnas" mindre önskvärda karaktärsegenskaper. En antropologisk undersökning utförd av Statens rasbiologiska institut i anslutning till 1944 års "tattarinventering" gav inget entydigt svar på frågan om "tattarnas" genetiska ursprung, men oavsett vilken teori man förespråkade kunde den rent sociala indikation som införts i 1941 års steriliseringslagstiftning tillämpas på dem.¹⁰² Diagnosen "sinnesslö" användes också flitigt.¹⁰³ Här har det påpekats att det kunde vara lätt för "tattare" med bristfällig skolunderbyggnad att av myndigheterna bli klassificerade som "sinnesslöa".¹⁰⁴

Bland vissa forskare hade det också skapats en hierarki från de "renaste" eller "äka" till de mest "blandade" zigenarna.¹⁰⁵ De "äka zigenarna", som ansågs värda samhällets hjälp, kunde här kontrasteras mot "tattarna" som ansågs "oäka" och "ovärdiga".¹⁰⁶

¹⁰¹ Citerade i Broberg & Tydén 2005, s. 157-158; Hazell 2002, s. 104.

¹⁰² Även sedan den sociala indikationen införts i 1941 års steriliseringslag kvarstod frågan om "tattarnas" eventuella genetiska särprägel (och på sina håll också tanken på sterilisering av "tattarna" som grupp). Att "tattarna" utgjorde en "blandras" mellan "zigenare" och "svenskar" var en relativt vanlig uppfattning. Enligt dåtidens *a-priori* uppfattning om sambandet mellan "ras" och karaktär, ansågs då också det "zigenska" inslaget ligga bakom "tattarnas" mindre önskvärda egenskaper. Broberg & Tydén 2005, s. 155-156. En inflytelserik forskare som hävdade denna teori var Allan Etzler (se vidare i hans doktorsavhandling Etzler 1944, s. 155-176). Som exempel på hos "tattarna" nedärvda "rasegenskaper" nämner han bl.a. "kärleken till kniven", "en naturlig vildhet" och "en primitiv rättsuppfattning". Etzler 1944, s. 162-163. Etzler ansågs som en vetenskaplig auktoritet på området och skrev även artiklar för det populära uppslagsverket *Nordisk familjebok*. I anslutning till 1944 års "tattarinventering" genomfördes i samarbete med Statens rasbiologiska institut (och under ledning av Gunnar Dahlberg) en antropologisk undersökning för att ge det slutgiltiga svaret på frågan om "tattarnas" härstamning. Urvalet bestod av 66 män i åldern 15-50 år som vistades på alkoholistanstalter, straffanstalter och fattigvårdsinrättningar och där betecknades som "tattare". Studien inkluderade bl.a. kontroll av kroppslängd, axelbredd samt ansiktets och näsans längd och bredd. Det "svenska" jämförelsematerialet hämtades från antropologiska mätningar utförda i det rasbiologiska institutets regi på 40 000 värnpliktiga i början av 1920-talet. Här sades skallmätningarna antyda att vissa skillnader förekom mellan de båda grupperna i så måtto att "tattarna" tycktes utgöra en grupp människor med en liten hjärna, och en astenisk kroppshydda med smala axlar. De utvalda "tattarna" skilde sig dock enligt Dahlberg inte tillräckligt mycket från den svenska kontrollgruppen för att man objektivt skulle kunna skärskilja "tattare" från andra svenska medborgare eller kunna bevisa att "tattarna" i rashänseende skulle skilja sig från övriga svenskar. Etzler menade dock att Dahlgrens undersökning saknade bevisvärde. Se vidare Broberg & Tydén 2005, s. 144-156.

¹⁰³ 15 av de 22 "tattare" som hittades i Bukowska Jacobssons statistiskt representativa urval (se Fotnot nr. 89) hade samtidigt betecknats som "sinnesslöa". Tydén 2002, s. 62.

¹⁰⁴ Hazell 2002, s. 130.

¹⁰⁵ Montesino 2002, s. 76-79. Även i Nazityskland ansågs det mer sannolikt att romer av "blandad" (dvs. bara delvis "zigensk" härkomst) var kriminella och att "rasblandning" därför måste undvikas. Liknande idéer framfördes av ett par danska sociologer i en bok publicerad år 1943 – de menade att "rena zigenare" inte var något större problem så länge man insåg att deras mentalitet inte tillät att de gavs tillträde till det vanliga, välordnade samhället. "Blandade zigenare" menade de däremot orsakade större problem. Hancock 2003, s. 35-38, med hänvisning till ett dekret av Heinrich Himmler (samt till en tidigare tysk bok om "zigenarplågan" publicerad redan 1905) och till de danska sociologerna Bartels & Brun 1943, s. 5.

Förändringar sedan efterkrigstiden

”Zigenarnas” inordning i kategorin utlänningar började ifrågasättas under 1940-talet sedan man konstaterat att de flesta ”zigenare” som fanns i landet antingen var födda i Sverige eller hade varit i landet tillräckligt länge för att kunna räknas som svenska medborgare. I samband med att man införde ransoneringskort under andra världskriget hade också många ”zigenare” mantalsskrivit sig och därmed de facto erhållit medborgarskap. På 1950-talet inleddes också åtgärder för deras inkludering i det svenska samhället. I ett tal i riksdagen år 1952 erkändes deras medborgarstatus officiellt när dåvarande socialministern Gunnar Sträng uttryckligen slog fast att ”zigenare, har samma rättigheter och skyldigheter som andra svenskar”. I det sammanhanget underströk han även att ”skolplikt råder för deras barn”.¹⁰⁷

Samtidigt hade det sedan andra världskriget blivit svårare för dem att försörja sig på sina traditionella yrken. Det började också ställas större krav på läs- och skrivkunnighet och formell skolgång för att få arbeten på den reguljära svenska arbetsmarknaden.¹⁰⁸ De ”svenska zigenarna” ansågs därför behöva hjälp att komma in i det svenska samhället och bli nyttiga medborgare. Nu var dock inte längre tvångsåtgärder i enlighet med lösdriverilagen och fattigvårdslagstiftningen aktuella på samma vis som det hade varit gentemot ”tattarna”. Mot slutet av 1940-talet hade nämligen förslag lagts fram om en mer ”socialt inriktad” lösdriverilag. Lösdrivarbeteckningen skulle gälla de individer som betraktades som kriminella. Dessa inordnades med tiden i en ny kategori (”de asociala”) medan en annan grupp (”de socialt handikappade”) omfattade alla som kunde bli föremål för hjälpåtgärder. De ”svenska zigenarna” kom på 1950-talet att hänföras till den senare gruppen och behandlades sedan dess enligt den hjälp- och omsorgsstrategi som hör till välfärdsstaten.¹⁰⁹

År 1954 tillsattes en statlig utredning och i samband med denna gjordes en ny ”zigenarinventering” med syfte att få en bild av gruppens sammansättning, levnadsförhållanden, läs- och skrivkunnighet. Vid samma tid infördes också lättnader i invandringslagarna och lagen om fri nordisk arbetsmarknad gjorde att finska (*kaale* eller *kalê*) romer kunde söka sig till Sverige. Utredningens betänkande, med titeln *Zigenarfrågan*, lades fram 1956 och i en bilaga till denna beskrevs bl.a. hur bristerna i folkbokföringen var ett problem som hindrade zigenarna från att få tillgång till sociala och medborgerliga rättigheter.¹¹⁰ Det gjordes också en tydlig *uppdelning mellan de zigenare som bott i Sverige en längre tid, vilka identifierades som svenskar (”svenska zigenare”) och nyinvandrade zigenare* (från exempelvis Finland) vilka definierades som utlänningar. Bara de förstnämnda skulle enligt utredningens betänkande bli föremål för samhällets stödåtgärder.¹¹¹

1958 beslöt vårriksdagen att zigenare fick bli bofasta och att de i allt väsentligt skulle få samma villkor som andra svenskar. År 1960 övertog staten det ekonomiska ansvaret för att

¹⁰⁶ Montesino 2002, s. 79. Tillhagen, vars undersökningar i stora delar låg till grund för 1956 års betänkande i zigenarfrågan, kontrasterade Etzlers negativa bild av ”tattare” mot sin egen positiva bild av ”zigenare” och menade att ingen av de 180 personer med delvis zigeniskt ursprung som han identifierat i den grupp som kom att kallas ”svenska zigenare” uppvisade de asociala drag som Etzler ansåg vara karaktäristiska för ”tattare”. Montesino 2002, s. 79. Dessutom kom Tillhagen, med hänvisning till Heymowskis forskning, att slå fast att ”tattarna” till mycket hög procent var ättlingar till (ofta asociala) svenskar och att det eventuella utländska inslaget inte spelat någon roll för deras större eller mindre asocialitet. Se vidare Fotnot nr. 121.

¹⁰⁷ Citerat i Jansson & Schmid 2007b, s. 73. Se även Montesino 2002, s. 119-120 (som också hänvisar till att år 1955 beräknades de mantalsskrivna zigenarna vara 560 av totalt 740).

¹⁰⁸ Taikon, Katarina 1963, s. 15, 101, 141-142, 159; Takman 1976, s. 90, 148-150, 161-163. I fråga om de traditionella försörjningssätten började tivoli- och musikverksamheten att konkurreras ut av folkparkerna, spåkvinnorna fick konkurrens med tidningarnas horoskop, kopparslageri och förtäring blev alltmer överflödigt i takt med att kastruller av aluminium och rostfritt stål ersatte kopparkastruller, hästhandeln blev mindre omfattande och kunde bara till en liten del ersättas av bilhandel. Taikon, Katarina 1963, s. 100-101.

¹⁰⁹ Montesino 2002, s. 92, 191.

¹¹⁰ Jansson & Schmid 2007b, s. 67, 73. Se närmare Bil. 3 och 4 i *Zigenarfrågan* (SOU 1956:43), s. 146-153.

¹¹¹ Montesino 2002, s. 99-100.

förbättra deras situation (vilket tidigare varit hänvisat till kommunernas godtycke). Först ett par år senare, då *romernas egen kamp för medborgerliga rättigheter* tog fart med bland andra systrarna Katarina och Rosa Taikon som förgrundsfigurer, började dock myndigheterna att på allvar ta itu med att lösa bostads- utbildnings- och sysselsättningssituationen. Katarina Taikons självbiografiska bok *Zigenerska* väckte stor uppmärksamhet då den kom ut år 1963. Även John Takmans socialmedicinska undersökning av Sveriges zigenare, som genomfördes under tidigare delen av 1960-talet, blev en viktig utgångspunkt i dessa reformsträvanden.¹¹² I praktiken kom inte bara svenska, utan så småningom även finska och ”utomnordiska”, romer att inkluderas i de olika stödåtgärderna.¹¹³

Att grunden för dessa romska gruppers fasta boende och skolgång lades först under 1960- och 1970-talen gör dock att många, särskilt äldre romer, fortfarande befinner sig i en situation där de har en mycket låg utbildningsnivå vilket i sin tur påverkat deras möjligheter till egen försörjning (och till att hjälpa sina barn med skolarbetet). Romer befinner sig därmed fortfarande ofta i ett socioekonomiskt underläge, vilket också påverkar yngre generationer.¹¹⁴

Överlag karaktäriserades den svenska minoritets- och invandringspolitiken också av en stark assimilationsiver, där romerna sågs som en socialt eftersatt grupp som skulle inlemmas i det svenska välfärdssystemet. Deras kulturella identiteter negligerades däremot, vilket förstärkte deras känsla av utanförskap, bl.a. i skolan (där romska barn kunde försöka dölja sin romska identitet för att inte bli mobbade).¹¹⁵

Önskan att inlemma romerna i det svenska samhället tycks också ha försvårats av negativa förväntningar på dem och deras möjligheter (hos bl.a. lärare och socialarbetare). Här drabbades även de *utomnordiska romer* som kom till Sverige under 1970-talet av negativa stereotyper om ”zigenarna”. En studie noterade exempelvis att många romer önskade att deras barn i Sverige skulle kunna bli läkare, advokater, socialtjänstemän etc. (det vill säga s.k. högstatusyrken) men att detta från den svenska omgivningens sida dömdes ut som ”orealistiska” förväntningar.¹¹⁶ Även svenska romer har berättat liknande historier.¹¹⁷

De *resandes* historia under efterkrigstiden ser delvis annorlunda ut. Andra världskrigets kristid, då folk hade svårt att få tag på varor, gynnade deras affärsverksamhet men i och med förbättrade kommunikationer och ökad bilism på 1950-talet minskade intresset för vad gårdsfarihandlare hade att erbjuda vilket gjorde att tiderna blev svårare för kringresande försäljare. Samtidigt sökte sig de resande nya ekonomiska nischer och omformade gamla inkomstkällor efter nyare tiders krav.¹¹⁸ Av rädsla för att hamna i myndigheternas register, vilket fortfarande kunde innebära risk för tvångssterilisering, försökte dock många resande, åtminstone utåt, *dölja sin bakgrund*. Även när den biologiska rasismen, med dess gradering av människogrupper och motstånd mot ”rasblandning”, dödförklarades år 1950 i FN-organet UNESCO's deklaration *Statement on Race* så gjordes från svenska myndigheters sida inte heller någon tydlig uppgörelse med de ”arvshygieniska” föreställningar som motiverat den steriliseringslagstiftning som kom att vara i kraft ända till 1975. ”Arvshygien”, menade dess

¹¹² Nordström & Kai 2007, s. 125-126; Taikon, Katarina 1963; Taikon, Rosa 2008.

¹¹³ Montesino 2002, s. 184; Nordström & Kai 2007, s. 128-131.

¹¹⁴ Linna 2008, s. 25.

¹¹⁵ Roth 2005, s. 108. Mer specifikt om skolan, se *Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet* 2008; Rodell Olgaç 2006 och 2009.

¹¹⁶ Lithman 1976, s. 24.

¹¹⁷ Andersson 2008c, s. 115-116; Caldaras 2002, s. 164, 204-205.

¹¹⁸ Lindholm 1995, s. 88-94, 99-100. Ännu idag har många resande hållit fast vid traditionen av att vara försäljare och egenföretagare. Andra har hantverks- eller servicejobb (bl.a. inom byggbranschen), rörliga yrken (som buss- eller långtradarchaufför), konstnärliga yrken, eller arbeten med andra människor inom vård och omsorg. Personer med resandebakgrund finns också representerade inom de flesta yrken även om inte alla träder fram och berättar om sin bakgrund. Se vidare Andersson 2008b; Hazell 2002, s. 214-221; Lindholm 1995, s. 106-108.

förespråkare, hade ju inte heller handlat om att gradera befolkningsgrupper (eller ”raser”) utan istället om att hindra undermåliga individer från att skaffa barn.¹¹⁹

Då det gällde ”tattarproblemet” slog dock nyare forskning igenom enligt vilken ”tattarna” i huvudsak var svenskättlingar vars förfäder i stor utsträckning kom från det gamla bondesamhällets bottenkikt och haft yrken som antingen varit föraktade av det övriga samhället, eller som varit förenade med en kringresande livsföring. Bland förfäderna fanns också många före detta soldater och andra ”rotlösa element”. Dessa skulle under tidernas lopp ha slutit sig samman till en från majoritetssamhället avgränsad, och utstött, grupp med liknande yrken och levnadssätt. Visserligen fanns det, förutom personer som av omgivningen felaktigt stämpats som ”tattare”, en del väl avgränsade resandesläkter men dessa, menade man, utgjorde snarare ett socialt isolat inom vilket specifika kulturmönster och moralbegrepp hade bildats. Dessa slutsatser, som Adam Heymowski framförde i sin licentiatavhandling (1955) och senare i sin doktorsavhandling (1969),¹²⁰ fick en avgörande betydelse för samhällets politik gentemot ”tattarna”. I sitt betänkande år 1956 slog Zigenarutredningen fast att ”tattarna” i huvudsak var svenskar och att eventuella utländska inslag var utan betydelse för deras större eller mindre asocialitet.¹²¹ Enligt detta synsätt utgjorde ”tattarna” ingen specifik ”ras” eller ”etnisk grupp”, utan istället en socioekonomisk grupp som skulle inlemmas i det svenska samhället genom efterkrigstidens generella välfärdsprogram och därmed på sikt upplösas.¹²²

Medan statens mål var assimilering, så var många resande också angelägna om att dölja sitt ursprung inför omgivningen: inte bara för att undvika myndigheternas kartläggning utan även

¹¹⁹ Framstående genetiker och fysiska antropologer skrev i *Statement on Race* under på att det saknades vetenskapligt stöd för att människogrupper skulle skilja sig från varandra i fråga om medfödd förmåga till intellektuell och känslomässig utveckling. Inte heller fann de något vetenskapligt stöd för att ”rasblandning” skulle ha negativa effekter. Som experter från svensk sida medverkade Gunnar Dahlberg (ordföranden för Statens rasbiologiska institut) och Gunnar Myrdal, vilka båda förespråkade arvshygien. Se vidare Broberg & Tydén 2005, s. 161-165, 168-173, 188.

¹²⁰ Heymowski 1955 och 1969. I sin doktorsavhandling följde Heymowski 30 utvalda personer och deras släkter så långt bakåt i tiden som möjligt (i flera fall till början av 1700-talet, i några fall ända till 1600-talet). De 30 personer vars släkter Heymowski följde hade han valt ut i samråd med personer från det svenska majoritetssamhället, såsom funktionärer inom socialvården och polisen samt en forskare (Allan Etzler) som bedrivit tidigare ”tattarundersökningar”. Heymowski fann att 23 av de utvalda individerna kunde klassificeras som ”riktiga” resande – detta utifrån karaktäristika som ett ”specifikt ethos”, vissa traditionella yrken i allmänhet i kombination med en kringresande livsstil, delvis utländsk (inklusive möjlig zigenar-) härkomst och en hög grad av ingifte (inklusive många kusinäkterskap). De övriga sju tillhörde inte denna grupp utan hade (av myndighetspersoner eller av tidigare forskare) felaktigt utpekats som ”tattare” på grundval av karaktäristika som namn, yrke, utseende eller allmän livsföring. Heymowski fann att de 23 förstnämnda personerna antingen hade anfäder med yrken som få människor velat befatta sig med (såsom bödlar, skarprättare, rackare, hästkastarer), eller hade anfäder med kringresande yrken, såsom kringresande försäljare, hästhandlare, glasförare (som till fots eller med häst och vagn sålde de svenska glasbrukens produkter), lumpsamlare, förtennare, kopparslagare eller haft andra hantverksyrken. Bland förfäderna fanns också många soldater. Heymowski 1969, s. 31-48, 109-113. Senare uttryckte dock Heymowski en viss förändring i sin syn på just de resandes eventuella romska påbrå. I en artikel från 1976 menade han att det romska inslaget var tillräckligt starkt för att förklara vissa fenomen, såsom utbredningen av de resandes språk *rommani* och vissa yttre romska (eller med dåtidens terminologi ”zigeniska”) drag. Heymowski 1976 (utförligare refererad i Fotnot nr. 21).

¹²¹ Tillhagen 1956, s. 91. Detta synsätt utgick även Takman från i sin socialmedicinska undersökning av Sveriges zigenare. Takman 1976, s. 44-45.

¹²² Hazell 2002, s. 14-15; Montesino 2002, s. 99. Se även Svanberg & Tyden 1999, s. 24, som menade att ”Sedan det rasbiologiska förfråmligandet i stort sett spelat ut sin roll kom dessutom de resande, och andra som blivit kategoriserade som tattare, att omfattas av generella socialpolitiska åtgärder, vilket lade grunden till deras integrering... Som ett biologiskt särpräglat befolkningselement existerade tattarna endast så länge de traditionella föreställningarna gavs vetenskaplig legitimitet genom rasbiologin”.

av rädsla för att bli trakasserade eller diskriminerade.¹²³ Även om de resande som grupp har blivit mindre synliga än vad de var i äldre tiders bondesamhälle, och det idag kan vara svårt att se skillnad på en resande och en ”svensk”, så fortsatte man på en del platser att noga hålla reda på vem som var av ”tattarsläkt”. Dessa barn kunde ofta mobbas av andra barn i skolan eller utsättas för lärares fördomar, vilket gör att många av föräldrarna till dagens resandebarn har negativa erfarenheter av sin egen skolgång och kanske aldrig avslutade grundskolan.¹²⁴ Barnen kunde också få väldigt dubbla budskap. Som en ung resandekvinna uttryckte det:

*När jag var barn fick jag lära mig att jag aldrig, aldrig fick berätta för någon om mitt ursprung för då kunde jag bli mobbad. I nästa andetag kunde mina föräldrar säga att jag alltid skulle vara stolt över mig själv och mitt ursprung. Alltid? Det kändes minst sagt schizofrent.*¹²⁵

Historien, nuet och framtiden: en avslutande diskussion och analys i relation till internationell forskning

I Sverige förekom under 1900-talet dels direkt diskriminerande lagstiftning, dels diskriminerande tillämpning av lagar som officiellt gällde den svenska befolkningen som helhet (såsom steriliseringslagstiftningen). Denna myndighetsutövning var i sin tur uttryck för negativa föreställningar om ”zigenare” och ”tattare”, vilka även kunde ta sig lokala uttryck: exempelvis i aktioner från den bofasta svenska majoritetsbefolkningens sida för att jaga bort invånarna i närbelägna ”tattarstäder”; i motståndet från lokala skolledningar (och/eller andra elevers föräldrar) mot att ta emot ”zigenarungar”; i mobbing och trakasserier i den svenska skolmiljön.

Idag kan vi notera att den direkt diskriminerande lagstiftningen är borta sedan ungefär ett halvsekel tillbaka. Det finns inte längre något inreseförbud specifikt riktat mot romer som grupp. Myndigheterna kan inte tvinga romer att flytta med minst tre veckors mellanrum, och skolledningar kan inte vägra att ta emot romska barn. Från 1960-talet och framåt genomfördes också reformer för att inkludera romer i den svenska välfärdsstaten. Samtidigt har internationell forskning om freds- och försoningsproblematik uppmärksammat att även sedan lagstiftning och offentliga institutioner har reformerats så är

*Societies in transition... usually characterized by a cultural lag.*¹²⁶

Förändringen av människors attityder går ofta långsamt, och kan ta flera decennier.¹²⁷ Förändring i lagstiftning och genomförandet av sociala reformer betyder därför inte nödvändigtvis att attityder och informell praxis förändras lika snabbt, vilket också blir tydligt i rapporter om att personer från de romska grupperna i Sverige fortfarande i jämförelsevis hög

¹²³ Hazell 2002, s. 14-15. För att skydda sina barn mot samhällets trakasserier lät också många resande barnen tro att de var av vallonsläkt eftersom valloner hade en något högre status hos majoritetsbefolkningen. Hazell 2002, s. 63.

¹²⁴ Andersson 2008c, s. 107, 114-115; Lindholm 1995, s. 224-227; Hazell 2002, s. 304, 325-326.

¹²⁵ Citerad i Hazell 2002, s. 323. Se även Lindberg 2007.

¹²⁶ Theissen 2008, s. 193.

¹²⁷ Theissen 2008, s. 193. Jfr. den så kallade *konflikttriangeln*, som inom freds- och konfliktforskningen är en vanlig pedagogisk modell för att analysera konflikter. Enligt denna modell innefattar en konflikt tre olika komponenter: konfliktattityder, konfliktstruktur och konfliktbeteende. Dessa komponenter (som motsvarar konflikttriangelns tre olika hörn) griper i sin tur in i och påverkar varandra. *Konfliktattityder* utgörs av känslor och kognitiva element i form av bl.a. misstro, ilska, rädsla, fördomar och stereotypa fiendebilder. Konflikttriangeln introducerades av Johan Galtung. Galtung 1978 (1969), s. 484-507. Se även Wallensteen 1994, s. 32-33.

utsträckning utsätts för diskriminering i skolan, i yrkeslivet, på bostadsmarknaden, på restauranger och campingplatser etc.¹²⁸

Internationell forskning visar också att trauman kan "ärvas" av barn som växer upp i familjer som drabbats, även om barnen själva var mycket små eller inte ens födda då händelsen inträffade. Känslor av hopplöshet, rädsla och misstänksamhet går i arv till nya generationer genom sekundär traumatisering, och försoning blir i detta perspektiv även en process som sträcker sig över flera generationer.¹²⁹ I ett svenskt sammanhang finns det här flera berättelser om hur minnen av egna eller äldre släktingars erfarenheter av diskriminering, av att ha blivit tvångsomhändertagna som barn, av tvångssteriliseringar etc. lever kvar och ännu idag kan leda till en stark misstro mot myndigheter och institutioner (och ibland även mot svenskar i allmänhet).¹³⁰ Från de svenska myndigheternas sida har det å andra sidan tagit lång tid innan man tog några initiativ till att erkänna, och ge plats för, historier om upplevt förtryck och diskriminering gentemot romer och resande.

Ett viktigt steg togs ändå när regeringen år 1997 tillsatte en utredning om de steriliseringar som ägt rum under perioden 1935-1975 (dvs. under 1934 och 1941 års steriliseringslagar) och där personer stämplade som "tattare" identifierades som en särskilt överrepresenterad grupp. I maj 1999 antog riksdagen, på Steriliseringsutredningens förslag, en lag om ersättning till personer som hade steriliserats mot sin vilja eller på någon annans initiativ under denna tidsperiod. I en artikel på tidningen *Expressens* debattsida den 28 april år 2000 bad vice statsminister Lena Hjelm-Wallén och socialminister Lars Engqvist, som representanter för Sveriges regering, också resandefolket om ursäkt för den förföljelse och de myndighetsövergrepp som gruppen utsatts för. I artikeln efterlyste de också

*en dialog mellan svenska myndigheter och företrädare för resandefolket kring hur deras kultur och historia ska kunna uppmärksammas*¹³¹

Även representanter för Svenska kyrkan framförde år 2000 officiella ursäkter till romer och resande för den förföljelse som kyrkan medverkat till genom historien.¹³²

Regeringens ursäkt begränsades dock till debattartikeln i *Expressen*. Man kallade inte till någon presskonferens där alla medier var inbjudna, och ursäkten framfördes inte heller i något officiellt sammanhang i närvaro av representanter för de resande. Därför förblev ursäkten okänd för många svenskar. Den föregicks inte heller av någon omfattande undersökning, och offentliggörande, av myndighetsövergreppen ifråga.¹³³

Det tog också lång tid för romerna att få ett officiellt erkännande av att även de, liksom judarna, varit föremål för nazisternas folkmord under andra världskriget (då "zigenare" var förbjudna att resa in i Sverige). I studier av den romska förintelsen saknas också ett svenskt perspektiv, t.ex. om flyktingpolitiken och hur den svenska staten agerade i frågan, samt om de romska upplevelserna av massivt våld.¹³⁴

¹²⁸ Linna 2008, s. 24-25. För detaljer, se även *Diskriminering av romer i Sverige* 2004; *Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet* 2008; *Discrimination on the Swedish housing market* 2008.

¹²⁹ Ericson 2001b, s. 87-88; Palosuo 2008, s. 30; Smyth 1998, s. 25-26, 69-70, 80.

¹³⁰ Se exempelvis Andersson 2008b, s. 141-144; Andersson 2008c, s. 119; Hazell 2002, s. 87-88, 328; Post 2007.

¹³¹ Citat från artikeln ifråga återgivet i Hazell 2002, s. 315.

¹³² Linköpings stifts biskop Martin Lind bjöd den 12 mars 2000 in resande och romer till Linköpings domkyrka och bad dem om förlåtelse. I sin predikan tog han bl.a. upp det förbud mot att ge "det ondas folk" kyrkans sakrament som hans föregångare i Linköpings stift genomdrivit på 1600-talet. Svenska kyrkans officiella ursäkt framfördes av ärkebiskop K.G. Hammar vid ett riksmöte i Göteborg den 15 juni 2000, i form av en försoningsgudstjänst. Hazell 2002, s. 316-317 (som även citerar delar av gudstjänsterna såväl i Linköping som i Göteborg).

¹³³ Hazell 2002, s. 315.

¹³⁴ Palosuo 2008, s. 30.

En viktig roll som *sanningskommissioner* spelar är just att ge personer som utsatts för olika former av övergrepp från statsmakternas sida ett officiellt erkännande samt att ge plats för deras berättelser i det offentliga rummet. Sanningskommissioner undersöker inte heller bara det förflutna utan ger, utifrån sina undersökningar, även rekommendationer för framtiden.¹³⁵ Som nämndes i början av denna rapport så skulle ett sådant arbete vara viktigt för att bryta den misstro mot svenska myndigheter som finns bland romer och resande, och för att synliggöra deras erfarenheter och historia som *en del av den svenska historien*.

Den historiska diskrimineringen från svenska myndigheters sida har också haft strukturella konsekvenser. Att grunden för de ”svenska zigenarnas” fasta boende och skolgång lades först under 1960- och 1970-talen har, i kombination med diskriminering som drabbat även romer som anlänt senare, exempelvis gjort att många romer ännu idag befinner sig i ett socioekonomiskt underläge. På så vis påverkar historien även tillvaron för yngre generationer. I detta sammanhang skulle det vara viktigt att *tydliggöra de aktuella konsekvenserna av denna historiska diskriminering och förföljelse och se en försoningsprocess som en strategi i en strävan att uppnå jämlikhet för de romska grupperna i Sverige idag*.¹³⁶ En ökad medvetenhet hos den svenska majoritetsbefolkningen skulle i sin tur också kunna leda till en ökad förståelse för romers och resande/resanderomers villkor idag och därmed *kunna utmana kvarvarande negativa attityder, motverka nutida diskriminering och uppmuntra till brobyggande och dialog även i olika lokala sammanhang*.

Det är utifrån denna bakgrund som jag nu ska gå närmare in på vad som karaktäriserar en sanningskommission. Jag ska också ge några internationella exempel på sanningskommissioner, eller andra initiativ för att hantera det förflutna, och på vad vi skulle kunna lära av dessa vid inrättandet av en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige.

III. *Internationella exempel på sanningskommissioner*

Vad kännetecknar en sanningskommission och vad är dess uppgifter?

Utifrån sina studier av drygt 21 sanningskommissioner på olika håll i världen (varav den första inrättades 1974)¹³⁷ har Priscilla B. Hayner listat ett antal kännetecken på en sanningskommission. Dessa kännetecken är att kommissionen:

- 1) Fokuserar på *det förflutna*.
- 2) Är *officiellt sanktionerad* och inrättad av staten (ibland även tillsammans med oppositionen som del i ett politiskt fredsavtal), vilket också ger den vissa befogenheter i fråga om exempelvis tillgång till arkiv och annan känslig information.
- 3) Undersöker ett mönster av övergrepp (*pattern of abuses*) som inträffat under en viss tidsperiod snarare än en specifik händelse.
- 4) Är *tidsbegränsad* och dess arbete utmynnar i en *slutrapport med rekommendationer*. Hur länge kommissionen är verksam varierar utifrån dess uppgifter och resurser.¹³⁸

¹³⁵ Ericson 2001b, s. 102, 106.

¹³⁶ Linna 2008, s. 24-25.

¹³⁷ Se Hayner 2002, kapitel 4 om ”Five Illustrative Truth Commissions” (i Argentina, Chile, El Salvador, Sydafrika och Guatemala). Bland några mindre kända sanningskommissioner nämner Hayner i kapitel 5 bl.a. *The Commission of Inquiry into the Disappearance of People in Uganda* (etablerad under Idi Amin i juni 1974 som svar på internationella påtryckningar) samt en senare sanningskommission i Uganda 1986 (sedan Yoweri Museveni störtat diktatorn Milton Obote); sanningskommissioner i Nepal 1990-91, Tchad 1990-91, Haiti 1995-96, Burundi 1995-96, Ecuador 1996-1997, Sri Lanka 1994-1997; samt de sanningskommissioner som var på väg att upprättas i Nigeria respektive Sierra Leone.

¹³⁸ Hayner 2002, s. 14.

Hayner identifierar också fem grundläggande syften, som betonats i olika hög grad av olika Sanningskommissioner. Dessa är:

- 1) Att *utreda, dokumentera och officiellt erkänna tidigare övergrepp*.
- 2) Att *identifiera och adressera olika behov hos offren* för dessa övergrepp. Det kan handla om offrens behov av att få berätta och få sin historia erkänd offentligt (och därigenom också öka förståelsen hos en bredare allmänhet för offrens erfarenheter). Det kan även handla om olika förslag till gottgörelse (såväl materiell som symbolisk).
- 3) Att *medverka till att personer som beordrat och/eller utfört övergreppen hålls ansvariga*. Detta kan göras på olika sätt. En del sanningskommissioner lämnade över information till åklagare för att denne senare skulle kunna inleda rättegångar mot vissa förövare. En del sanningskommissioner har rekommenderat andra former av sanktioner (t.ex. att identifierade förövare inte längre ska få tjänstgöra inom polisen eller armén). Ett fåtal sanningskommissioner har offentligt namngett förövarna och därigenom i alla fall hållit dem moraliskt ansvariga inför allmänheten.
- 4) Att *identifiera på vilka sätt olika samhällsinstitutioner (exempelvis polisen, militären och rättsystemet) har varit ansvariga* för övergreppen samt ge rekommendationer för hur dessa institutioner ska reformeras för att förhindra framtida övergrepp.
- 5) Att *främja försoning och minska risken för fortsatta spänningar i samhället*. Samtidigt behöver inte en sanningskommission ses som det främsta medlet för att *uppnå* försoning utan snarare som *en* pusselbit, eller en del i en process, på väg mot försoning som ett mer långsiktigt mål.¹³⁹

I följande avsnitt ska jag redogöra mer ingående för några konkreta exempel på sanningskommissioner eller andra försoningsinitiativ (i Sydafrika, Australien, Kanada, Norge), som kan vara särskilt intressanta att lära av för ett svenskt sammanhang. Sydafrikas Sannings- och försoningskommission valde jag ut eftersom det är en av de sanningskommissioner med mest omfattande uppgifter, vilken därtill kommit att ses som en "modell" för andra sammanhang (bl.a. i fråga om offentliga "hearings"). Australien och Kanada är exempel på så kallade "historiska sanningskommissioner", som inrättats för att markera att tiden är inne för att göra upp med det förflutna då det gäller olika former av diskriminering och övergrepp som riktats mot specifika etniska grupper från statsmakternas sida. Norge, där vissa initiativ har tagits för att undersöka och gottgöra den statliga assimileringspolitiken gentemot de resande, är också särskilt relevant för en svensk kontext.

I nästa del av rapporten (del IV) ska jag också, i anslutning till den mer praktiska diskussionen om inrättandet av en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige, ta upp några gemensamma lärdomar: främst från ovan nämnda exempel, men även från andra sanningskommissioner som Hayner studerat och från viss annan forskning. Det handlar exempelvis om ställningstaganden bl.a. i fråga om offentliggörande, stödprogram för dem som vittar om övergrepp som de utsatts för, olika sätt att resonera kring gottgörelse, samt om en sanningskommissions sammansättning, mandat, och arbetsuppgifter.

Olika typer av sanningskommissioner och andra sätt att hantera det förflutna

I övergången från auktoritärt till demokratiskt styre

Sanningskommissioner har använts i ett antal länder, bl.a. i Latinamerika och Sydafrika, som genomgått en övergång från diktatur till demokratiskt styre (ibland efter ett inbördeskrig).

¹³⁹ Se vidare Hayner 2002, s. 24-31, samt kap. 10 för en utförligare diskussion om sanningskommissioner och främjandet av försoning.

Syftet har då varit att inleda en nationell läkningsprocess där grova brott mot mänskliga rättigheter (såsom tortyr, mord och försvinnanden) som ägt rum undersöks, dokumenteras och erkänns officiellt samt att en del av de ansvariga identifieras.

Här har det dock funnits en spänning mellan att ge amnesti för tidigare begångna brott (och därigenom få företrädare för den tidigare regimen samt andra väpnade grupper att gå med på en fredsöverenskommelse) och att driva rättsprocesser (i inhemska domstolar eller internationella krigsförbrytartribunaler) mot ledande personer som varit ansvariga för grova brott mot mänskliga rättigheter.¹⁴⁰ Sanningskommissioner har därför ofta varit verksamma i ett sammanhang där de även måste ta hänsyn till olika former av politiska överenskommelser om amnesti.

I en del sammanhang kan grova brott mot mänskliga rättigheter utifrån *politiska motiv* också i praktiken sammanfalla med kränkningar utifrån *etniska eller rasistiska motiv*. Ett exempel är *Guatemala*, där ungefär halva befolkningen är Mayaindianer och det även finns en svart minoritet. Den grupp som dominerat det politiska och sociala livet har dock genom historien varit ättlingarna till de spanska kolonisatörerna, medan Mayaindianerna tvångsförflyttades och exploaterades som arbetskraft. En ny regim började under perioden 1944-1954 införa en rad reformer (flerpartisystem, rösträtt för majoriteten av befolkningen för första gången, legalisering av fackföreningar och början på en landreform). Sedan denna regering störtats i en militärkupp år 1954 började dock, från 1960 och framåt, över tre decennier av inbördeskrig där militärregimen bekämpade en vänstergerilla. Även fackföreningsledare, bönder, studenter och akademiker i Guatemalas civilsamhälle deltog i motståndet mot regimen. Förutom statens officiella säkerhetsstyrkor var också ett antal dödsskvadroner och inofficiella väpnade grupper verksamma med mottot att ”utrota kommunismen”.¹⁴¹

Guatemalas motsvarighet till en sanningskommission, *The Commission for Historical Clarification* (CEH), vilken inrättades genom ett avtal mellan regeringen och gerillan under fredsförhandlingarna i mars 1994 men inte började med sitt arbete förrän i augusti 1997, slog senare fast att landets Mayaindianer (vilka av statens säkerhetsstyrkor identifierades som ”allierade med gerillan”) drabbats särskilt hårt av massakrer och av ”den brända jordens taktik”. Kommissionens slutrapport (som omfattade tiden från början av den väpnade konflikten fram tills det att det slutgiltiga fredsavtalet undertecknades i december 1996) slog fast att det till och med varit fråga om *folkmord* riktat mot Mayaindianerna från de statliga säkerhetsstyrkornas sida, och att det bakom denna brutalitet mot Mayaindianerna också låg rasistiska idéer. De allra flesta offren för grova brott mot mänskliga rättigheter var för övrigt Mayaindianer. De allra flesta brotten hade begåtts av statliga säkerhetsstyrkor och dödsskvadroner medan en mindre andel av övergreppen hade begåtts av gerillan.¹⁴²

I *Sydafrika* hade de grova brott mot mänskliga rättigheter utifrån politiska motiv som Sannings- och försoningskommissionen fick i uppdrag att utreda ägt rum i ett sammanhang av institutionaliserad rasism (i form av apartheid). Apartheidsystemet motiverades bl.a. av idéer om den vita ”rasens” överlägsenhet och av idéer om vilka negativa konsekvenser som så kallad ”rasblandning” skulle kunna få – dvs. rasbiologiska idéer som även vuxit fram i Sverige, särskilt från 1800-talets mitt, och som legat bakom idéer om ”zigenare” och ”tattare” som lägre stående ”raser”. Medan denna biologiska rasism avvisades i FN-organet

¹⁴⁰ Jfr. Ericson 2001b, s. 18-19, 25-26, 129-130. Se vidare exempelvis Bronkhorst 1995.

¹⁴¹ Se vidare i Evans 2001, s. 346-349.

¹⁴² *Guatemala Memory of Silence* (1999) Conclusions Nr. 1, 31-33, 85-88, 108-123. Rapporten identifierade 42,275 namngivna offer. Av dessa var 23,671 offer för ”arbitrary executions” och 6,159 var offer för ”forced disappearance”. 83% av offren var Mayaindianer. 93% av övergreppen som begåtts under den väpnade konflikten hade utförts av de statliga säkerhetsstyrkorna. Tillsammans med uppgifter från andra undersökningar drar rapporten slutsatsen att antalet dödade eller försvunna personer i inbördeskriget (som startade 1962 och avslutades med fredsfördraget *Agreement on a Firm and Lasting Peace* den 29 december 1996) är över 200,000.

UNESCO's *Statement on Race* år 1950, blev den en hörnsten i Sydafrikas apartheidpolitik. Gentemot sina kritiker kom regimen dock att hävda att apartheid *inte* var grundat på rasism utan att det tvärtom var en fråga om rättvisa, dvs. att det var det bästa sättet att ge Sydafrikas olika "etniska nationer" möjlighet utvecklas på det sätt som passade dem bäst. I enlighet med detta synsätt kom apartheid att benämnas "separat utveckling", eller rentav "separat frihet", för varje folkgrupp.¹⁴³

Sydafrika

Den sydafrikanska Sannings- och försoningskommissionens mandat innefattade just den tidsperiod under vilken kampen mot apartheid hade trappats upp. Den sträckte sig från mars 1960, dvs. månaden för den stora anti-apartheiddemonstrationen i Sharpsville (där polisen sköt ihjäl flera deltagare och efter vilken ANC och PAC förbjöds och den väpnade kampen mot apartheid inleddes) och fram till det att Nelson Mandelas installerades som landets förste demokratiskt valde president 10 maj 1994.¹⁴⁴

Som *en av de sanningskommissioner med mest omfattande arbetsuppgifter* har Sydafrikas Sannings- och försoningskommission blivit något av en internationell modell för hur man även i *andra* sammanhang skulle kunna göra upp med olika former av våld och systematiska brott mot mänskliga rättigheter i det förflutna, i syfte att bygga upp ett nytt, fredligt och demokratiskt samhälle.¹⁴⁵ En hel del sydafrikaner som forskat och/eller arbetat praktiskt med dessa frågor, värjer sig dock för vad de kallar omvärldens "idealisering" av Sydafrikas Sannings- och försoningskommission (och vad den uppnådde) och är måna om att peka ut *både* styrkor och svagheter hos kommissionen.¹⁴⁶ Jag ska i denna presentation, förutom att ge en allmän överblick över Sydafrikas Sannings- och försoningskommission och dess arbete, fokusera på de styrkor och svagheter (eller begränsningar) som kan vara särskilt relevanta att lära av i inrättandet av en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige.

¹⁴³ Medan de svarta afrikanerna delades in i tio "etniska nationer" med varsitt "historiskt hemland", menade apartheidregimen att de vita tillhörde *en* gemensam nation (med afrikaans- och engelskspråkiga komponenter). Därmed kom den vita "nationen" att bli den största (med Sydafrika som hemland). Om motiveringarna för apartheid se exempelvis Ericson 2001b, s. 212-213; Sparks 1997, s. 147-182, 197 (som även berättar om hur ledande personer som senare var med om att införa och motivera apartheid hade inspirerats under sin studietid vid tyska universitet på 1930-talet). Under apartheid delades befolkningen in i fyra grupper: "afrikaner/infödingar", "färgade", "indier", "vita". Mellan var och en av dessa grupper skulle det råda åtskillnad och de fyra grupperna hänvisades till separata områden. "Svart" används ofta som en samlingsbeteckning för de tre förstnämnda grupperna, bl.a. gör man det i den senaste sydafrikanska folkräkningen (*South African Census of 2001*) där dock beteckningen "afrikan/inföding" ersatts med "svart afrikan". De tillfrågade fick vid 2001 års folkräkning *själva* identifiera sig som tillhöriga någon av följande grupper: "svart afrikan", "färgad", "indier/asiat", "vit", "sydafrikan", "annan". De allra flesta valde något av de fyra första alternativen, vilka motsvarade de gamla apartheidbeteckningarna.

¹⁴⁴ Interimskonstitutionen (1993) och i enlighet därmed *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (1995) angav ursprungligen den 6 december 1993, dvs. den dag Interimskonstitutionen skrevs under, som slutdatum för de brottsliga handlingar som Sannings- och försoningskommissionen skulle behandla. Såväl Pan African Congress (PAC) som den vita högern, vilka hade anhängare som utfört våldsdåd ända fram till valet i april 1994, opponerade sig dock, och för att få dem med sig i försoningsprocessen föreslog Sannings- och försoningskommissionen att det skulle bli möjligt att ansöka om amnesti för handlingar begångna ända fram till Nelson Mandelas installation som president. Parlamentet gick med på detta förslag.

¹⁴⁵ Jfr. Dick Oosting (International Centre for Transitional Justice, ICTJ), presentation vid Delegationen för romska frågor *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 25 juni 2008 (s. 35-36 i rapporten från seminariet).

¹⁴⁶ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 9, 16-17. För en kortare artikel om Sydafrikas Sannings- och försoningskommissions uppgifter och målsättningar, samt hur dessa uppfylldes, se Ericson 2008a. För ytterligare fördjupning rekommenderas Chapman & Van der Merwe (red.) 2008, samt Villa-Vicencio & Du Toit (red.) 2007. Redan i min doktorsavhandling om försoningsprocesserna i Sydafrika och på Nordirland tog jag för övrigt upp en del styrkor och svagheter som noterats i anslutning till Sydafrikas Sannings- och försoningskommission och dess arbete. Ericson 2001b, Kap. 7.

Till att börja med är det viktigt att komma ihåg att Sydafrikas Sannings- och försoningskommission (som inledde sitt arbete i december 1995) utgjorde en *politisk kompromiss* mellan dem som förespråkade allmän amnesti, som del i en politisk överenskommelse om maktskifte, och de som menade att sanningen om apartheidtidens övergrepp måste komma fram och att offren måste få upprättelse.¹⁴⁷ Mer specifikt fick kommissionen följande uppgifter¹⁴⁸

** Att etablera en så komplett bild som möjligt av de grova brott mot mänskliga rättigheter (i form av dödande, tortyr, bortrövande samt s.k. "severe ill-treatment"¹⁴⁹) som begåtts av politiska motiv från och med mars 1960 fram till Nelson Mandelas installation som president i maj 1994, samt av omständigheterna och motiven bakom dessa brott.*

** Att ge amnesti till personer som under denna tidsperiod begått sådana grova brott mot mänskliga rättigheter (eller andra brottsliga handlingar utifrån politiska motiv¹⁵⁰) under förutsättning att personerna ifråga avslöjade alla relevanta fakta och kunde visa att handlingarna var proportionella i relation till vad de ville uppnå med handlingarna.*

** Att ta reda på vad som hänt personer som fallit offer för dessa grova brott mot mänskliga rättigheter under perioden ifråga, bl.a. personer som försvunnit eller dött under mystiska omständigheter, och att återupprätta offrens mänskliga värdighet genom att ge dem möjlighet att berätta sin egen historia om vad de varit med om, samt rekommendera kompensation och andra lämpliga sätt att återupprätta offren (inklusive efterlevande*

¹⁴⁷ Ericson 2001b, s. 330-332. Bakgrunden till detta står att finna i kommissionens tillkomsthistoria. *Möjligheten* till amnesti, som varit en av de stora stötestenarna i de politiska förhandlingarna om övergången till demokrati, skrevs i förhandlingarnas slutskede in i den Interimskonstitution som i december 1993 banade väg för Sydafrikas första fria och allmänna val. De precisa villkoren för amnesti skulle bestämmas av det parlament som valdes i april 1994 – och denna diskussion utmynnade i inrättandet av Sannings- och försoningskommissionen. I Interimskonstitutionens slutparagraf framställdes också amnesti som något som skulle främja försoning och återuppbyggnad: "... there is a need for understanding but not for vengeance, a need for reparation but not for retaliation, a need for *ubuntu* but not for victimisation. In order to advance such reconciliation and reconstruction, amnesty shall be granted in respect of acts, omissions and offences associated with political objectives and committed in the course of the conflicts of the past." *Final Clause of The Constitution of the Republic of South Africa* (Act Nr. 200, år 1993).

¹⁴⁸ Detta enligt *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (Act No. 34 of 1995). Se även Chapman, & Van der Merwe (2008a), s. 8-9.

¹⁴⁹ *Severe ill-treatment* ("att bli allvarligt illa behandlad") var ett samlingsbegrepp som innefattade bl.a. bannlysning, fängslande utan rättegång, medveten underlåtenhet att ge nödvändig medicinsk vård till en fängslad person, våldtäkt och andra former av sexuellt utnyttjande, misshandel med allvarlig kroppsskada som följd, att bli skjuten och skadad under en demonstration, förgiftning, stympning (inklusive amputation av kroppsdelar), mordbrand. Dessa exempel, som ges i *South African Truth and Reconciliation Commission (TRC) Final Report*, Vol. I, Kap. 4 ("The Mandate"), § 117-120, kommer dock från en lista som det underströks var "illustrativ och inte uttömmande" (citrat från § 120). Som "grova brott mot mänskliga rättigheter" räknades mer specifikt: (a) the killing, abduction, torture or severe ill-treatment of any person; or (b) any attempt, conspiracy, incitement, instigation, command or procurement to commit an act referred to in paragraph (a). *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (Act No. 34 of 1995). Kap.1, Nr. ix:a-b.

¹⁵⁰ Just i fråga om amnestiansökningar behandlade kommissionen inte bara vad som definierades som "grova brott mot mänskliga rättigheter" utan även andra politiskt motiverade lagbrott, t.ex. bombdåd där ingen människa skadats, vapeninnehav, bankrån, skadegörelse. Exempelvis gavs amnesti åt en ANC-aktivist som under apartheidtiden dömts för skadegörelse för att ha sprayat politiska slogans på en bussterminal och som nu behövde få det struket ur sitt brottsregister för att inte hindras i sin karriär som jurist. Många som inte var medvetna om vikten av ett rent brottsregister missade dock att ansöka om amnesti för den sortens förseelser, eftersom de trodde att Sannings- och försoningskommissionen bara behandlade grova brott mot mänskliga rättigheter. Endast ansökningar som avsåg amnesti för grova brott mot mänskliga rättigheter måste behandlas i en offentlig amnestiförhandling. Se vidare Sarkin 2004, s. 109-110, 121-123, 142.

anhöriga).¹⁵¹ Dessutom skulle kommissionen ge rekommendationer om hur sådana brott skulle kunna förhindras i framtiden.

* Ett övergripande mål för kommissionen var också att främja nationell enhet och försoning i en anda av ömsesidig förståelse mellan olika parter.

Sydafrikas Sannings- och försoningskommission skilde sig från tidigare sanningskommissioner i andra länder genom att den även hade till uppgift att behandla individuella amnestiansökningar,¹⁵² och blev på grund av denna uppgift kontroversiell. En del försvarade beviljandet av amnesti med hänvisning till idealet om försoning snarare än hämnd och/eller med principen om ”restorativ (återupprättande) rättvisa” enligt vilken amnesti gentemot förövarna skulle uppvägas av olika sätt att återupprätta offren. Andra menade dock att amnesti lätt kunde leda till en ”straffrihetens kultur”.¹⁵³

Samtidigt som kommissionen från början utgjorde en politisk kompromiss fick den inte bara namnet ”sanningskommissionen” utan även ”sannings- och försoningskommissionen”, vilket signalerade att den hade bredare ambitioner i fråga om att främja försoning och minska risken för fortsatta spänningar i samhället. I den *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (1995) som fastslog kommissionens mandat och arbetsuppgifter angavs att den skulle främja nationell enhet och försoning i en anda av ömsesidig förståelse mellan olika parter. Den skulle också, enligt sin egen slutrapport, främja

*values central to a healthy democracy: transparency, public debate, public participation and criticism*¹⁵⁴

Kommissionen tog här på sig ett folkbildande uppdrag, och i detta sammanhang blev dess offentliga ”hearings” en viktig pusselbit. Medan tidigare sanningskommissioner i allmänhet hade arbetat bakom stängda dörrar för att skydda processens integritet samt säkerheten och den personliga integriteten för vittnen,¹⁵⁵ så höll Sydafrikas Sannings- och försoningskommission en rad mycket uppmärksammade ”hearings” där utvalda offer fick

¹⁵¹ Som ”offer” definierades mer specifikt: a) persons who, individually or together with one or more persons, suffered harm in the form of physical or mental injury, emotional suffering, pecuniary loss or a substantial impairment of human rights (i) as a result of a gross violation of human rights; or (ii) as a result of an act associated with a political objective for which amnesty has been granted;

(b) persons who, individually or together with one or more persons, suffered harm in the form of physical or mental injury, emotional suffering, pecuniary loss or a substantial impairment of human rights, as a result of such person intervening to assist persons contemplated in paragraph (a) who were in distress or to prevent victimisation of such persons; and

(c) such relatives or dependants of victims as may be prescribed. *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (Act No. 34 of 1995), Kap.1, § xix:a–c.

¹⁵² Hayner 2002, s. 16.

¹⁵³ Ericson 2001b, s. 347-348, 420-422, 424-426. Befrielseströrelsen AZAPO och familjerna till tre välkända anti-apartheidaktivister som dödades (Steve Biko, Griffiths och Victoria Mxenge, samt Dr. och Ms. Rebeiro) drog Sannings- och försoningskommissionen inför konstitutionsdomstolen (*The Constitutional Court*) eftersom de menade att amnestiförfarandet hindrade den medborgerliga rättigheten för de som drabbats av ett brott att söka rättvisa genom det ordinarie domstolsväsendet. Konstitutionsdomstolen avslag dock denna stämning.

¹⁵⁴ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 5 (”Concepts and Principles”), § 5.

¹⁵⁵ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 11; Hayner 2002, s. 5. Som ett av de ytterst få exempel på tidigare sanningskommissioner som hade offentliga ”hearings” nämner Hayner sanningskommissionen i Uganda 1986, som behandlade brott mot mänskliga rättigheter begångna av statliga säkerhetsstyrkor under perioden från Ugandas självständighet 1962 fram till Yoweri Musevenis maktovertagande (och störtandet av diktatorn Milton Obote) i januari 1986. Här lämnades alla vittnesmål om övergrepp i offentliga ”hearings” (av vilka en del även sändes av den statliga radion och televisionen). Dock tog kommissionen inte upp övergrepp begångna av Musevenis rebellstyrkor. Ingen av de latinamerikanska sanningskommissionerna höll några offentliga ”hearings”. Hayner 2002, s. 56, 226.

vittna offentligt. Knappt 2000 av de cirka 22 000 personer som tidigare lämnat vittnesmål till kommissionens särskilda vittnesmålsregistrerare (*statement takers*) om vad de själva eller deras nära anhöriga utsatts för fick på så sätt även berätta sin historia offentligt. Nära 2000 av de cirka 7000 amnestiansökningar som kommissionen mottagit behövde också behandlas i en offentlig amnestiförhandling, eftersom det rörde sig om ansökningar som behandlade grova brott mot de mänskliga rättigheterna vilka föll inom Sannings- och försoningskommissionens mandat.¹⁵⁶ Enligt tidigare lagförslag skulle amnestiförhandlingarna för dessa brott hållas bakom stängda dörrar, men efter protester från offer och efterlevande, samt från människorättsorganisationer, blev dessa amnestiförhandlingar offentliga.¹⁵⁷ Förövarnas offer och deras advokater fick också rätt att närvara och kunde då ställa frågor till förövaren/förövarna, samt bestrida amnestiansökningar genom att ifrågasätta om de uppfyllde villkoren för amnesti (dvs. att brottet varit politiskt motiverat, proportionellt i relation till vad den sökande velat uppnå, samt att den sökande redovisat alla relevanta fakta).¹⁵⁸

De "hearings" där offren vittnade kom igång på ett tidigt stadium i kommissionens arbete och blev mycket uppmärksammade, även internationellt. I Sydafrika sändes de i TV på bästa sändningstid och blev, enligt flera bedömare, mycket viktiga för att upphäva den tystnads- och censurskultur som varit förhärskande under apartheid. Som den anglikanske prästen Michael Lapsley, tidigare själv offer för en av apartheidregimens brevbomber och grundare av *Institute for the Healing of Memories* i Kapstaden, uttryckte sig i maj 1998:

*Living in South Africa for the last eighteen months has been an extraordinary experience because there is a sense in which the Truth Commission has been like a gigantic mirror put in front of the country. Night after night on television, day after day on the radio, day after day in newspapers, we have witnessed and heard the pain, the pain of what we have done to one another as a people.*¹⁵⁹

Flera andra personer, inklusive personer vid organisationer som stödde de offer som vittnat om övergrepp, underströk Sannings- och försoningskommissionens betydelse i detta avseende. Även om de kunde vara kritiska på andra punkter (t.ex. i fråga om gottgörelse och stöd för offren) menade de att kommissionens arbete hade varit viktigt för att *minska antalet lögnar om det förflutna*. Från och med nu skulle det vara omöjligt, utom möjligtvis för vissa extremgrupper på den vita högerkanten, att seriöst förorda en återgång till den gamla ordningen.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 7-9, 11. Lite drygt 7100 individer ansökte om amnesti, ibland för flera incidenter. Över 4500 ansökningar avvisades dock nästan direkt eftersom de bedömdes att inte falla inom ramen för Sannings- och försoningskommissionens mandat, oftast pga. kommissionens utredare inte såg något klart politiskt motiv bakom brottet. Andra orsaker till att amnestiansökningar avvisades var t.ex. att ansökningsblanketten var ofullständigt ifylld, att den sökande förnekade sin skuld eller inte bedömdes redovisa alla relevanta fakta. Sarkin påpekar här att ungefär 65 procent av det totala antalet amnestiansökningar kom från personer som redan satt i fängelse. En hel del av dessa såg förmodligen en chans att bli frisläppta genom att hävda att de begått sina brott av politiska skäl (t.ex. begått bedrägeri eller bankrån för att ge pengarna till någon befrielseströrelse). Samtidigt hade de som satt fängslade begränsade möjligheter att kommunicera med yttrevärlden och få tillgång till juridisk hjälp. Därför menar Sarkin att det är möjligt att fler ansökningar från fångar *egentligen* föll inom ramen för kommissionens mandat men att det inte framkom nog tydligt av ansökningshandlingarna. För närmare detaljer, se Sarkin 2004, s. 107-126, 134-145.

¹⁵⁷ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 117-118.

¹⁵⁸ Hur kriterierna "redovisande av alla relevanta fakta" (*full disclosure*), "politiska motiv" och "proportionalitet" kom att tolkas i enskilda fall kunde också bli föremål för en livlig debatt (för en del exempel, se Sarkin 2004, kap. 3; Sarkin 2008).

¹⁵⁹ Lapsley 1998. Institute for the Healing of Memories grundades med syfte att ge sydafrikaner av olika bakgrund möjlighet att bearbeta sina erfarenheter av apartheid. Se deras hemsida www.healingofmemories.co.za

¹⁶⁰ Ericson 2001b, s. 339-340, 373-376, 415-419. I min avhandling utgick jag särskilt från tre huvudgrupper av källor: 1) De som fallit offer för det politiska våldet samt individer och organisationer som arbetade med att stödja dessa människor. 2) Politiska försoningsinitiativ (i Sydafrika dess Sannings- och försoningskommission)

Sannings- och försoningskommissionen inspirerade också till fortsatt samtal och reflektion kring det förflutna även i fråga om andra erfarenheter, till exempel i fråga om slaveriet (som infördes under den holländska kolonialtiden och efter briterens maktövertagande gradvis upphävdes under 1830-talet).¹⁶¹ Den har även setts som bidragande till en ökad ”öppenhetens kultur” om traditionellt privata områden som familjen, könsroller och sexualitet där HIV/AIDS och gender-baserat våld blivit några av de mest kontroversiella frågorna i dagens Sydafrika.¹⁶²

Samtidigt som Sannings- och försoningskommissionen bidrog till att bryta tystnaden och få igång ett offentligt samtal om det förflutna så hade den dock även sina *begränsningar*. Detta bottnade bl.a. i kommissionens mandat och arbetsuppgifter, i de dilemman som den ställdes inför i fråga om hur den skulle tolka sitt mandat och fördela sina resurser, samt då det gällde vilket material som kommissionen i praktiken fick tillgång till och hur detta material hanterades (t.ex. i utfrågningarna av dem som ansökte om amnesti).

Då det gällde *fördelningen av tid och resurser* så var Sannings- och försoningskommissionen, i enlighet med landets konstitution, förpliktigad att behandla amnestiansökningar. Denna uppgift blev i praktiken också mycket mer tidskrävande än vad kommissionen räknat med på förhand.¹⁶³ Behandlingen av amnestiansökningar fortsatte sedan kommissionens arbete i övrigt hade avslutats och de första fem volymerna i dess slutrapport hade publicerats i oktober 1998. De sista amnestiförhandlingarna hölls under år 2001 och hela processen var inte avslutad förrän i slutet av år 2002.¹⁶⁴ De två kompletterande volymerna i Sannings- och försoningskommissionens slutrapport presenterades i mars 2003.

Medan amnestiansökningar som gällde grova brott mot de mänskliga rättigheterna *måste* behandlas i offentliga amnestiförhandlingar/hearings så satsade kommissionen även en hel del resurser på *andra* former av offentliga ”hearings”.¹⁶⁵ Här har jag redan nämnt de så kallade *human rights violations hearings*, dvs. de ”hearings” där offren vittnade. Dessutom höll kommissionen en rad så kallade *institutional hearings* om hur olika viktiga samhällsinstitutioner och organisationer (däribland affärsvärlden, rättsväsendet, hälso- och sjukvården, media, fängelserna, samt kyrkorna och andra trossamfund) agerat och fungerat under apartheid.¹⁶⁶ Den höll även offentliga ”hearings” om några särskilda händelser och företeelser, bl.a. om ungdomars situation under apartheid och deras roll i den politiska kampen samt om den obligatoriska militärtjänsten för vita män. För att ge kvinnor möjlighet att i en trygg miljö berätta om *sina* erfarenheter av konflikten, inklusive om sexuella övergrepp de utsatts för, hölls också tre särskilda ”hearings” för kvinnor bakom stängda dörrar.¹⁶⁷

3) Ledande personer vid kyrkliga/ekumeniska organisationer (som i Sydafrika i praktiken ofta varit aktiva i kampen mot apartheid och i en del fall själva utsatts för grova brott mot de mänskliga rättigheterna). Vid tidpunkten för denna forskning var det fortfarande svårt att få tag i material om förövarnas personliga erfarenheter och perspektiv, förmodligen var frågan ännu för känslig. För en kritisk diskussion kring mina källor, se Ericson 2001b, Kap. 2.

¹⁶¹ Gqola 2007, s. 60. Den europeiska kolonisationen av det landområde vi idag kallar Sydafrika inleddes med att det holländska Ostindiska kompaniet år 1652 lät anlägga en utpost på Kaphalvön (vid nuvarande Kapstaden) för att kunna bistå sina skepp med färska förnödenheter på deras färd mellan Europa och Ostindien. Den holländska kolonialmakten förde sedan dit slavar från bl.a. Madagaskar, Östafrika och de holländska kolonierna i Sydostasien (från vilka många färgade i Västra Kapprovinsen härstammar).

¹⁶² Posel 2007, s. 87.

¹⁶³ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 11.

¹⁶⁴ Sarkin 2004, s. 118.

¹⁶⁵ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 14.

¹⁶⁶ Rapporter från dessa hearings finns i *South African TRC Final Report Vol. IV*.

¹⁶⁷ Rapporten från dessa särskilda hearings för kvinnor (som hölls i Kapstaden, i Johannesburg, och i Durban) finns i *South African TRC Final Report Vol. IV*, Kap. 10. Se även Ross 2003, s. 23, 61-63. Det kunde röra sig om sexuella övergrepp i apartheidpolisens häkte eller gruppvåldtäkter mot ”motståndarsidans kvinnor” i

Medan mycket resurser satsades på offentliga "hearings", samt på att samla in och registrera personliga vittnesmål, så hade kommissionen *mindre möjligheter till uppföljning*, både då det gällde att *erbjuda fortsatt terapi och samtalsstöd* till offer som vittnat och då det gällde att *göra oberoende undersökningar* när personer själva kom med information (t.ex. om försvunna anhöriga) som de hoppades att kommissionen skulle utreda vidare.

Sannings- och försoningskommissionen erbjöd visserligen grundläggande träning åt sina vittnesmålsregistrerare (*statement takers*) då det gällde att bemöta personer som visade tecken på trauma. De hade också särskilda stödpersoner (s.k. *briefers*) för personer som vittnade i dess *human rights violations hearings* – dock bara just i anslutning till själva "hearingen".¹⁶⁸ Att erbjuda fortsatt stöd (antingen enskilt eller i grupp tillsammans med människor som delade likartade erfarenheter) till personer som vittnat offentligt, *samt* till alla de som enbart lämnat vittnesmål till kommissionens vittnesmålsregistrerare, kom i stället att till stor del vila på en rad organisationer i det civila samhället, varav en del hade anknytning till kyrkor och ekumeniska organisationer medan andra inte hade den typen av band. Även dessa organisationer hade dock begränsade resurser.¹⁶⁹

Då det gällde kommissionens undersökningar, framkom det i ett 50-tal fall information som gjorde att kropparna efter försvunna personer kunde hittas och ges en ordentlig begravning. En del olösta fall kvarstod dock och *Khulumani Support Group* (bildad av offer som vittnat inför kommissionen) underströk i sitt *Charter for Redress* (lanserat den 17 augusti 2007) att dessa måste utredas ordentligt.¹⁷⁰ I en del specifika fall, som kunde ha stor betydelse för att offer och efterlevande skulle få svar på sina frågor, kritiserades kommissionen också för att alltför lättvindligt acceptera redogörelserna från dem som ansökte om amnesti i stället för att ställa nog djupgående följdfrågor eller beordra fortsatta undersökningar.¹⁷¹

konflikten mellan ANC och Inkatha. Det förekom också sexuella trakasserier, och ibland till och med våldtäkter, i ANC's träningsläger. 140 fall av våldtäkt nämndes i vittnesmålen till Sannings- och försoningskommissionen, men psykologer (som i sitt arbete mötte kvinnor med sådana erfarenheter) och andra som arbetade med genusfrågor menade att antalet våldtäkter egentligen varit betydligt högre. Graybill 2001, s. 3-6.

¹⁶⁸ Hayner 2002, s. 145-146.

¹⁶⁹ Ericson 2001b, s. 77-78, 339-340, 342-344. Bland sådana organisationer (där jag intervjuade några personer i ledande ställning) kan nämnas: The Centre for the Study of Violence and Reconciliation (CSVR), The Trauma Centre for Victims of Violence and Torture (i Kapstaden), The Institute for the Healing of Memories (i Kapstaden), Programme on Reconciliation and Healing vid South African Council of Churches (SACC), The Stress and Trauma Healing Programme vid Diakonia Council of Churches i Durban. Se även Hayner 2002, s. 146-148, 153, 238.

¹⁷⁰ Se vidare Khulumani's hemsida: www.khulumani.net Åtskilliga hundra ("several hundred") fall av försvinnanden rapporterades till Sannings- och försoningskommissionen, som medverkade till återfinnandet av kvarlevorna efter ett 50-tal saknade personer, dock i vissa fall med "potentially faulty identifications". Fullard & Rosseau 2003a, s. 96. Sedan arbetet togs över av den TRC Unit som regeringen inrättade i september 2005 hade, fram till i april 2006, kvarlevorna efter ytterligare 22 personer återfunnits, och deras familjer fick möjlighet att ge dem en värdig begravning. Seekoe 2007, s. 39-41. För fortsatta uppdateringar, se hemsidan för det sydafrikanska Centre for the Study of Violence and Reconciliation som bedriver *The South African Disappearance Project*: www.csvr.org.za/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=5&Itemid=43&limit=1&limitstart=4

¹⁷¹ Ett exempel som tydliggör detta är fallet med en ung svart ANC-aktivist som upprepade gånger arresterats av polisen och sedan försvann. Hans mor var övertygad om att säkerhetspolisen låg bakom försvinnandet, ända tills några av mannens aktivistkamrater ansökte om amnesti för att ha dödat honom eftersom han, enligt uppgifter från en av dem, blivit informatör för säkerhetspolisens räkning. Dessa män fick amnesti trots att en del oklarheter kvarstod. Den kollega som utpekade honom som angivare hade, kom det nämligen fram, själv haft kontakter med säkerhetspolisen. Och kunde det möjligtvis ha varit så att säkerhetspolisen indirekt fått denne unge man dödad genom att ha planterat in falska anklagelser mot honom? Detta utreddes aldrig, och för de inblandades anhöriga kvarstår oklarheterna kring vem som egentligen var angivare och vem som förrådade vem. Pigou 2003, s. 223-225. Jfr. Cherry 2000, s. 140-142. Även i flera andra fall tyckte offer och efterlevande som suttit med på amnestiförhandlingarna att Sannings- och försoningskommissionens Amnestikommitté (som behandlade amnestiansökningarna) var alldeles för godtrogen i sitt accepterande av förövarnas version. Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 124, 128, 132-133.

Att i stor utsträckning vara beroende av information från dem som ansökte om amnesti var överhuvudtaget ett problem. Medan en del av dem ville berätta sanningen och göra upp med det förflutna, fanns det nämligen andra som (trots kravet på *full disclosure*) var angelägna om att slippa fängelse och därför hade ett personligt intresse av att anpassa sina berättelser till de kriterier som gällde för att få amnesti (t.ex. genom att betona en politisk motivering till dådet men undanhålla eventuella personliga motiv).¹⁷²

Möjligheterna att göra mer utförliga oberoende undersökningar, både i anslutning till offrens vittnesmål och i anslutning till behandlingen av amnestiansökningarna, var små eftersom kommissionens undersökningsavdelning (*Investigation Unit*) inte hade tillräckligt med kapacitet och resurser. Dessutom var det ofta svårt att hitta vittnen till händelserna ifråga, och detta medförde att de oberoende undersökningar som ändå gjordes ofta var ytliga. Personer som själva arbetat på Sannings- och försoningskommissionens undersökningsavdelning medgav att dessa begränsningar (liksom den tidpress man arbetade under då det stod klart att amnestiprocessen tog betydligt längre tid än beräknat) medförde att undersökningarna ytterst sällan var djupgående nog för att kunna utmana och ifrågasätta den version som personen som ansökte om amnesti lade fram. Dessutom började undersökningsavdelningen avvecklas när Sannings- och försoningskommissionens övriga arbete närmade sig sitt slut och kommissionens slutrapport presenterades i oktober 1998. Bara en handfull forskare stannade kvar för att bedriva undersökningar i anslutning till amnestiprocessen som började komma igång på allvar först år 1998 (detta sedan den ursprungliga deadline för amnestiansökningar flyttats fram).¹⁷³

Även då det gällde att *etablera en så komplett bild som möjligt av de grova brott mot mänskliga rättigheter som begåtts samt av omständigheterna och motiven bakom dessa* var Sannings- och försoningskommissionen till stor del beroende av vittnesmål från offer och efterlevande, samt från personer som ansökte om amnesti. Den var också beroende av att få tillgång till dokument i bl.a. säkerhetstjänstens arkiv, och hade särskilda befogenheter att begära fram material och kalla in (*subpoena*) personer för att vittna.

Här utgjordes en första begränsning av att *långt ifrån alla offer nåddes* av Sannings- och försoningskommissionens budskap och gavs möjlighet att vittna. Kommissionen hade inte praktiska resurser att nå alla, särskilt inte i avlägsna områden på landsbygden. Även i städerna kunde det förekomma sådana praktiska problem. Medlemmar från *Khulumani Support Group* som jag intervjuade i oktober 2005 berättade exempelvis om den begränsade tid som funnits till förfogande för att lämna vittnesmål då Sannings- och försoningskommissionens personal kom till deras, fattiga och övervägande svarta, områden i utkanten av Kapstaden, där många inte heller hade syftet med kommissionen helt klart för sig. Andra offer valde själva av olika anledningar att inte komma till kommissionen med sina vittnesmål. Det kunde bero på att de var motståndare till amnesti för förövarna, att de inte kände sig redo att berätta, eller att de tyckte sig ha gått vidare i livet. En del tyckte andras vittnesmål var mer angelägna. Vissa kunde avstå från att lämna vittnesmål eftersom de fortfarande var rädda för förövarna, t.ex. i

¹⁷² Se vidare Cherry 2000 och Pigou 2003. Jfr. Ericson 2001b, s. 352.

¹⁷³ Fullard & Rosseau 2003b, s. 209-210 (Fullard & Rosseau hade själva arbetat som forskare vid Sannings- och försoningskommissionen); Phakathi & Van der Merwe 2008; Sarkin 2008, s. 95. Enligt Piers Pigou så hade kommissionens Investigation Unit (som han själv varit medlem av) bara haft 60 anställda och dessa hade 15 månader på sig att gå igenom 20 000 vittnesmål och mängder av dokument. Bidrag av Pigou i en paneldebatt återgiven i Lipton 1998, s. 6. Den första offentliga amnestiförhandlingen hölls redan i maj 1996 men amnestiprocessen drog ändå ut på tiden. Fram till december samma år hade man bara fått in ungefär 3500 ansökningar om amnesti och deadline för amnestiansökningar flyttades framåt: från december 1996 till den 10 maj 1997. På grund av en del tekniska legaliteter fanns det dessutom i praktiken möjlighet att lämna in sin amnestiansökan ända fram till midnatt den 30 september 1997. En närmare förklaring kring dessa tekniska legaliteter ges i Meiring 1999, s. 226.

KwaZulu-Natal och områden kring Johannesburg där det fortfarande förekom spänningar mellan ANC och Inkatha.¹⁷⁴

Ännu färre förövare trädde som sagt fram och ansökte om amnesti. Dessutom fanns en obalans i fråga om såväl offers som förövers politiska hemvist. Medan ANC uppmanade sina medlemmar både att vittna om hur de eller deras anhöriga utsatts för övergrepp, och att i förekommande fall ansöka om amnesti, blev ANC särskilt väl representerat medan Inkatha var mer avvaktande.¹⁷⁵ De som såg en chans att slippa ut ur fängelset (däribland en del medlemmar i APLA, PAC's väpnade gren) eller var rädda för att hamna i fängelse (t.ex. personer inom säkerhetspolisen som riskerade att avslöjas av den f.d. säkerhetspolisen Eugene de Kocks vittnesmål om apartheidregimens dödspatruller) var också särskilt benägna att ansöka om amnesti. Betydligt färre från den sydafrikanska armén trädde fram.¹⁷⁶ Med undantag för den förre ministern för lag och ordning Adriaan Vlok (som ansökte om amnesti för några händelser) var tidigare höga politiker ovilliga att medge att de ytterst beordrat, eller ens vetat om, säkerhetsstyrkornas övergrepp.¹⁷⁷ Dessutom hade en hel del arkivmaterial hunnit förstöras och personer inom polisen och armén, eller på relevanta statliga departement, var heller inte alltid så tillmötesgående då det gällde att leta fram de handlingar som behövdes. Förekomsten av en del arkivmaterial blev heller inte allmänt känt förrän sedan Sannings- och försoningskommissionen avslutat sitt arbete.¹⁷⁸

Även om kommissionens arbete, inklusive dess offentliga "hearings", var viktiga för att minska antalet lögner om det förflutna och blottlägga åtminstone delar av omfattningen av

¹⁷⁴ Se vidare Ericson 2001b, s. 338. Det var medlemmar i Khulumani Support Groups lokalavdelning i Västra Kapprovinsen som jag intervjuade i oktober 2005. Att tusentals fall av grova brott mot mänskliga rättigheter inte rapporterades till Sannings- och försoningskommissionen framgår också av jämförelser mellan deras databas och listor från en del människorättsorganisationer. Chapman & Ball 2008, s. 152, 319.

¹⁷⁵ Den *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* som definierade Sannings- och försoningskommissionens mandat och arbetsuppgifter hade antagits med bred, men inte total, politisk enighet av Sydafrikas parlament. Det lilla Freedom Front på den vita högerkanten röstade emot lagförslaget, och Inkatha Freedom Party (IFP) lade ner sina röster.

¹⁷⁶ För mer detaljer om den politiska hemvisten hos dem som ansökte om amnesti, se Chapman & Ball 2008, s. 157; Sarkin 2004, s. 123-126, samt i inledningen på *South African TRC Final Report*, Vol. VI.

¹⁷⁷ Adriaan Vlok ansökte om amnesti för attentatet mot fackföreningsrörelsen COSATU's centrala högkvarter COSATU House (1987), för attentatet mot Khotso House (1988) där Sydafrikanska kyrkorådet (South African Council of Churches, förkortat SACC) hade sitt högkvarter, samt för en rad bombattentat mot teatrar som visade filmen *Cry Freedom* (om anti-apartheidaktivisten Steve Bikos liv och om hans död i polisens häkte) år 1988. Enligt Adriaan Vlok hade den dåvarande presidenten P.W. Botha beordrat bombattentatet mot Khotso House och F.W. de Klerk hade känt till det sedan tidigt 1990-tal. De Klerk bad inför Sannings- och försoningskommissionen om förlåtelse för den smärta som apartheid hade orsakat men hävdade att han inte själv beordrat eller auktoriserat några dödspatruller eller andra grova brott mot mänskliga rättigheter. Carter 2007, s. 159; Meiring 1999, s. 140-141, 357-359. Dessa tre fall var dock inte de enda för vilka Adriaan Vlok hade haft anledning att ansöka om amnesti. I augusti 2007 dömdes han, tillsammans med fyra personer inom säkerhetspolisen, för försöken att förgifta anti-apartheidledaren Frank Chikane då denne var generalsekreterare för Sydafrikanska kyrkorådet (SACC). De fick allihop villkorliga fängelsedomar på 5-10 år, och förband sig att vittna mot den högre säkerhetspolis som de uppgav hade beordrat mordförsöken. Denna uppgörelse (*plea bargain*) kritiserades dock av människorättsorganisationer och företrädare för offer eftersom Vlok inte behövde redovisa alla relevanta fakta i målet: framför allt för att han inte behövde avslöja alla de namn som fanns på den lista med välkända anti-apartheidaktivister som säkerhetstjänsten (precis som då det gällde Chikane) avsåg att "agera mot". Enligt denna uppgörelse (*plea bargain*) så erkände sig Vlok skyldig till mordförsöket på Chikane i utbyte mot att anklagelserna mot honom för konspiration att mörda de övriga ("okända") personerna på listan avskrevs. Rabkin 2009. Det misslyckade åtalet mot förre justitieministern Magnus Malan (för hans roll i säkerhetsstyrkornas dödspatruller och det stöd till Inkatha som underblåste konflikten mellan Inkatha och ANC/UDF) medverkade förmodligen också till att tidigare höga politiker som P.W. Botha menade sig sitta säkert och inte behövde ansöka om amnesti. Malan avrådde också personer ur säkerhetsstyrkorna från att ansöka om amnesti eftersom han ansåg att det var mer fördelaktigt att åtalas än att behöva vittna inför Sannings- och försoningskommissionen. Sarkin 2003, s. 249.

¹⁷⁸ Carter 2007, s. 163; Chapman & Ball 2008, s. 150.

(och omständigheterna och motiven bakom) grova brott mot de mänskliga rättigheterna,¹⁷⁹ så kvarstår således en hel del obesvarade frågor.

För offrens del hade Sannings- och försoningskommissionen (bl.a. som svar på kritiken mot amnesti) förespråkade en återupprättande, eller restorativ, rättvisa med syfte att verka för:

*... the healing and the restoration of all concerned: of victims in the first place, but also of offenders, their families and the larger community...*¹⁸⁰

Att ge offren möjlighet att berätta sin egen historia var ett led i detta. För många av dem var det också viktigt att få berätta sin historia och få den erkänd offentligt, även om flera i praktiken också *behövde fortsatt samtalsstöd, och "trygga mötesplatser"*, där de kunde fortsätta att berätta om, och bearbeta, sina erfarenheter.¹⁸¹ Ett annat viktigt led i att verka för en återupprättande/restorativ rättvisa var att *rekommendera olika former av gottgörelse och kompensation*, och i sin slutrapport i oktober 1998 lade Sannings- och försoningskommissionen fram följande rekommendationer:

1. *Akuta bidrag för brådskande behov (urgent interim reparations)* på ca. 2500 rand¹⁸² vardera. Det kunde gälla behov av exempelvis en rullstol, mat, terapi, sjukvård.
2. *Individuellt skadestånd/kompensation (individual reparation grants)* på i genomsnitt ca. 21 700 rand (dvs. medianinkomsten årligen för sydafrikanska familjer) att utbetalas till varje offer årligen i sex år.¹⁸³
3. *Symbolisk gottgörelse*, genom att underlätta olika sätt att minnas det förflutna (exempelvis minnesceremonier, monument, minnesmärken, museum) samt genom att uppkalla gator och offentliga byggnader efter betydelsefulla (även lokala) anti-apartheidkämpar. Som individuella former av symbolisk gottgörelse nämndes även fortsatta utgrävningar för att hitta kvarlevorna efter saknade personer, att få dödsattester etc.
4. *Kollektiv gottgörelse*, i form av utveckling av lokalsamhällen som drabbats särskilt hårt av våldet under apartheidtiden (s.k. *community rehabilitation*). Detta kunde exempelvis innefatta byggandet av vårdcentraler och bostäder, möjlighet till terapi och rådgivning, förbättrandet av skolundervisningen (både för barn och vuxna).¹⁸⁴ Det kunde också innefatta bidrag till olika stöd/självhjälpsgrupper för offer, samt till icke-våldslig konfliktlösning och demilitarisering för att bryta den våldskultur som etablerats genom de våldsamma konflikterna under apartheid.

¹⁷⁹ Ericson 2001b, s. 339. Fullard & Rosseau 2003b, s. 197, påpekade här att även amnestiprocessen hade lämnat "enorma" bidrag i fråga om att få fram uppgifter om det förflutna – detta trots de begränsningar som de också tog upp i fråga om kommissionens möjlighet att göra egna undersökningar etc.

¹⁸⁰ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 5 ("Concepts and Principles"), § 82.

¹⁸¹ Ericson 2001b, s. 339-340, 342-344. Ett återkommande uttryck i Sydafrika var just behovet av s.k. "safe spaces" (trygga mötesplatser), såväl för individuell terapi som i olika former av stöd- och samtalsgrupper (inklusive självhjälpsgrupper). Se även Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 127-128.

¹⁸² En sydafrikansk rand motsvarar ungefär en svensk krona, även om den dagsaktuella växelkursen kan variera något.

¹⁸³ Under sitt arbete med att formulera förslag till gottgörelse hade Sannings- och försoningskommissionen av den dåvarande regeringen (under Nelson Mandela) fått muntliga utfästelser om en summa som skulle göra det möjligt att tillgodose individuell kompensation/skadestånd på denna nivå till drygt 25 000 offer. Kommissionen gick då ut offentligt med dessa förslag, och gjorde samtidigt klart att enbart de offer som registrerades av kommissionen och sattes upp på deras lista skulle kunna komma i fråga för denna individuella gottgörelse. Detta ledde till en markant ökning av antalet vittnesmål från offer (särskilt i KwaZulu-Natal). Att denna individuella kompensation/skadestånd sedan dröjde, och dessutom i slutändan blev mycket mindre, ledde till stor frustration och besvikelse bland många offer och även bland människorättsgrupper i Sydafrika. Hayner 2002, s. 178-179. Se även Ericson 2001b, s. 348-350, 364.

¹⁸⁴ Många skolungdomar som gick med i kampen mot apartheid avbröt därmed sin utbildning och därför finns stort behov av vuxenutbildning.

Community rehabilitation hör också ihop med symbolisk gottgörelse i form av upprättandet av minnesmärken, och andra former av levandegörande av historien, i dessa områden.

5. *Reforming av institutioner* som polis och rättsväsende för att förhindra brott mot de mänskliga rättigheterna i framtiden.¹⁸⁵

Här fanns det dock en *obalans i fråga om Sannings- och försoningskommissionens befogenheter gentemot offer respektive gentemot förövare*. Medan kommissionen själv hade befogenhet att bevilja (eller avslå) amnestiansökningar så hade den själv bara befogenhet att dela ut akuta bidrag för brådskande behov (*urgent interim reparations*). De övriga förslagen till gottgörelse var det upp till regeringen och parlamentet att besluta om. Dessa förslag, som väckt förhoppningar hos många av offren, blev därmed beroende av regeringens politiska vilja men fick ett ljumt mottagande av Sydafrikas nya politiska ledning under president Thabo Mbeki. Först i april 2003 beviljades varje offer ett engångsbelopp på 30 000 rand (dvs. betydligt mindre än kommissionens förslag).¹⁸⁶ Förslagen om kollektiv gottgörelse (s.k. *community rehabilitation*) lämnades därhän. Visserligen har det här funnits en del lokala initiativ av olika organisationer, men en mer systematisk insats (koordinerad av staten och med medverkan av enskilda organisationer) inleddes inte. En del organisationer (däribland Khulumani Support Group) har dock försökt lyfta upp frågan på den politiska dagordningen, och även hävdade att det *finns* pengar kvar i *The Presidents Fund for Reparations* som skulle kunna användas för sådana ändamål.¹⁸⁷

En viktig uppgift för Sannings- och försoningskommissionen var som sagt att *främja nationell enhet och försoning i en anda av ömsesidig förståelse mellan olika parter*. Här blev dess offentliga "hearings" en viktig pusselbit. En del av amnestiförhandlingarna innebar också en möjlighet för offer och förövare att mötas. Sannings- och försoningskommissionen medverkade i vissa fall även till att arrangera sådana personliga möten i anslutning till

¹⁸⁵ För mer detaljer om dessa rekommendationer till gottgörelse, se *South African TRC Final Report*, Vol. V, Kap. 5 ("Reparation and Rehabilitation Policy").

¹⁸⁶ Phakathi & Van der Merwe observerade att dessa 30 000 rand sannolikt var betydligt mindre än vad en sydafrikansk domstol skulle ha tillerkänt i ett civilt skadeståndsmål (*civil claim*) och att det var långt ifrån tillräckligt för att kompensera offret för förlust av inkomstmöjligheter, egendom och andra kostnader som varit en följd av incidenten. Phakathi & Van der Merwe, s. 136.

¹⁸⁷ I april 2006, noterade Fanie du Toit vid Institute for Justice and Reconciliation (IJR) i Kapstaden att det visserligen fanns en del lokala initiativ till *community rehabilitation* av olika enskilda organisationer men att en mer systematisk insats, koordinerad av staten och med medverkan av enskilda organisationer, inklusive kyrkor och andra trossamfund, saknades. Här identifierade han just kristna kyrkor och andra trossamfund som "sovande jättar" i fråga om möjligheten att gå vidare med dessa uppgifter som Sannings- och försoningskommissionen aktualiserat. Du Toit 2007, s. 203-204. Khulumani Support Group genomförde också en undersökning av sina medlemmars kvarvarande behov (av sjukvård, utbildning, terapi, proteser etc.) och efterlyste ett samarbete med såväl regering som näringsliv om hur dessa behov skall kunna lösas. I sitt *Charter for Redress*, lanserat i augusti 2007, hade de också räknat ut det *fanns* pengar (ca. 600 miljoner rand) kvar i *The Presidents Fund for Reparations* – pengar som exempelvis skulle kunna användas för utveckling av lokalsamhällen som drabbats särskilt hårt av våldet (s.k. *community rehabilitation*). Detta *Charter for Redress* är publicerat på www.khulumani.net. Se även Jobson 2007, s. 47-49. Under det senaste året har också nya initiativ tagits för att väcka frågan. I december 2008 efterlyste Khulumani Support Group "a dialogue about The President's Fund to explore collaboratively how the balance of the R744 million remaining in the fund might be applied to have a maximum impact on transforming the lives of all those proven to have been victims of gross human rights violations in South Africa, whether they managed to have their cases considered by the TRC or not." (information från hemsidan www.khulumani.net hämtad 31 maj 2009). Så sent som i mars 2009 hade det dock inte tagits några nämnvärda ytterligare steg på vägen från statens sida för att förverkliga denna del av Sannings- och försoningskommissionens rekommendationer. Detta enligt personlig e-postkorrespondens med två kollegor som båda forskat om Sydafrikas Sannings- och försoningskommission och som sedan aktivt följt utvecklingen nere i Sydafrika (Hugo van der Merwe vid Centre for the Study of Violence and Reconciliation i Kapstaden, vars skrifter jag också hänvisat till) och Lars Buur (som bl.a. presenterat följande doktorsavhandling där han följde Sannings- och försoningskommissionens arbete inifrån: Buur 2000). Den fortsatta utvecklingen kan följas på: www.khulumani.net

amnestiförhandlingarna. Det finns några välkända exempel på hur *möten mellan offer och förövare* i samband med amnestiförhandlingarna har utvecklats till vänskapsrelationer.¹⁸⁸

Sådana exempel har lyfts fram som förebilder och inspiration även för resten av nationen, såväl av media och i litteratur om kommissionens arbete som i kommissionens egen slutrapport.¹⁸⁹ Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att sådana möten var undantag snarare än regel. Till att börja med var det som tidigare nämnts betydligt färre förövare som trädde fram. Sannings- och försoningskommissionen hade i praktiken inte heller så stora resurser att ordna möten mellan offer och förövare.¹⁹⁰ I en hel del fall lyckades man inte ens nå offren med information om att amnestiförhandlingen skulle äga rum. Att lokalisera personer i ett stort land som Sydafrika, där många bor i informella bosättningar (*informal settlements*), en hel del har begränsad läs- och skrivkunighet, och bara 5 procent av befolkningen läser dagstidningar, var inte lätt.¹⁹¹ Under själva amnestiförhandlingen rådde också en ojämlikhet genom att tidigare statstjänstemän (inom polisen och armén) som ansökte om amnesti hade särskilda förmåner då det gällde att få sina advokatkostnader betalda av staten, medan offren (samt förövare som inte tillhört statsapparaten) ofta måste lita till den betydligt mindre generösa allmänna rättshjälpen. Amnestiförhandlingarna tenderade också att reduceras till en domstolsliknande dialog där främst advokaterna från båda sidor var aktiva och offrens specifika frågor till förövaren inte fick utrymme.¹⁹² Medan en del offer och efterlevande fick möjlighet att möta förövarna och ställa frågor om vad de gjort och varför, lämnade andra amnestiförhandlingen med obesvarade frågor, eller i ilska och frustration över förövarnas uppenbara brist på ånger.¹⁹³ Över 65 procent av dem som ansökte om amnesti uttryckte för övrigt ingen, eller bara en ytlig, ånger och ursäkt vid den offentliga amnestiförhandlingen.¹⁹⁴

Majoriteten av offer och efterlevande som intervjuades i en undersökning genomförd av Centre for the Study of Violence and Reconciliation (CSV) hade kommit till amnestiförhandlingen just för att få svar på sina frågor om ”vad som hänt och varför”. En del hoppades på att få information om försvunna anhöriga. Den minoritet som var tillfredsställd med att sanningen hade kommit fram i deras fall var överlag mer benägna att tycka att Sannings- och försoningskommissionen medverkat till försoning och förlåtelse.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Se exempelvis Ericson 2001b, s. 353-359, 363; Fourie 2000; Mphahlele 2002, s. 203-204; *South African TRC Final Report*, Vol. V, Kap. 9 (”Reconciliation”); Verwoerd 2003.

¹⁸⁹ Se exempel i *South African TRC Final Report*, Vol. V, Kap. 9 (”Reconciliation”); Tutu 1999; Verwoerd 2003. Tutu var ordförande för Sannings- och försoningskommissionen och Verwoerd arbetade vid dess forskningsavdelning.

¹⁹⁰ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 11, 15.

¹⁹¹ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 121; Sarkin 2008, s. 95. Ibland gjordes det enda försöket att kontakta offren inför en förestående amnestiförhandling via just tidningsannonser. Sarkin 2008, s. 95. Andra svårigheter hörde ihop med administrativa och logistiska problem som förelåg i samband med organiserandet av amnestiförhandlingarna, hur lättillgänglig platsen för amnestiförhandlingen var för offren, säkerhetsfrågor etc. Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 121.

¹⁹² Chapman & Van der Merwe 2008, s. 11; Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 124; Sarkin 2008, s. 95-100.

¹⁹³ Ericson 2001b, s. 361-363 (som också noterar att offer för samma attack som bevistade samma amnestiförhandling kunde gå därifrån med helt olika inställning till förövaren och dennes eventuella ånger och bättring).

¹⁹⁴ Detta enligt statistik baserad på en genomgång av de utskrivna rapporterna från alla amnestiförhandlingar. Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 137, 317.

¹⁹⁵ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 134. I denna kvalitativa undersökning intervjuades 45 personer. 27 av dem var offer och efterlevande. Resten hade arbetat för Sannings- och försoningskommissionen eller hade varit involverade i amnestiprocessen som advokater. De 27 personer som var offer eller efterlevande hade forskarna kommit i kontakt med genom olika organisationer som arbetade med offer/överlevare. De flesta var mellan 30-60 år, och händelserna som de upplevt hade ägt rum någon gång under perioden från mitten av 1970-talet till tidigt 1990-tal. 13 av de intervjuade var män och 14 var kvinnor. De flesta var svarta (bara tre var vita) vilket dock återspeglar att svarta både är i majoritet i Sydafrika och bland dem som utsattes för grova brott mot mänskliga rättigheter. I fråga om politisk tillhörighet var offer från Inkatha underrepresenterade. Av praktiska

Efter amnestiförhandlingen tvivlade dock de flesta av de intervjuade på att hela sanningen verkligen hade kommit fram (dvs. på att förövaren som ansökte om amnesti hade redogjort för alla relevanta fakta).¹⁹⁶ Samtidigt menade majoriteten av de tillfrågade att processen hade varit betydelsefull för att återupprätta deras mänskliga värdighet även om de också kunde vara besvikna i fråga om möjligheten till gottgörelse (inklusive stöd till deras socioekonomiska rehabilitering).¹⁹⁷ Andra menade däremot att deltagandet i amnestiförhandlingen inte haft någon helande effekt på dem eftersom de inte fått svar på sina frågor (vilket särskilt var fallet då det gällde försvunna anhöriga).¹⁹⁸ De flesta som intervjuades uttryckte dock en önskan att få möta, samtala med, och ställa sina frågor till förövaren i ett mer informellt sammanhang. I detta sammanhang såg de också försoning med denne som ett hopp eller möjlighet.¹⁹⁹ Även i flera fall där förövaren aldrig trätt fram och ansökt om amnesti så önskade offret ett sådant möte.²⁰⁰ Här drar forskarna som genomförde intervjuundersökningen slutsatsen att:

*The amnesty process and the TRC interventions more broadly are only components of a larger process of addressing survivor needs for healing, truth, justice, and reconciliation. Additional opportunities need to be explored to take the process of investigation, restorative justice, prosecutions, and healing further. The TRC should not have been expected to bring closure through addressing all these needs comprehensively.*²⁰¹

I detta sammanhang har Khulumani Support Group också efterlyst en dialog med regeringens representanter och med åklagarna i hanteringen av de drygt 300 fall som Sannings- och försoningskommissionen år 1998 lämnade över till Sydafrikas National Prosecuting Authority (NPA) för vidare utredning. Detta utgjorde fall som ansågs möjliga att gå vidare med rättsligt och där förövarna inte fått, eller inte ansökt om, amnesti. Först i slutet av år 2003 började NPA identifiera några av dessa fall att gå vidare med. Här, liksom då det gäller benådningar av redan dömda personer som inte beviljades amnesti av Sannings- och försoningskommissionen, har det uttryckts en oro för att förövare ska gå fria utan att behöva lämna fullständig information i en dialog med offren och efterlevande anhöriga.²⁰²

En hel del av de offer och efterlevande som intervjuades i ovan nämnda undersökning ansåg också att försoning var relevant särskilt då det gällde relationer inom deras lokalsamhällen som helhet, eller *relationer mellan grupper* (inklusive mellan svarta och vita) snarare än då det gällde deras egna personliga erfarenheter.²⁰³ Då det gällde *relationer på lokal nivå* är det viktigt att komma ihåg att svarta lokalsamhällen också hade splittrats genom våldsamma konflikter mellan ANC och Inkatha (där existerande politiska motsättningar

skäl koncentrerades undersökningen till området kring Johannesburg/Pretoria (Gauteng) samt Västra, Södra och Östra Kapprovinserna. För närmare detaljer, se Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 118-119.

¹⁹⁶ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 122-124, 132.

¹⁹⁷ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 125-127. Här var just problemet att Sannings- och försoningskommissionen hade befogenhet att genast ge amnesti åt förövaren, medan förverkligandet av deras förslag om gottgörelse var beroende av regeringens inställning. I fråga om socioekonomisk rehabilitering var det inte bara individuella skadestånd (*reparation grants*) som åsyftades utan även stöd till att utveckla sin potential genom exempelvis stöd till utbildning och till skapandet av nya arbeten och egna småföretag. En del av dem som intervjuades i denna undersökning menade också att förövarna borde ha gett någon form av materiell gottgörelse till sina offer (en uppfattning som jag också fann i mitt avhandlingsarbete). Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 126. Se även Ericson 2001b, s. 364-365, 425-425.

¹⁹⁸ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 128.

¹⁹⁹ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 131-132, 138.

²⁰⁰ Chapman 2008a, s. 72, 81.

²⁰¹ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 140.

²⁰² Om behovet av dialog och information se Jobson 2007, s. 47-48, samt Khulumani Support Groups *Charter for Redress* (augusti 2007) och senare information på www.khulumani.net

²⁰³ Phakathi & Van der Merwe 2008, s. 130-131.

underblåstes av apartheidregimens säkerhetstjänst), eller mellan dem som bekämpade apartheid och de som var (eller uppfattades vara) apartheidregimens allierade.²⁰⁴

Sannings- och försoningskommissionens mycket uppmärksammade så kallade *human rights violations hearings*, dvs. de ”hearings” där utvalda offer fick vittna offentligt om vad de utsatts för, hölls på ungefär 80 platser i landet (i småstäder, centralt i större städer, i svarta förstäder etc.) och varade i 1-3 dagar (med cirka 10-12 personer som vittnade per dag). Syftena med dessa ”hearings” var dels att ge offren en röst; dels att bidra till ömsesidig förståelse mellan olika grupperingar i lokalsamhället (eller mellan olika politiska partier eller ”rasgrupper”); dels att bereda nationen som helhet möjlighet att lyssna till dessa berättelser och därigenom få ökad förståelse för det lidande som orsakats av apartheid och därmed sammanhängande våldsamma konflikter.²⁰⁵

Dessa ”hearings” var viktiga händelser i lokalsamhället och erbjöd vissa (knappt tio procent) av offren en offentlig plattform. Innan en ”hearing” tillbringade Sannings- och försoningskommissionens personal vanligtvis några veckor med att informera lokala politiska och kyrkliga ledare om processen, samla in vittnesmål från offer och ordna med det praktiska inför ”hearingen”. Kommissionens personal gjorde också vissa undersökningar om den lokala konfliktodynamiken och vilka typer av händelser som det vore lämpligt att ta upp på den offentliga ”hearingen”.²⁰⁶

Vid tiden för dessa *human rights violations hearings* (från april 1996 till slutet av juni 1997²⁰⁷), fanns det fortfarande spänningar kvar i flera av de svarta lokalsamhällen som *splitrats genom ovan nämnda våldsamma konflikter*, och personer som lämnade vittnesmål till Sannings- och försoningskommissionen var ofta intresserade av fredsbyggande och konfliktlösning på lokal nivå. Bland befolkningen i området fanns också ett särskilt intresse av att få reda på sanningen i specifika fall som påverkade relationer och förhållningssätt i deras eget vardagsliv, exempelvis ifall en granne som de misstänkte för att ha lämnat information om dem till säkerhetspolisen verkligen hade gjort det eller inte. De var i allmänhet mer intresserade av att identifiera lokala individuella aktörer och ville att vissa individer skulle förklara vad de gjort och varför, och uttrycka ånger, hellre än att enbart se

²⁰⁴ Se vidare Van der Merwe 1999. En del medlemmar i ANC eller UDF (United Democratic Front) attackerade personer som ansågs vara illojala. Det kunde röra sig om personer som misstänktes för att ha angett någon för polisen. Det kunde röra sig om svarta polismän samt de svarta borgmästare och andra statstjänstemän som regeringen utsett i de områden i utkanten av städerna som reserverats för svarta (och som var fattigare, och hade sämre infrastruktur, än vita områden). Personer som bröt mot någon av de köpbojkotter som påbjudits som en strategi i protesterna mot apartheid, kunde också utsättas för trakasserier. Apartheidregimen underblåste konflikterna genom att rekrytera svarta som *kitskonstables* (”instant constables”) samt som medlemmar i lokala medborgargarden (*vigilante groups*) som skulle bekämpa UDF-sympatisörer bland sina grannar. Rivalitet mellan olika anti-apartheidorganisationer, exempelvis mellan UDF och AZAPO, skördade också människoliv. Se bland annat *South African TRC Final Report*, Vol. II, Kap. 4 (”Liberation Movements from 1960 to 1990”). Konflikter mellan ANC och Inkatha var särskilt vanliga i KwaZulu-Natal samt i svarta förstäder i Johannesburg/Gauteng-området. Kring Johannesburg fick konflikten en etnisk dimension eftersom migrantarbetarna i ungarlshärbärgena var zuluer och deras motståndare bland den omgivande befolkningen i området tillhörde andra folkgrupper. I KwaZulu-Natal var det dock nästan helt en konflikt mellan zuluer – där Inkatha främst fick sitt stöd på landsbygden och av dem som betonade traditionella värderingar, medan ANC/UDF fick stöd främst bland yngre och de som rotat sig i städerna. Se bland annat *South African TRC Final Report*, Vol. III, Kap. 3 (”Regional Profile: Natal and KwaZulu”). Våldet blev också självförstärkande i och med att människor drogs in i en konfliktspiral med attacker och hämndattacker där de inte tilläts vara neutrala. Enligt personer som varit inblandade i våld i de områden utanför Johannesburg där Van der Merwe gjorde intervjuer för sin doktorsavhandling hade önskan om att hämnas tidigare attacker (där vänner eller anhöriga dödades) varit drivande bakom mycket av våldet som utövades från båda sidor. Van der Merwe 1999, s. 350.

²⁰⁵ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 9; Van der Merwe 2003, s. 105-106.

²⁰⁶ Chapman & Van der Merwe 2008, s. 9-10.

²⁰⁷ Sannings- och försoningskommissionen höll sin första *Human Rights Violations Hearing* den 16-19 april 1996, i East London. För en kronologi över kommissionens arbete, se Meiring 1999.

företrädare för vissa grupperingar be om förlåtelse å sina medlemmars vägnar. Exempelvis då det gällde relationen till polisen i området kunde det vara vissa individuella polismän som hade begått övergrepp, och så länge dessa inte exponerades utan tvärtom arbetade kvar inom polisen, så var det lätt att misstro den lokala poliskåren som helhet.²⁰⁸

Sannings- och försoningskommissionen porträtterade sig inledningsvis också som en institution som skulle adressera försoning på alla nivåer (nationell nivå, lokal nivå samt mellan individuella offer och förövare). I takt med att kommissionen insåg sin begränsade kapacitet blev dock tolkningen av dess mandat snävare och fokus kom att ligga på nationell nivå, vilket innefattade att blottlägga nationell konfliktdynamik och mönster av grova brott mot mänskliga rättigheter, samt identifiera ledare som varit ansvariga för dessa.²⁰⁹

Detta kom också att påverka urvalet av vilka offer som bereddes möjlighet att vittna vid offentliga "hearings". Sannings- och försoningskommissionens personal valde här ut fall som de menade var representativa i fråga om tidsperiod, de olika sidorna av konflikten, och olika former av övergrepp. Samtidigt var detta inte nödvändigtvis de fall som personer inom lokalsamhället ifråga var mest intresserade av och som de menade var viktigast att få klarhet i för *deras* dagliga liv. De kunde undra varför vissa fall eller händelser inte togs upp, och ibland även misstänka att lokala politiker påverkat Sannings- och försoningskommissionen till att tysta ner, eller i alla fall inte tillräckligt granska, händelser där vissa lokala partifunktionärer varit inblandade. I extrema fall kunde offren se de lokala politiska strukturerna (som Sannings- och försoningskommissionens personal gick in för att samarbeta med inför "hearingen") som representanter för förövarna. Dessutom ville många fler offer få möjlighet att vittna offentligt och var arga eller besvikna över att *deras* berättelser inte ansågs tillräckligt viktiga.²¹⁰

Då offer som vittnade vid offentliga "hearings" tillfrågades av Sannings- och försoningskommissionens personal om vad som kunde göras för dem eller hur kommissionen skulle kunna medverka till försoning, så nämnde de ofta potentiella initiativ till fredsarbete i lokalsamhället. I praktiken var dock Sannings- och försoningskommissionen ofta (men inte alltid) tveksam till att ge sig in och försöka lösa, eller medverka till försoning i, lokala konflikter.²¹¹ Överlag fanns det också *små resurser till uppföljning*. Sannings- och försoningskommissionen försökte täcka så många geografiska områden som möjligt, vilket innebar att dess personal oftast bara tillbringade 4-5 veckor i varje lokalsamhälle innan den offentliga "hearingen" och ofta hade minimal kontakt med människorna där efter det att "hearingen" genomförts. Då det gällde områdena i East Rand (kring Johannesburg), där tusentals människor dödats i det politiska våldet, så hölls *en* uppföljande workshop under en förmiddag. Denna workshop skulle då täcka in ett område där det bodde över en miljon människor och där Sannings- och försoningskommissionen hållit tre stycken "hearings".²¹²

De fåtal fall i vilka kommissionen engagerade sig djupare, antingen i lokalsamhällen eller i att föra samman individuella offer och förövare, blev dock så pass uppmärksammade av media, och lyftes fram som goda exempel på kommissionens arbete, att det kunde ge människor intrycket att Sannings- och försoningskommissionen engagerat sig mycket för "alla andra" utom för just dem.²¹³

Men vad bidrog då Sannings- och försoningskommissionen med då det gällde att lösa lokala konflikter? Till att börja med finns det exempel på hur offentliga "hearings" som

²⁰⁸ Chapman 2008b, s. 63-64; Bidrag ifrån Hugo van der Merwe i en paneldebatt återgiven i Lipton 1998, s. 10; Van der Merwe 2003, s. 111-112; 114-115, 120.

²⁰⁹ Van der Merwe 2003, s. 102-103.

²¹⁰ Van der Merwe 2003, s. 106, 110-111, 121.

²¹¹ Chapman 2008b, s. 64.

²¹² Chapman 2008b, s. 64; Van der Merwe 2003, s. 110.

²¹³ Van der Merwe 2003, s. 112.

kommissionen arrangerade snarare *förstärkte* lokala konflikter. Att erbjuda ett forum för delandet av olika erfarenheter och perspektiv kunde ge upphov till (eller i alla fall tydliggöra redan existerande) meningsskiljaktigheter och kontroverser. Samtidigt gav Sannings- och försoningskommissionen offren en kanal för att uttrycka sin smärta och ilska, sina behov och sina krav. Detta kunde också stimulera offren till att mobilisera sig, bilda nätverk och lobbygrupper, och utmana lokala maktstrukturer. Hur dessa utmaningar hanterades kom till stor del att bero på i vilken utsträckning *andra* organisationer (såsom NGO's och kyrkor) kunde erbjuda någon uppföljning – samtidigt klagade en del organisationer på att Sannings- och försoningskommissionen inte hade tillräckligt nära kontakt eller samarbete med dem.²¹⁴ Även här synliggjordes således behovet av uppföljning:

*In terms of viewing the TRC as a reconciliation process, it may thus be most constructive to regard it as a starting point, a vehicle that has managed to bring out the various viewpoints, values, needs, and interests and put them on the table. The actual decisions made by the TRC (granting amnesty, declaring particular individuals to be human rights victims, writing an account of past abuses) are a very small component of a long-term reconciliation process in a country that has undergone much violent conflict, and which still experiences many divisions, structural inequalities, and severe underdevelopment.*²¹⁵

Bland annat i lokala konflikter blev det också tydligt att distinktionen mellan "offer" och "förövare" inte alltid var helt entydig. En del av dem som ansökte om amnesti hade själva utsatts för grova brott mot mänskliga rättigheter, och en del av dem som identifierades som offer kunde "in somebody else's book be called perpetrators".²¹⁶ Denna komplexitet gjordes inte till fullo rättvisa genom Sannings- och försoningskommissionens arbete: som ju satte upp separata processer för de som kategoriserades som "offer" och de som kategoriserades som "förövare".²¹⁷

I sin beskrivning av den historiska kontexten och *omständigheterna och motiven bakom de grova brott mot mänskliga rättigheter som den fått i uppdrag att utreda*, så fastslog Sannings- och försoningskommissionen att apartheid inte bara (som den tidigare presidenten och ledaren för Nationalistpartiet F.W. de Klerk hävdade) hade varit ett "misstag" med felaktiga konsekvenser utan också principiellt fel och ett *brott mot mänskligheten enligt internationell rätt*, gentemot vilket befrielserörelserna fört en rättfärdig kamp i ett sammanhang där enbart

²¹⁴ Chapman 2008b, s. 64; Van der Merwe 2003, s. 117-119. Det var vid en del sådana organisationer jag gjorde intervjuer i samband med mitt avhandlingsarbete. Ericson 2001b, kap. 7. Sannings- och försoningskommissionen försökte inledningsvis arbeta tillsammans med lokala NGO's (Non Governmental Organisations) men i praktiken var det inte alltid så lätt. NGO's (som ofta fick betydligt mindre bidrag från internationella givare sedan apartheid avskaffats) kunde uppleva det som att de förväntades att gratis göra vad en stor och välfinansierad institution som Sannings- och försoningskommissionen hade betalt för att göra, såsom att för kommissionens räkning samla in vittnesmål från offer, och att ge samtalsstöd till offer som vittnat inför kommissionen. Sannings- och försoningskommissionen ansökte så småningom om pengar från olika givare för att finansiera den direkta assistens till kommissionens arbete som vissa NGO's utförde. Det tog dock ett tag innan dessa pengar blev beviljade och tillgängliga. Inom Sannings- och försoningskommissionen fanns det också dem som menade att kommissionen, för att kunna uppfattas som neutral, inte skulle ha alltför nära band med organisationer i det civila samhället på så sätt att det kunde uppfattas som att den favoriserade vissa grupperingar. Hayner 2002, s. 238.

²¹⁵ Van der Merwe 2003, s. 118. En liknande slutsats kom jag själv fram till i Ericson 2008a.

²¹⁶ Citat från min intervju med en psykolog vid Centre for the Study of Violence and Reconciliation (CSVSR) återgiven i Ericson 2001b, s. 365 (där jag även tar upp ytterligare något exempel).

²¹⁷ Van der Merwe 2003, s. 121-122. Jfr. en konversation jag hade i oktober/november 2005 med en man som var medlem i Khulumani Support Group i Västra Kapprovinsen. Då jag frågade om han varit med på någon av Sannings- och försoningskommissionens *human rights violations hearings* i sitt område svarade han att han undvikit att gå dit eftersom han var rädd för att bli igenkänd av personer som han själv hade utsatt för övergrepp i kampen mot apartheid.

ickevåldsmetoder blivit allt svårare att använda pga. statens repressiva metoder.²¹⁸ Kommissionen slog dock även fast att *alla* parter i konflikten begått grova brott mot de mänskliga rättigheterna, trots att befrielseörelserna till skillnad från apartheidregimen hade kämpat för en rättfärdig sak.²¹⁹ Därför blev kommissionen också kritiserad från flera håll – av Nationalistpartiet (och Inkatha) för att vara partisk till förmån för ANC, och av ANC och de andra befrielseörelserna för att inte göra tillräckligt stor åtskillnad mellan dem och den illegitima apartheidregimen.²²⁰

Samtidigt gjorde kriteriet att de grova brott mot mänskliga rättigheter som Sannings- och försoningskommissionen skulle utreda måste vara ”politiskt motiverade” att övergrepp utifrån *enbart* rasistiska motiv, liksom i konflikter mellan arbetsgivare och anställda (bl.a. vita farmares övergrepp mot svarta lantarbetare), *inte* togs upp.²²¹ Däremot innefattade kommissionens mandat övergrepp motiverade av offrets hudfärg som utförts av *politiska* motiv, dvs. attentat utförda av PAC’s väpnade gren APLA (Azanian People’s Liberation Army) för vilken alla vita (som ”bosättare/settlers” och medlemmar i den grupp som tjänade på apartheid) var ”politiskt legitima mål”, samt attentat utförda av personer som sade sig ha varit inspirerade av de politiska målsättningarna på den vita högerkanten (t.ex. hos Afrikaner Weerstandsbeweging, AWB) då de attackerade svarta pga. deras hudfärg.²²²

Sannings- och försoningskommissionen begränsade även sitt mandat till att innefatta ”brott mot kroppslig integritet” (*violations of bodily integrity rights*), vilket med hänvisning till internationell rätt innefattade:

*the right to life; the right to be free from torture; the right to be free from cruel, inhuman and degrading treatment or punishment, and the right to freedom and security of the person, including freedom from abduction and arbitrary and prolonged detention*²²³

Därmed uteslöts *mer strukturella erfarenheter av apartheid* (i form av tvångsförflyttningar, passlagar, segregationslagar etc.) vilka enligt vissa bedömare *också* borde falla inom ramen för ”*severe ill-treatment*” (att bli ”allvarligt illa behandlad”). En del kritiker menade att Sannings- och försoningskommissionen därmed uteslöt majoriteten av de svartas erfarenheter av apartheid, begränsade det offentliga samtalet om försoning och inte tillräckligt tydligt visade på hur vita sydafrikaner i allmänhet gynnats av systemet och vilket ansvar de hade att medverka till materiell gottgörelse och omfördelning.²²⁴ Sannings- och

²¹⁸ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 2 (”Historical Context”), § 22, 56-57, 60-66; Vol. I, Kap. 4 (”The Mandate”), § 45, 47, 69-71.

²¹⁹ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 4 (”The Mandate”), § 61, 77-79; Vol. V, Kap. 6 (”Findings and Conclusions”).

²²⁰ Se vidare Meiring, 1999, s. 366-368. De jag intervjuade vid kyrkliga organisationer (som själva varit aktiva i kampen mot apartheid) samt bland personer som arbetade med att stödja offer för apartheidtidens våld, sympatiserade dock med Sannings- och försoningskommissionens ställningstaganden. Ericson 2001b, s. 394.

²²¹ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 4 (”The Mandate”), § 126-127.

²²² En del exempel på detta ges i Meiring 1999, s. 130-131, 231-233, 333-334. Om PAC’s och APLA’s motivering för att attackera vita civila, se *South African TRC Final Report*, Vol. VI, Sektion III, Kap. 4, § 88-91, 115, 162, där bl.a. en person från APLA som ansökte om amnesti förnekade att APLA var en rasistisk organisation, och hävdade att det var ”situationen i landet” vid den tiden som skapade en konflikt mellan en vit person och en svart person. ANC gav inte officiell sanktion åt operationer som medvetet riktade in sig på civila pga. deras hudfärg. Från 1985 rådde det dock en större acceptans för att civila kunde dödas eller skadas i korseld och inom rörelsen fanns det också de som menade att kampen måste flyttas ut från de redan så pass hårt våldsdrabbade svarta fattiga förstäden och in i de vita områdena. Se vidare *South African TRC Final Report*, Vol. VI, Sektion III, Kap. 3, § 51-54.

²²³ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 4 (”The Mandate”), § 54-56.

²²⁴ Ericson 2001b, s. 336-337. En sådan tongivande kritiker var exempelvis Mamdani 2000. De enstaka vita som bodde i områden som av apartheidregimen förklarats vara enbart för personer tillhöriga någon av de andra ”ras”-

försoningskommissionen var medveten om denna kritik, men menade att den varken hade tillräckligt med tid eller resurser för att kunna arbeta med ett bredare mandat.²²⁵ Genom sina s.k. *institutional hearings*, dvs. de offentliga ”hearings” som behandlade hur olika viktiga samhällsinstitutioner och organisationer agerat och fungerat under apartheid, försökte kommissionen dock anlägga ett bredare perspektiv.

I fråga om möjlighet till återflyttning eller ekonomisk kompensation för personer som förlorat land och egendom genom de tvångsförflyttningar som ägt rum från och med *The Native's Land Act* (som infördes år 1913) och genom de apartheidlagar som infördes på 1950-talet,²²⁶ inrättades istället Landkommissionen (*Commission on Restitution of Land Rights*). Denna kommission skulle också

*foster and nurture a spirit of reconciliation through the restitution process among those who use land and within the nation at large.*²²⁷

Den fick dock inte samma höga offentliga profil som Sannings- och försoningskommissionen och offren för tvångsförflyttningar fick därför inte alls samma offentliga plattform som offren för de brott mot mänskliga rättigheter som föll inom ramen för Sannings- och försoningskommissionens mandat och arbetsuppgifter.²²⁸

Historiska sanningskommissioner

Hayner ger också några exempel på vad hon kallar ”historiska sanningskommissioner”, dvs. kommissioner som inrättats i andra sammanhang: inte som del i en övergång från diktatur till demokratiskt styre, utan i stället för att markera att tiden är inne för att göra upp med rättighetskränkningar i det förflutna. Här rör det sig oftast inte om omfattande grova brott mot mänskliga rättigheter (såsom tortyr, mord och försvinnanden) utifrån politiska motiv, utan om olika former av *diskriminering och övergrepp som riktats mot specifika etniska grupper från statsmakternas sida*. I exempelvis Kanada och Australien har sådana historiska sanningskommissioner inrättats av nutida regeringar för att utreda tidigare statligt sanktionerade övergrepp mot urbefolkningarna i respektive land. Här handlar det snarare om

grupperna var också tvungna att flytta, även om de som inte var vita drabbades allra hårdast av tvångsförflyttningarna. Se exempelvis Field (red.) 2001.

²²⁵ *South African TRC Final Report*, Vol. I, Kap. 4 (”The Mandate”), § 43, 57-59; samt Vol. I, Kap. 2 (”Historical Context”), § 45.

²²⁶ Enligt *The Natives Land Act* (1913) skulle i huvudsak alla svarta afrikaner på landsbygden föras samman till så kallade ”infödingsreservat” (*native reserves*) utanför vilka det blev förbjudet för svarta afrikaner att köpa eller arrendera land. Dessa reservat kom att utgöra 7 procent av Sydafrikas yta, men utökades till 14 procent år 1936. Detta innebar att svarta afrikaner som arrenderat mark av vita ställdes inför alternativen att antingen flytta till ett reservat eller överlämna sin boskap och sina odlingar till den vite bonden i utbyte mot en anställning som gjorde att de kunde bo kvar. En rad lagar som infördes av den apartheidregim som kom till makten 1948 gick ännu längre. *The Group Areas Act* (1950) gick längre än den tidigare *Natives Urban Areas Act* (1923) genom att göra segregeringen i städerna fullständig och obligatorisk. Särskilt hårt drabbades familjer där medlemmarna bedömdes tillhöra olika ”rasgrupper” och nu inte längre fick bo tillsammans. Även familjer som enbart bestod av svarta afrikaner splittrades – detta genom *The Native Laws Amendment Act* (1952) enligt vilken svarta afrikaner fick tillstånd att bo permanent i städerna enbart om de var födda där, eller hade bott där oavbrutet i 15 år, eller hade arbetat för samme arbetsgivare i tio år. Eftersom alla medlemmar i en familj måste uppfylla dessa villkor kunde exempelvis mannen få uppehållstillstånd i en viss stad, men inte hans hustru. Nästa steg var *Promotion of Bantu Self-Government Act* (1959) enligt vilken åtta så kallade ”historiska hemländer” (eller ”Bantustans”) inrättades på grundval av de ”infödingsreservat” som tidigare inrättats under *The Natives Land Act* (1913). ”Övertaliga” svarta afrikaner (dvs. de som inte behövdes som billig arbetskraft i städerna eller på lantgårdar som ägdes av vita) tvingades att flytta från de kvarvarande ”svarta fläckarna” (*black spots*) i ”vita områden” till vad som av myndigheterna bedömdes som deras och deras stams eller folkgrupps ”historiska hemland”.

²²⁷ *Commission on Restitution of Land Rights: Annual Report 1997*, s. 7 (”Mission Statement”).

²²⁸ Ericson 2001b, s. 337-338.

att dokumentera, och klargöra de historiska omständigheterna bakom, övergrepp som haft stora konsekvenser för de urbefolkningar som drabbats men som hittills varit relativt okända för landets dominerande (vita) befolkning. På så vis kan en utförlig utredning, dokumentation och offentliggörande, samt ett erkännande av hittills okända offer och en ursäkt från statsmakternas sida, ha stor betydelse för nutida relationer även om övergreppen ligger ett antal år bakåt i tiden.²²⁹ Även i Norge har en del sådana initiativ tagits då det gäller den norska statens tidigare assimileringsspolitik gentemot romanifolket/taterne (som är de norska resandes benämningar på sig själva),²³⁰ och de drabbade har dessutom nyligen framfört önskemål om en sanningskommission.

Australien – ”de stulna generationerna”

I Australien tillsattes år 1995 en kommission för att utreda hur barn tillhörande urbefolkningen med tvång tagits ifrån sina ursprungliga familjer och istället placerats hos vita familjer eller på (såväl kyrkliga som statliga) barnhem. Syftet med denna praxis var att barnen skulle assimileras in i det vita, västerländska australiensiska samhället.²³¹ De flesta av barnen som omhändertogs var av ”blandad” härkomst, med en vit far och en aboriginsk mor. Särskilt under 1800-talet och på tidigt nittonhundratalet, då andelen kvinnor var väldigt låg bland de vita nybyggarna, var det vanligt med sådana ”blandade” relationer. Här var det vanligt att de aboriginska kvinnorna exploaterades även om vissa relationer kunde vara ömsesidiga.²³² Barnen togs sedan ifrån modern för att bli en del av det vita samhället. Därmed såg man det som att barnen fick chans till ett bättre liv. Här fanns också rasbiologiska resonemang. Som en man med titeln Protector of Aborigines uttryckte det år 1906:

*The half-caste is intellectually above the Aborigine and it is the duty of the state that they be given the chance to lead a better life than their mothers.*²³³

Bland de omhändertagna barnen blev det därmed också en hierarki: de med ljusare hy kunde lättare adopteras av vita familjer medan de mörkare barnen i allmänhet hamnade på barnhem. För vad myndigheterna menade var ”barnens bästa” förstördes också många av de dokument som visade vilka som var deras biologiska föräldrar.²³⁴

Omhändertagande av barn, antingen under tvång eller under falska förespeglingar, ägde rum under den ungefärliga tidsperioden 1869-1969, och i några fall ända in på 1970-talet. De flesta aboriginska familjer berördes på något sätt av denna praxis. Kommissionen beräknade att uppemot 100 000 barn hade tvångsomhändertagits. I dess rapport, med titeln *Bringing them home*, som presenterades i maj 1997, fastslogs också att:

Nationally we can conclude with confidence that between one in three and one in ten Indigenous children were forcibly removed from their families and communities in the

²²⁹ Jfr. Hayner 2002, s. 17.

²³⁰ En del av dem föredrar att kalla sig ”romanifolket” medan andra föredrar att kalla sig ”taterne” – därför används båda benämningarna då man skriver om dem i officiella sammanhang. Se även hemsidorna för följande två organisationer: Taternes landsforening (www.taterne.com); Landsorganisasjonen for Romanifolket (www.lor.no).

²³¹ Hayner 2002, s. 17-18.

²³² Förhållanden mellan vita män och inhemska kvinnor var överhuvudtaget vanliga i de brittiska kolonierna vid den tiden, då de allra flesta vita som vistades där var unga män. Samtidigt var vita män måna om att få ha ”sina” vita kvinnor ifred och skydda dem från inhemska, mörkhyade, män. Coates 2004, s. 108-110. Mer specifikt om Australien och myndigheternas antagande att barn av ”blandad” härkomst automatiskt skulle få det bättre i det vita samhället, se Coates 2004, s. 195.

²³³ James Isdell (Protector of Aborigines), enligt citat återgivet i Barkan 2000, s. 246.

²³⁴ Barkan 2000, s. 246.

*period from approximately 1910 until 1970. In certain regions and in certain periods the figure was undoubtedly much greater than one in ten. In that time not one Indigenous family has escaped the effects of forcible removal (confirmed by representatives of the Queensland and WA Governments in evidence to the Inquiry). Most families have been affected, in one or more generations, by the forcible removal of one or more children.*²³⁵

Som "familj" räknade kommissionen inte bara medlemmar av barnens kärnfamilj enligt ett västerländskt sätt att se (dvs. föräldrar och syskon) utan även medlemmar av barnens vidare familjenätverk (mor- och farföräldrar, kusiner, moster/faster, morbror/farbror m.fl.) som i enlighet med aboriginsk familjesyn även *de* hade ansvar för barnet och kunde ta hand om det ifall någon av föräldrarna dog.

Kommissionen höll en rad offentliga "hearings" i Australiens olika delstater och mottog under sin verksamhetstid drygt 500 muntliga eller skriftliga vittnesmål från personer ur ursprungsbefolkningen om deras erfarenheter av omhändertaganden.²³⁶ Den tog upp omhändertaganden som ägt rum såväl genom direkt fysiskt tvång (ibland genom att slita barnet ur sin mors armar) som genom andra former av påtryckningar. Den tog även upp fall där familjemedlemmar frivilligt hade lämnat ifrån sig barnet (för exempelvis sjukhusvård eller till en skola) i vad de avsåg vara en tillfällig placering, men där myndigheterna sedan utnyttjade tillfället att omhänderta barnet permanent.²³⁷ Ett problem var att mycket av det arkivmaterial som skulle ha kunnat stödja uppgifterna i de personliga vittnesmålen hade förstörts, men kommissionen letade, enligt egen utsago, i så stor utsträckning som möjligt upp även oberoende källor som inkluderades i rapporten. Samtidigt noterade kommissionen att detta bara var början på en process och många fler personer hade velat vittna. En av kommissionens rekommendationer var därför att delstaterna skulle utarbeta strategier för att fler skulle kunna lämna vittnesmål och att dessa vittnesmål skulle kunna samlas i ett nationellt arkiv.²³⁸

De omhändertagna barnen skulle lära sig europeiska värderingar och "arbetsmoral". De placerades ofta på institutioner som drevs av kyrkor och välgörenhetsorganisationer, även om en del (särskilt flickor) placerades ut i fosterhem. På institutionerna och i fosterhemmen kunde de bli straffade ifall de blev upptäckta med att tala sitt eget språk och syftet var uttryckligen att hindra dem från att socialiseras in i den aboriginska kulturen. I de fall där barnen ändå tilläts hålla kontakt med sin ursprungsfamilj var denna kontakt begränsad och strikt kontrollerad. Jämfört med då vita barn omhändertogs av sociala myndigheter gjorde man betydligt större ansträngningar för att se till att barnen av aboriginskt ursprung aldrig såg sina ursprungsfamiljer igen. Många barn fick höra att deras föräldrar inte brydde sig om dem

²³⁵ *Bringing them home* 1997, i slutet av Kap 2 ("National Overview"). Rapporten (som inte är paginerad) samt dokument angående uppföljning av denna, finns tillgänglig på hemsidan för Australian Human Rights Commission: http://www.humanrights.gov.au/Social_Justice/bth_report/index.html

²³⁶ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 ("The Inquiry"), under rubriken "The Inquiry process".

²³⁷ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 ("The Inquiry"), under rubriken "Scope of the Inquiry". Andra fall som togs upp till diskussion i detta kapitel var när föräldrar till barn som identifierades som "lovande elever", men som bodde på avlägsna platser där det inte fanns någon utbildning över låg- och mellanstadienivå (*primary school*), uppmuntrades att skicka sina barn till internatskolor på andra håll i landet. Dessa elever förbjöds inte att hålla kontakt med sina familjer och reste ibland hem på loven. Samtidigt är det knappast troligt att föräldrarna hade tillräckligt med finansiella resurser för att kunna hålla regelbunden kontakt med sina barn. Skulle detta räknas som en form av påtryckningar eller som att barnen erbjöds samma möjligheter till utbildning som vita barn? Kommissionens inställning var att inkludera dessa fall när det var tydligt att där även funnits någon mer uttalad form av påtryckning – ibland kunde föräldrarna exempelvis ha blivit tillsagda att om de inte accepterade erbjudandet om internatskola så skulle barnen tas ifrån dem med hänvisning till att de "försummades". Kap. 1 ("The Inquiry"), under rubriken "Scope of the Inquiry".

²³⁸ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 ("The Inquiry"), under rubriken "The Inquiry process".

eller att de var döda.²³⁹ Flickor tränades och sändes ut att arbeta som hushållerskor (ett arbete som blivit allt mindre populärt bland vita kvinnor). Många utnyttjades sexuellt av sin arbetsgivare och blev gravida. De kom då tillbaka till institutionen ifråga, och födde barnet som sedan antingen blev placerat på institutionen eller bortadopterat till en vit familj.²⁴⁰ Institutionerna var också, åtminstone in på 1930-talet, minimalt finansierade vilket gjorde att barnen och ungdomarna som bodde där ständigt var hungriga och hade dålig tillgång till sjukvård, vilket gjorde att många dog i förtid.²⁴¹

På 1950- och 1960-talen togs ännu fler aboriginska barn ifrån sina familjer i avsikt att skynda på assimileringprocessen. Nu fick dock institutionerna allt svårare att ta emot så många barn, och de placerades allt oftare ut i vita fosterfamiljer, där deras aboriginska identitet förnekades eller sågs ned på. Idén var att ett fosterbarn som placerades hos en vit familj skulle assimileras snabbare än ett barn som placerades hos en aboriginsk familj. Först i början av 1970-talet, i och med den ny tillträdde Labourregeringens policyplattform för aboriginskt självstyre, fick aboriginska grupper resurser att bestrida omhändertagandet av aboriginska barn, och antalet omhändertaganden minskade kraftigt.²⁴²

Rapporten tog upp en hel del negativa *effekter av dessa omhändertaganden*. Officiellt hade de motiverats med att det var för barnens bästa: för att förbättra deras position i det ”moderna samhället”. Dock fanns det, enligt en nationell statistisk undersökning genomförd 1994, ingen signifikant skillnad i fråga om utbildningsnivå samt ställning på arbetsmarknaden (*employment status*) mellan personer med aboriginskt ursprung som omhändertagits som barn och de som växt upp med sina ursprungsfamiljer. Personer som vittnade inför kommissionen berättade också att de i praktiken fått en mycket begränsad utbildning vid den kyrkliga missionens skolor eller vid andra institutioner. I allmänhet begränsades utbildningen till vad som låg på nivån för vad en 10-åring skulle lära sig i det vanliga utbildningssystemet för vita, och träning i hushållsarbete och kroppsarbete betonades. Några fick höra att de inte hade tillräckligt med intellektuell kapacitet för att läsa vidare – trots att de var bland dem med bäst resultat i klassen.²⁴³

Att inkomstnivån enligt undersökningen från år 1994 var något högre hos de som omhändertagits som barn skulle kunna förklaras med att dessa personer oftare levde i städer och att det var mer troligt att de kom i åtnjutande av de sociala bidragssystemen. Liksom en tidigare undersökning i mitten av 1980-talet, pekade denna undersökning också på att de som omhändertagits som barn i dubbelt så hög utsträckning någon gång hade arresterats av polisen. Andra negativa effekter som lyftes fram i undersökningen från 1980-talet var att de som omhändertagits som barn i mindre utsträckning hade högre (*post-secondary*) utbildning, stabila levnadsvillkor och stabila nära relationer. De hade också i tre gånger så stor utsträckning suttit i fängelse och hade i högre utsträckning använt droger.²⁴⁴ Resultaten från dessa undersökningar låg i linje med vittnesmål till kommissionen som talade om de skadliga effekterna av att separeras från sin ursprungsfamilj och sin aboriginska kultur. Sådana separationer inverkar ofta negativt på individens känslomässiga utveckling, självkänsla och identitet, samt förmåga till närhet i relationer. Särskilt för pojkar kunde detta komma till

²³⁹ *Bringing them home* 1997, Kap. 2 (“National Overview”); Kap. 10 (“Children’s Experiences”). För fler exempel se kapitlen om respektive delstat (Kap. 3-9).

²⁴⁰ *Bringing them home* 1997, Kap. 2 (“National Overview”). Se även exempel från Kap. 3 (“New South Wales and the ACT”), under rubriken “Training institutions”; Kap. 5 (“Queensland”), under rubriken “Forcible removal through employment”; Kap. 7 (“Western Australia”), under rubriken “Work placements”.

²⁴¹ *Bringing them home* 1997, Kap. 2 (“National Overview”). Se även Kap. 10 (“Children’s Experiences”), under rubriken “Institutional conditions”.

²⁴² *Bringing them home* 1997, Mot slutet av Kap. 2 (“National Overview”).

²⁴³ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 (“The Inquiry”), under rubriken “The effects”; Kap. 10 (“Children’s Experiences”), under rubriken “Education”.

²⁴⁴ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 (“The Inquiry”), under rubriken “The effects”.

uttryck i kriminalitet. Andra effekter var kronisk depression, känslor av hopplöshet och marginalisering.²⁴⁵ Medan separation och institutionalisering i sig var traumatiskt, så utsattes en del barn också för fysiskt våld. På institutionerna rådde ofta en strikt regim. Åga och fysisk misshandel var vanligt, särskilt på kyrkliga institutioner men även i fosterhem och på statliga institutioner.²⁴⁶ Barnen var därtill sårbara för sexuella övergrepp. Av 502 personer som vittnade inför kommissionen angav 7,7 procent av männen och 17 procent av kvinnorna att de utsatts för detta: antingen på institution eller (särskilt för flickorna) i något högre utsträckning då de var utplacerade i familjer.²⁴⁷

Det allra mesta av det material som kommissionen mottagit talade just om de skadliga effekterna av omhändertaganden. Samtidigt lyftes ändå några goda exempel fram då det gällde såväl institutioner som fosterhem där barnen upplevt kärlek och omtanke och även viss förståelse för sin aboriginska identitet.²⁴⁸ Kommissionen noterade dock att även personer som lämnat vittnesmål om att de blivit väl omhändertagna av sina adoptiv- eller fosterfamiljer, eller uttryckte uppskattning för standarden på den skolgång de fått, talade om att de kunnat uppleva en känsla av främlingskap och brist på tillhörighet under sin uppväxt.²⁴⁹

Kommissionen lyfte också fram konsekvenserna för kommande generationer och hur de omhändertagna personernas barn kunde påverkas genom intergenerationellt trauma. Dessutom framhölls inte bara hur de barn som omhändertagits blivit avskurna från sina aboriginska rötter utan även hur de familjer som förlorat sina barn (och deras lokala aboriginska samhällsgemenskaper) hade drabbats. För att undvika *hotet* om tvångsomhändertaganden av barnen hände det också att en del familjer drog sig undan sina aboriginska släktingar och förnekade sin aboriginska identitet.²⁵⁰ Tvångsomhändertaganden av barn påverkade således inte bara enskilda individer och deras närmaste familjemedlemmar utan även aboriginerna som grupp, och här gick kommissionen så långt som att tala om denna praxis som ett folkmord (*genocide*), vilket enligt internationell rätt är ett ”brott mot mänskligheten”:

*Indigenous families and communities have endured gross violations of their human rights. These violations continue to affect Indigenous people's daily lives. They were an act of genocide, aimed at wiping out Indigenous families, communities and cultures, vital to the precious and inalienable heritage of Australia.*²⁵¹

Kommissionen hänvisade i sin rapport till att FN's konvention mot folkmord (som Australien ratificerat 1949) i sin definition av ”folkmord” även inkluderade att med tvång föra över barn från en (etnisk, religiös eller ras-) grupp till en annan grupp, med syfte att helt eller delvis förstöra folkgruppen ifrån vilken barnen fördes över. Man menade att dessa villkor uppfyllades eftersom kommissionens undersökningar visat att tvångsomhändertagandena haft som främsta syfte att barnen skulle absorberas in i den vita, västerländska kulturen för att barnens egen

²⁴⁵ *Bringing them home* 1997, Kap. 11 (“The Effects”).

²⁴⁶ Enligt en undersökning gjord av WA Aboriginal Legal Service hade 61,2% av 483 tillfrågade personer blivit fysiskt misshandlade (*physically abused*). 62,8% av dem som varit placerade på kyrkliga barnhem/internatskolor hade blivit fysiskt misshandlade, i jämförelse med 33,8% av dem som placerats hos fosterfamiljer och 30,7% av dem som placerats på statliga institutioner. *Bringing them home* 1997, Kap. 11 (“The Effects”), under rubriken “Sexual abuse”.

²⁴⁷ *Bringing them home* 1997, Kap. 10 (“Children’s Experiences”), under rubrikerna ”Institutional conditions” och “Sexual abuse”; Kap. 11 (“The Effects”), under rubriken “Sexual abuse”.

²⁴⁸ *Bringing them home* 1997, Kap. 10 (“Children’s Experiences”), under rubriken “Bonds of affection”.

²⁴⁹ *Bringing them home* 1997, Kap. 1 (“The Inquiry”), under rubriken “The effects”. Se även Kap. 11 (“The Effects”) under rubriken “The effects of separation from the indigenous community”.

²⁵⁰ *Bringing them home* 1997, Kap. 11 (“The Effects”), under rubrikerna “The effects of separation from the indigenous community”, “The effects on family and community” och “Parenting”.

²⁵¹ *Bringing them home: Community guide* 1997, “Conclusion”.

aboriginska etniska och kulturella identitet (och på sikt även det aboriginska folket som kulturell och social enhet) skulle försvinna.²⁵²

Det var dock inte bara denna tolkning av vad som utgjorde ”folkmord” som kommissionen hänvisade till som motiv för att de drabbade personerna skulle gottgöras. För det första hänvisade man till brittisk *Common Law*, som man menade skulle ha gällt även för urbefolkningarna inom det brittiska imperiet, och där man såg ”a significant divergence between the imported British notions of fairness and liberty and the treatment of Indigenous peoples in Australia”, särskilt på följande punkter: 1) Rätt till frihet (i stället för att bli tvångsomhändertagen och instängd på institution); 2) Föräldrars rättigheter; 3) Att inte utöva maktmissbruk i omhändertagandeprocessen; 4) Förpliktelsen att skydda barnen (mot övergrepp på institution och i fosterhem, samt mot sjukdomar och svält).²⁵³ Dessutom pekade rapporten på hur aboriginska föräldrar och deras barn i omhändertagandeprocessen utsatts för systematisk rasdiskriminering i strid med FN’s Universella deklaration om de mänskliga rättigheterna från 1945 (ratificerad av Australien samma år) samt FN’s konvention om avskaffande av alla former av rasdiskriminering (1965).²⁵⁴ I sin rapport lämnade kommissionen ett antal rekommendationer i fråga om gottgörelse:

1. Att de australiensiska delstatsregeringarna skulle ställa tillräckligt med medel till förfogande för att lämpliga aboriginska organisationer skulle kunna *samla in vittnesmål från ytterligare personer som drabbats samt göra dessa berättelser tillgängliga i olika (skriftliga och audio-visuella) former.*
2. *Officiella ursäakter.* Att det federala parlamentet samt delstatsparlamenten, liksom polisen och kyrkorna, skulle erkänna sitt ansvar och be alla som tvångsomhändertagits om ursäkt.
3. Att en nationell minnesdag (*Sorry Day*) skulle införas och högtidlighållas på olika platser i landet.
4. *Utbildning.* Att skolornas läroplaner skulle inkludera kunskaper om dessa tvångsomhändertaganden och konsekvenserna av dessa, liksom att personer som professionellt arbetade med aboriginska barn och familjer (liksom studenter på relevanta utbildningar) skulle få utbildning om denna historia.
5. Att lämpliga organisationer skulle ges *stöd för att hjälpa personer som blivit tvångsomhändertagna som barn att söka sina rötter* (inklusive specialvisum för de som adopterats utomlands och ville återvända). Samt stöd till centra med möjlighet för dessa personer (och andra med aboriginska rötter) att lära sig sitt språk, sin kultur och sin historia.
6. *Ekonomisk kompensation/skadestånd* till personer som drabbats av tvångsomhändertaganden, och att en Nationell kompensationsfond skulle inrättas för detta ändamål. Man rekommenderade dels ett minimibelopp för alla som tvångsomhändertagits, dels extra belopp för personer som drabbats av någon speciell skada (*particular harm*) till följd av omhändertagandet.
7. Att *alla relevanta arkivhandlingar* (hos myndigheter, kyrkor m.fl.) skulle sparas och göras så pass lätt tillgängliga att varje individ skulle få möjlighet att se sin egen akt.

²⁵² *Bringing them home* 1997, Kap. 13 (“Grounds for Reparation”), under rubriken “Genocide”. I denna tolkning av begreppet ”folkmord” (enligt vilken ”folkmord” inte bara innefattar fysisk utplåning av folkgruppen ifråga) hänvisade man bl.a. till den polske juristen Raphael Lemkins tankegångar. Man menade också att även i de fall där barnen hade vita fäder så hade dessa fäder ofta övergett sina barn (vilka då kommit att tillhöra de aboriginska mödrarnas familjer) och att aboriginska samhällen betraktar varje person med aboriginskt ursprung som aborigin även om personen ifråga även har vita förfäder.

²⁵³ *Bringing them home* 1997, Kap. 13 (“Grounds for Reparation”), under rubriken “Colonial legal standards”.

²⁵⁴ *Bringing them home* 1997, Kap. 13 (“Grounds for Reparation”), under rubriken “International human rights”.

8. Ytterligare forskning, samt även utbildning av aboriginska arkivarier, släktforskare, historiker och terapeuter som kunde arbeta med dessa frågor.
9. Stöd och terapimöjligheter för personer som drabbats (där aboriginska traditioner om helande och välbefinnande inkorporeras).
10. Att kyrkor och andra välgörenhetsorganisationer skulle identifiera vilka landområden de fått för att bygga de institutioner där barnen omhändertogs, för att sedan i konsultation med aboriginska organisationer återlämna dessa.
11. Reformering av institutioner, inklusive ökat aboriginskt inflytande, för att detta inte skulle kunna hända igen (t.ex. översyn av socialtjänsten, ungdomsvårdsskolor, samt nutida utplaceringar av aboriginska barn i foster- eller adoptivfamiljer).²⁵⁵

Publiceringen av kommissionens rapport, *Bringing them home*, i maj 1997 gjorde att den australiensiska allmänheten fick upp ögonen för denna (för många tidigare relativt okända) praxis och dess effekter. Historien blev en nationell skandal, 60 000 kopior av rapporten köptes under det första året, och en årlig minnesdag (*Sorry Day*) infördes den 26 maj 1998 i linje med kommissionens rekommendationer. Inom ett år hade över 100 000 australiensare skrivit sina namn i ett antal s.k. *Sorry Books* på olika håll i landet, i vilka de bad om ursäkt för det förflutna. Även kyrkor och andra organisationer (*non-governmental organisations*, NGO's) bad om ursäkt genom att signera dessa böcker.²⁵⁶

Samtidigt var nationen splittrad. Vissa av kommissionens slutsatser och rekommendationer väckte debatt: särskilt huruvida det verkligen varit fråga om folkmord (trots att vissa omhändertaganden kunde ha skett med, åtminstone ur den tidens sätt att se, goda avsikter och för barnets bästa) samt huruvida staten skulle betala ut ekonomisk compensation/skadestånd till de drabbade.²⁵⁷ Då rapporten kom ut hade det också hunnit bli politiskt maktskifte och den nya konservativa federala regeringen ville inte avge någon officiell ursäkt (*apology*) å tidigare generationers och regeringars vägnar. Dessutom var premiärminister Howard rädd att en officiell ursäkt skulle öppna upp för en rad krav på att staten skulle betala ut ekonomiskt skadestånd. Nationen var delad. Enligt vissa opinionsundersökningar menade två tredjedelar av befolkningen att aboriginerna skulle kräva mindre av staten. Andra började dock, och i växande skaror, själva att be om ursäkt för historien. Den första *Sorry Day* i maj 1998 tydliggjorde denna splittring. Den politiska oppositionen organiserade offentliga ceremonier där människor fick skriva sina namn i s.k. *Sorry Books*. Regeringen ville fortfarande inte ge någon officiell ursäkt, men avsatte pengar till en rad projekt för aboriginer.²⁵⁸ Dessa projekt svarade mot en del andra (mer kollektivt inriktade) rekommendationer för gottgörelse som hade getts i *Bringing them home*. Det innebar medel till: 1) Olika former av stöd och terapi; 2) En rad centra (*Link up services*) som skulle hjälpa personer som blivit tvångsomhändertagna som barn att söka sina rötter; 3) Stöd för kultur och språk; 4) Stödprogram för aboriginska familjers föräldraskap; 5) Arkivering och katalogisering av tusentals akter så att de skulle bli mer lättillgängliga; 5) Stöd till Nationalbiblioteket för ett projekt om muntlig historia (*oral history project*). I oktober 2001 beviljades fortsatt stöd i fyra år framåt för olika former av stöd och terapi samt för de centra som skulle hjälpa personer att söka sina rötter.²⁵⁹

²⁵⁵ Se vidare *Bringing them home* 1997, Appendix 9 (Recommendations).

²⁵⁶ Dow 2008; Hayner 2002, s. 17-18.

²⁵⁷ Barkan 2000, s. 246-248. För diskussionen om folkmord se Barkan 2000, s. 246-247 (som redogör för olika sidor i debatten); Brunton 1998 (som skarpt kritiserar slutsatsen om folkmord); Tatz 1999 (som ger argument för slutsatsen om folkmord).

²⁵⁸ Barkan 2000, s. 247.

²⁵⁹ *Bringing them home: Overview of Bringing them home report*. Text på hemsidan för Australiens Department of Health and Ageing: <http://www.health.gov.au/internet/main/publishing.nsf/Content/bringing-them-home-overview>

I takt med att en rad delstatsparlament presenterade officiella ursäkter²⁶⁰ ökade dock trycket på regeringen att uttala någon form av ursäkt, och i augusti 1999 presenterade den en *Motion on Reconciliation*. Där uttrycktes en ”djup och allvarlig ånger” (*deep and sincere regret*) för orättvisor (som dock inte specificerades) gentemot den aboriginska befolkningen. Dock uttalades inte någon officiell ursäkt (*apology*) med specifik hänvisning till de tvångsomhändertagna barnen av aboriginskt ursprung, trots att oppositionsledaren försökte få med sig parlamentet på en sådan förändring i motionen. Medan regeringens argument var att symboliska gester i form av ursäkter (*apologies*) och ceremonier var mindre viktiga än att driva igenom praktiska reformer för att förbättra situationen för aboriginerna, så vittnade många med aboriginskt ursprung om hur viktigt ett officiellt erkännande och en ursäkt vore för deras personliga helande.²⁶¹ I detta sammanhang var också de stora stödmanifestationerna där vita australiensare trädde fram och bad om ursäkt viktiga, som i denna personliga berättelse:

*The journey towards healing for a stolen generations person can be lengthy. Many have not yet started, while others have only just begun. Val Linow tells of the sight of a large white “SORRY” created in the sky above the Sydney Harbour Bridge on the day in May, 2000 when 250,000 people joined in solidarity in walking across that bridge. Val's experience that day was the start of her personal journey of healing. That so many people cared overwhelmed her and diminished her feelings of anger for her past treatment to an extent that she could begin to forgive and, in doing so, to heal.*²⁶²

En officiell ursäkt dröjde ända tills det blev politiskt maktskifte i december 2007. Den nytilträdde Labourregeringen tillkännagav att den avsåg att komma med en officiell ursäkt (*apology*). Då den presenterades (och enhälligt antogs) den 13 februari 2008 så köade människor för att få plats som åhörare i parlamentet och på flera håll i landet samlades stora skaror framför storbildsskärmar för att lyssna.²⁶³ Det var dock oklart om ursakten skulle öppna upp för några skadestånd/ekonomisk kompensation till offren på federal nivå, men regeringarna i två delstater (Tasmanien 2006 och Western Australia 2007) satte av medel till ekonomisk kompensation/skadestånd för offren.²⁶⁴

Kanada – Indian Residential Schools

Kanada är också ett exempel på hur företrädare för kolonialmakten utarbetade strategier för att urbefolkningarnas barn skulle assimileras in i det vita, västerländska samhället. Detta gällde såväl indianer som inuiter, och skedde genom internatskolor som kommit att gå under samlingsbeteckningen *Indian Residential Schools* (IRS). I de flesta fall drevs dessa skolor av kristna kyrkor, med syfte att ”civilisera” barnen och omvända dem till kristendomen. Även en del barn av ”blandad” vit/indiansk härkomst (*metis*) gick på dessa skolor.²⁶⁵

²⁶⁰ För dessa officiella ursäkter avgivna av olika delstatsparlament (de flesta 1997, ett par stycken 1999 och den sista 2001), se *Content of apologies by state and territory parliaments*, på http://www.hreoc.gov.au/social_justice/bth_report/apologies_states.html

²⁶¹ Dow 2008.

²⁶² Citerat i Dow 2008.

²⁶³ “Australian parliament to apologise to stolen generations” 2008. Den politiska oppositionen röstade inte emot att avge ursakten, men några oppositionspolitiker avstod från att närvara i parlamentet då den antogs.

²⁶⁴ Dow 2008; *Us taken-away kids* 2007, s. 27 om “First payout deal for stolen children”.

²⁶⁵ Då det gäller beteckningen ”Indian Residential Schools” och vilka elever som gick där fick jag följande svar från Julie Roy (som medverkat på *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* i juni 2008): ”’Indian Residential Schools’ were primarily, although not exclusively, occupied by status Indian children. ‘Status Indians’ are individuals whose status as an ‘Indian’ is recognized by the federal government since they fall within the definition of ‘Indian’ under the *Indian Act*... However, I can

Barnens kontakt med sina ursprungsfamiljer minimerades, och de blev straffade om de talade sitt språk (även privat, bland sina kamrater och utanför klassrummet) eller utövade sin religion. År 1850 blev det obligatoriskt för urbefolkningarna att sända sina barn som var från 6 till 15 år gamla till dessa skolor. Barnen hämtades ofta med tvång, eller också kunde familjerna hotas av fängelse ifall de inte skickade iväg sina barn. På grund av de långa avstånden kunde det gå upp till ett år innan barnen hade någon kontakt med sina föräldrar. Det lagstadgade tvånget för barnen att gå i dessa skolor togs bort 1948. Samtidigt kunde hot om att inte få tillgång till det särskilda bidrag för familjer med många barn som infördes efter andra världskriget användas som ett påtryckningsmedel för att få föräldrarna att skicka iväg sina barn till internatskolorna. Totalt fanns det ungefär 130 sådana internatskolor.

Internatskolorna var ända in mot slutet av 1950-talet underfinansierade, hälsovården var bristfällig och många elever dog av sjukdomar som tuberkulos. Skolorna var dessutom beroende av elevernas arbetskraft för att hålla igång anläggningarna. Disciplinen var strikt, och arbetet var hårt och gick ut över skolarbetet. Utbildning i att lära sig läsa och skriva på engelska eller franska var begränsad. En hel del elever utsattes också för fysisk misshandel eller sexuella övergrepp. Dessa upplevelser kunde i sin tur påverka dem, och gå ut över deras barn, då de själva blev föräldrar. Fram till år 1969 samarbetade staten med olika kyrkor i ledningen av skolorna, men år 1969 tog statens *Department of Indian Affairs* ensam kontroll över skolsystemet. De flesta skolor hade stängts vid 1970-talets mitt, men den sista skolan (som var federalt statlig) fanns kvar till år 1996.²⁶⁶

I början av 1990-talet började tidigare elever vid skolorna att gå ut och berätta offentligt om sina upplevelser, självhjälpsgrupper/stödgrupper bildades och flera skadeståndsmål

advise that some Metis children and many Inuit children attended 'Indian Residential Schools' for various reasons. Many Inuit children attended federal residential schools located in northern Canada. In most cases, these residential schools were not called 'Indian' Residential Schools but were called other names. However, for the purposes of the IRSSA (*Indian Residential Schools Settlement Agreement*), some of these residential schools were classified as 'Indian Residential Schools'. Residential Schools which are recognized in the IRSSA as being eligible 'Indian Residential Schools' are outlined in Schedule 'E' and 'F' to the IRSSA. As you will see, there are some residential schools which were located in the north (Yukon, NWT and Nunavut) which fall under the definition of 'Indian' Residential Schools, however, they were residential schools and hostels which were attended primarily by Inuit children because they were located in the north." E-mail från Julie Roy, 9 juni 2009.

²⁶⁶ Denna beskrivning av internatskolorna och deras historiska bakgrund är baserad på: "Backgrounder: Indian Residential Schools" 2005; "Canadian Indian Residential School System"; Presentationen från Doug Kropp och Julie Roy (kanadensiska justitiedepartementet) vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* (2008), s. 49-50, 60-61 i den transkriberade rapporten från seminariet. För vidare läsning, se exempelvis Fournier & Crey 1997, särskilt kapitel 2. I Fournier & Crey, särskilt kapitel 1 och 3, berättas också om hur barn togs ifrån sina ursprungsfamiljer och placerades i vita fosterhem eller adoptivfamiljer. Författarna ger här exempel på liknande policies, och liknande konsekvenser för dessa barn, som i många av de fall där aboriginiska (eller delvis aboriginiska) barn i Australien togs ifrån sina familjer och placerades i vita fosterhem eller adoptivfamiljer. En av författarna (Crey) berättar här också om hur socialvården år 1961 tog honom och de flesta av hans syskon ifrån deras mor – istället för att, som han menar att myndigheterna skulle ha gjort ifall det varit fråga om en vit familj, satsa på att ge henne den hjälp och det stöd som hon behövde för att klara av att ta hand om sina barn på bästa sätt som nybliven änka. Han talar också om deras erfarenheter som en del av det så kallade "Sixties' Scoop", när "provincial social workers were exercising the jurisdiction given to them by the federal government to go into Indian homes on and off reserve and make judgements about what constituted proper care, according to non-native, middle-class values... Poverty was the only reason many children were apprehended from otherwise caring aboriginal homes". Fournier & Crey 1997, s. 30. Här tycks det även ha varit frågan om att placera barnen i vita fosterhem eller adoptivfamiljer (inte bara på internatskolor). Se även Coates 2004, s. 189-190. Coates pekar dock även på att, trots att internatskolorna "caused enormous harm throughout the indigenous world", så fanns det också vissa positiva effekter. Dels genom att "some students experienced considerable compassion and support from their instructors and monitors". Dels genom att internatskolorna i praktiken kom att medverka till framväxten av en ny generation ledare för urbefolkningarna, "often radicalized by the experience, drawn together from various cultural groups, clearly treated differently simply because of their race, and yet armed with the skills and abilities necessary to take on the dominant society on their own terms". Citaten hämtade från Coates 2004, s. 190.

började drivas. År 1991 inrättade den kanadensiska regeringen kommissionen *Royal Commission on Aboriginal Peoples* (RCAP) för att undersöka hur situationen för urbefolkningarna (indianer och inuiter) skulle kunna förbättras, och hur relationen mellan dem och den kanadensiska majoritetsbefolkningen skulle kunna bli mer jämbördig. Den 21 november 1996 presenterades den 4000 sidor långa rapporten *Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples*. Där gavs flera rekommendationer, och bland annat lyfte man fram problemet med internatskolorna.²⁶⁷

I regeringens svar på rapporten och dess rekommendationer (*Gathering Strength: Canada's Aboriginal Action Plan*) som presenterades i januari 1998, bad också regeringen om ursäkt, särskilt till dem som i dessa skolor utsatts för misshandel och sexuella övergrepp, och sade sig vilja arbeta tillsammans med urbefolkningarna, kyrkorna och andra berörda för att lösa dessa frågor och hitta en strategi som kunde leda till helande.²⁶⁸ Regeringen inrättade samma år en *Aboriginal Healing Fund* som fick \$ 350 miljoner till sitt förfogande för olika lokala (*community based*) stödprojekt för, och tillsammans med, tidigare internatskolelever. I juni 2001 inrättades ett departement hos den federala regeringen, *Department of Indian Residential Schools Resolution Canada* (IRSRC). Detta departement fick i uppdrag att förhandla fram en lösning mellan regeringen och alla som lämnat in skadeståndskrav. I november 2003 lanserades en process (*Alternative Dispute Resolution Process*, ADR) för att nå en överenskommelse utanför domstolarna (*out of court settlement*) som skulle ge kompensation och psykologiskt stöd till tidigare elever från internatskolorna som blivit fysiskt misshandlade eller sexuellt utnyttjade eller varit i situationer där de varit instängda på felaktiga grunder (*wrongful confinement*).²⁶⁹ Representanter för Kanadas urbefolkningar i *Assembly of First Nations* (AFN) var dock på en del punkter kritiska mot ADR, och genom en expertkommitté publicerade de i november 2004 en rapport där de angav vad de menade krävdes för en rättvis uppgörelse. De centrala komponenterna var enligt dem följande:

- Ett schablonbelopp för varje offer/överlevande på \$ 10 000, samt därtill \$ 3000 för varje år som personen ifråga bott på internatskolan;
- Tidigarelagd utbetalning till äldre offer/överlevande;
- Inrättandet av en Sanningskommission;
- En fond för stöd och helande (*Healing Fund*);
- En fond till stöd för minnesceremonier och andra initiativ för att minnas det förflutna (*Commemoration Fund*);
- En mer allomfattande (*comprehensive*) och rättvis process för att behandla skadeståndsanspråk.²⁷⁰

I januari 2005 inleddes diskussioner med regeringsföreträdare. Våren 2006 nådde parterna fram till en uppgörelse där dessa komponenter fanns med (även i fråga om de individuella skadeståndsbeloppen).²⁷¹

²⁶⁷ *Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples*, Kap. 10. Se även en kortare version av rapporten: *People to People, Nation to Nation: Highlights from the Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples*. Tillgänglig på: <http://www.ainc-inac.gc.ca/ap/pubs/rpt/rpt-eng.asp>

²⁶⁸ *Gathering strength: Canada's Aboriginal action plan*, s. 3.

²⁶⁹ Denna beskrivning av internatskolorna och deras historiska bakgrund är baserad på: "Canadian Indian Residential School System"; "Residential schools: A chronology".

²⁷⁰ Dessa krav sammanfattas på "Residential schools: A chronology". För detaljer, se *Assembly of First Nations Report on Canada Dispute Resolution Plan to Compensate for Abuses in Indian Residential Schools* (2004).

²⁷¹ Rapporterat på: "Canadian Indian Residential School System". För närmare detaljer, se *Indian Residential Schools Settlement Agreement* (8 maj 2006). Då det gällde det individuella skadeståndsbeloppet (s.k. *Common Experience Payment*) skulle varje nu levande f.d. elev få ett grundbelopp på \$ 10 000, samt därtill \$ 3000 för varje ytterligare år (efter det första skolarbetet) som personen ifråga bott på internatskolan. *Indian Residential Schools Settlement Agreement*, Artikel 5.02.

En Sanningskommission för att närmare undersöka (och ta upp vittnesmål om erfarenheter i) dessa internatskolor etablerades formellt den 1 juni 2008, och skulle avsluta sitt arbete inom fem år. Den 11 juni 2008 bad också den kanadensiske premiärministern Stephen Harper, inför representanter för urbefolkningarna och inför TV-kamerorna, om ursäkt för tidigare regeringars assimileringsspolicy. Då fanns det fortfarande omkring 80 000 tidigare elever från internatskolorna boende i Kanada.²⁷²

Den 29 april 2009 gjorde även påven ett uttalande där han uttryckte sin ”sorg” (sorrow) över det lidande som en del barn upplevt i Katolska kyrkans internatskolor genom ”the deplorable conduct of some members of the Church”. Han uttryckte vidare sin sympati och solidaritet i bön med de drabbade.²⁷³

En Sanningskommission var således en del av en uppgörelse, där offren redan hade tillerkänts individuella skadestånd samt ett par former av kollektiv gottgörelse (genom en *Healing Fund* och en *Commemoration Fund*). Vad skulle då en Sanningskommission bidra med? Så här skriver Sannings- och försoningskommissionen på sin hemsida:

The TRC’s mandate is to inform all Canadians about what happened in Indian Residential Schools (IRS). The Commission will document the truth of survivors, their families, communities and anyone personally affected by the IRS experience.

*The Commission hopes to guide and inspire First Nations, Inuit, and Métis peoples and all Canadians in a process of truth and healing leading toward reconciliation and renewed relationships based on mutual understanding and respect.*²⁷⁴

Av de vanliga uppgifter för sanningskommissioner som Hayner listade fick denna Sanningskommission därmed främst en *undersökande och dokumenterande funktion*, utifrån vilken den ska sammanställa en slutrapport om systemet med internatskolor (dess historia, syfte, ledning och verksamhet samt konsekvenserna för dem som drabbades). Den ska ge offer/överlevare möjlighet att berätta sin historia i en trygg och stödjande miljö (även konfidentiellt om så önskas). Kommissionen ska också göra dessa historiska övergrepp allmänt kända genom olika former av *folkbildande verksamhet*, bl.a. genom offentliga ”hearings” i form av ett antal s.k. *National Events* (som vänder sig till nationen som helhet) på olika platser i landet, där även en del av de individuella offren (samt företrädare för lokalsamhällen som drabbats) ska beredas plats att berätta om sina erfarenheter. Kommissionen ska också organisera samlingar på mer lokal nivå (s.k. *Community Events*) i olika lokalsamhällen som har drabbats. Den ska stödja lokala initiativ för helande och försoning och även stödja ett minnesinitiativ (*Commemoration Initiative*) som hedrar offren/de överlevande. Därmed är det tänkt att kommissionen ska *bidra till ömsesidig förståelse och försoning* mellan de kanadensiska urbefolkningarna och den övriga befolkningen i Kanada. Dess arbete ska också utmynna i ett nationellt forskningscentra där

²⁷² “Canadian Indian Residential School System”, samt uppgifter i e-mail från Julie Roy 2 mars 2009.

²⁷³ Uttalandet från Vatikanen löd: “His Holiness recalled that since the earliest days of her presence in Canada, the Church, particularly through her missionary personnel, has closely accompanied the indigenous peoples. Given the sufferings that some indigenous children experienced in the Canadian Residential School system, the Holy Father expressed his sorrow at the anguish caused by the deplorable conduct of some members of the Church and he offered his sympathy and prayerful solidarity. His Holiness emphasized that acts of abuse cannot be tolerated in society. He prayed that all those affected would experience healing, and he encouraged First Nations Peoples to continue to move forward with renewed hope.” Communiqué of the Holy See Press Office, 29.4.2009. Tillgänglig på: http://212.77.1.245/news_services/bulletin/news/23774.php?index=23774&lang=en

²⁷⁴ Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission website (“About us”): <http://www.trc-cvr.ca/about.html>

materialet ska finnas tillgängligt för forskare och allmänhet. Dess slutrapport ska även innehålla rekommendationer för framtiden.²⁷⁵

Kommissionen ska genom sina efterforskningar också stödja ett projekt (*Missing Children Research Project*) för att få klarhet i vad som hänt med de barn som togs in på internatskolorna men som av olika anledningar aldrig återvände till sina familjer. En del av dessa barn dog medan de var elever på skolorna, men för vissa skolor finns inga gravplatser angivna eller också är gravarna för eleverna anonyma.²⁷⁶

Kommissionen ska, enligt överenskommelsen, även ha befogenhet att få tillgång till relevanta arkiv, inte bara hos relevanta myndigheter utan även hos bl.a. kyrkor, men till skillnad från Sydafrikas Sannings- och försoningskommission ska den inte ha makt att ålägga (*subpoena*) någon att inställa sig och lämna vittnesmål, utan deltagande i kommissionens aktiviteter ska vara frivilligt. Kommissionen får *inte* heller i sin rapport *peka ut individer som utfört övergrepp*. Vittnesmål som pekar ut individuella förövare ska tvärtom hållas bakom stängda dörrar (*in camera*), såvida inte den person som utpekats redan har dömts i en juridisk process. Kommissionen ska inte heller ange namn på utpekade individer utan att ha fått dessa personers uttryckliga medgivande, såvida inte deras identitet redan fastställts genom någon juridisk process eller genom att personerna ifråga själva gått ut och berättat offentligt. Kommissionen ska således *inte* medverka till att hålla individuella förövare juridiskt ansvariga eller identifiera dem för offentligheten, utan den ska snarare undersöka *systemet* med internatskolor.²⁷⁷

Denna Sannings- och försoningskommission fick en trög start. I juli 2008 avgick kommissionens ordförande, Justice Harry S. LaForme, på grund av oenighet med de två andra kommissionärerna. De två andra kommissionärerna tillkännagav senare att även de skulle avgå, och de lämnade sina uppdrag den 1 juni 2009.²⁷⁸ En ny ordförande för kommissionen (Honourable Justice Murray Sinclair) samt ytterligare två nya kommissionärer (Marie Wilson och Chief Wilton Littlechild) utsågs den 10 juni 2009 och kommissionens arbete kunde börja.²⁷⁹

Norge – assimileringspolitikens gentemot de resande/romanifolket/taterne

Både i Australien och Kanada visar kyrkornas och missionens roll på hur spridandet av ”västerländsk civilisation” och ”kristendom” gick hand i hand. Här finns paralleller till flera koloniala sammanhang och relationen mellan kolonialism och kristen mission har på senare år blivit föremål för en hel del missionsvetenskapliga undersökningar. Här har också teologer från de kyrkor som startades av kristna missionärer börjat ge *sina* perspektiv²⁸⁰ och västerländska kyrkor har börjat ifrågasätta tidigare missionsmetoder.²⁸¹

Även nordiska missionärer var under 1800-talet och början av 1900-talet ofta, i större eller mindre utsträckning, influerade av sin tids idéer om den västerländska kristna kulturens och

²⁷⁵ För närmare detaljer, se *Indian Residential Schools Settlement Agreement* (2006), Article 7: Schedule N; Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission website (“About us”): <http://www.trc-cvr.ca/about.html> För ytterligare information om kommissionens bakgrund och diskussionerna kring denna, se <http://www.cbc.ca/canada/story/2008/05/16/f-faqs-truth-reconciliation.html>

²⁷⁶ Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission website (“About us”): <http://www.trc-cvr.ca/about.html> Se vidare Narine 2008; The Working Group on Missing Children and Unmarked Burials (2008). Andra anledningar till att barnen inte återvände hem från internatskolorna kunde vara att de rymde och inte hittades, eller att de förflyttades till någon annan skola eller institution – eller till sjukhus, fosterhem eller adoptivfamilj – utan föräldrarnas vetskap.

²⁷⁷ *Indian Residential Schools Settlement Agreement* (2006), Article 7: Schedule N:2.a-i.

²⁷⁸ ”Joint Statement of Truth and Reconciliation Commissioners Claudette Dumont-Smith and Jane Morley”, tillgängligt på: http://www.trc-cvr.ca/09_01_09_s.html

²⁷⁹ Den fortsatta utvecklingen kan följas på: <http://www.trc-cvr.ca/new.html>

²⁸⁰ Här finns flera exempel, se bl.a. artiklar i tidskriften *Swedish Missiological Themes* såsom Maluleke 2007.

²⁸¹ Coates 2004, s. 166-167.

civilisationens överlägsenhet, även om åtminstone en del av dem strävade efter att ha mer jämlika relationer med de människor som de kom i kontakt med på ”missionsfältet”.²⁸² Exempel på hur kristen mission kunde gå hand i hand med spridandet av ”västerländsk civilisation” hittar vi också på närmare håll, gentemot etniska minoriteter (såsom samerna) i Skandinavien.²⁸³

I Norge utfördes den norska statens assimileringspolitik gentemot romanifolket/taterne (som är de norska resandes benämningar på sig själva) i nära samarbete med den norska lutherska statskyrkan. Denna assimileringspolitik inleddes under andra hälften av 1800-talet och fortsatte ända in på sent 1900-tal. En förändring av denna politik började först under 1970-talets senare hälft och viktiga delar av den fanns kvar ända in på 1980-talet.²⁸⁴

De olika strategierna för assimilering genomfördes rent praktiskt av *Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse*, dock på statens uppdrag och med statlig finansiering. Ledande personer inom den norska lutherska statskyrkan hade redan från början varit pådrivande i formulerandet av denna politik, som blev präglad av teologen Eilert Sundts ställningstagande att huvudmålsättningen var att få de norska resande/romanifolket/taterne att bli bofasta och syssla med ”vanliga” arbeten. År 1855 inrättades en fond för ”Forbedring av Taternes og andre daglige Omstreiferers Kaar”. Medlen i denna fond skulle användas för att främja dessa gruppers fasta bosättning och assimilering. Detta initiativ var dock inte så framgångsrikt då det gällde att få romanifolket/taterne att sluta resa. Från 1869 blev ansvaret för arbetet med romanifolket/taterne överfört till Kyrkodepartementet, och år 1897 togs det över av *Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendet*, som var en förening inom den norska statskyrkan vilken år 1935 bytte namn till *Norsk misjon blant hjemløse*.²⁸⁵

Denna assimileringspolitik innebar bl.a. inrättandet av särskilda barnhem för barn av romani/tatersläkt, samt inrättandet av arbetskolonier där romani/taterfamiljer skulle lära sig jordbruksarbete, omskolas till att bli bofasta, och ge upp sitt språk och sin kultur. Från början var arbetskolonierna tänkta att vara frivilliga, men i praktiken utsattes föräldrarna för hård press. Om de dömdes för brott mot lösdriverilagen, mot förbudet för resande att använda eller ha med sig häst på sina resor (som infördes 1951), eller mot gårdfarihandelslagen – vilket ofta ledde till fängelse – tog man antingen barnen ifrån familjen, eller så måste familjen gå med på att skrivas in på någon arbetskoloni. Arbetskolonier var i bruk ända in på 1970-talet – den välkända arbetskolonin Svanviken fungerade exempelvis ända fram till år 1978 och den norska staten gav årliga anslag till verksamheten. Där fick barnen en åthutning eller till och med stryk om de pratade sitt språk (norsk rommani), och om någon förälder talade språket med sina barn hotade man att ta barnen ifrån dem. Det var förbjudet att sjunga resandesånger, vare sig de sjöngs på norska eller på rommani.²⁸⁶ Assimileringspolitiken lade överhuvudtaget

²⁸² Se olika bidrag i Okkenhaug (red.) 2003. I Ericson 2008b går jag igenom och analyserar en del olika exempel på nordisk mission i södra Afrika, där man kan se ”the tension between egalitarianism and paternalism, closeness and distance”. Ericson 2008b, s. 127.

²⁸³ Se exempelvis Catomeris 2004, s. 188-221; Forsgren & Nygren (red.) 2005; *Samiska frågor i Svenska kyrkan* (2006).

²⁸⁴ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 3. Romanifolket/taterne är de norska resandes benämningar på sig själva och även de benämningar som används i officiella sammanhang samt rent allmänt i Norge. Se vidare följande hemsidor för de två ledande föreningarna för romanifolket/taterne som finns i Norge: Taternes Landsforening (<http://www.taterne.com/>) och Landsorganisasjonen for Romanifolket (<http://www.lor.no/>).

²⁸⁵ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 11-12. *Omstreifer* är ett norskt ord för ”landstrykare”/”lösdrivare”.

²⁸⁶ Se vidare Hazell 2002, s. 80-81 samt kapitlet med titeln ”Svanviken: kulturell avprogrammering”. Viktiga lagar var ”Lag om lösdriveri, bettleri och dryckenskap” (Løsgjengerloven) som infördes år 1900; ”Lag om behandling av försummade barn” (Vegerådsloven) som infördes år 1896 och ersattes med en ny Barnevernslov 1953; Dyrevernsloven, som infördes 1951 och gällde till 1974, och som förbjöd resande/romanifolk/tatere att

starkt fokus på barnen, som i hög utsträckning blev placerade på barnhem, skolhem eller i fosterhem. Föräldrarna blev ofta lurade eller tvingade att lämna ifrån sig barnen. Denna verksamhet sträckte sig ända fram till år 1986, då ansvaret för barnen blev överfört till kommunerna. Sammantaget blev *minst* 1500 romani/taterbarn skilda från sina föräldrar på detta sätt (och i Norska Helsingforskommitténs rapport från april 2009 hävdas att det sannolikt var många fler).²⁸⁷ Sett i proportion till gruppens storlek beräknas det att mellan en fjärdedel och en tredjedel av de barn av romani/tatersläkt födda mellan åren 1900 och 1960 som var kända av *Foreningen til modarbeitelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse* med tvång togs ifrån sina familjer och placerades på institutioner eller i fosterhem.²⁸⁸ Barn som gjorde motstånd mot den stränga disciplinen på institutioner kunde också skickas iväg till psykiatriska kliniker.²⁸⁹

Därtill utsattes uppskattningsvis åtminstone 300 romanifolk/tatere (främst kvinnor) för de tvångssteriliseringar som ägde rum i Norge under perioden 1934-1977. Här var också *Norsk misjon blant hjemløse* pådrivande (i alla fall fram till cirka 1950). Liksom i Sverige var romanifolk/tatere överrepresenterade bland dem som tvångssteriliserades, även om de inte heller i den norska lagtexten uttryckligen pekades ut som en specifik grupp att sterilisera. Liksom i Sverige förekom inte heller alltid formellt tvång utan även andra former av påtryckningar (t.ex. gentemot personer som var intagna på anstalt eller arbetskoloni, eller i fall då modern var rädd för att de barn hon redan hade skulle tas ifrån henne ifall hon inte gick med på att låta sterilisera sig). Utifrån en forskningsrapport i frågan drogs också slutsatsen att särskilt de steriliseringsansökningar som lämnades in fram till andra halvan av 1960-talet ”i liten grad kan sies å tilfredsstille det ideelle kravet til frivillighet”.²⁹⁰ Dessutom kunde romani/taterkvinnor som födde barn på norska sjukhus bli steriliserade utan att det journalfördes.²⁹¹ Personer från romanifolket/taterne blev också utsatta för lobotomi och andra övergrepp inom psykiatrin.²⁹²

använda häst för att transportera folk eller varor med på sina resor eller att ha med sig löshästar. 1953 års Barnevernslov medförde något mindre bruk av institutionsplacering och större vikt vid förebyggande insatser i hemmet. Även under 1953 års Barnevernslov fortsatte dock romani/taterbarn att omhändertas: cirka 400 barn blev omhändertagna efter 1953. *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 41; *Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere* 2003, s. 14. *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 17, 42-43.

²⁸⁷ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 12.

²⁸⁸ *Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere* 2003, s. 15. Se vidare Hvinden 2001.

²⁸⁹ *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 41.

²⁹⁰ *Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere* 2003, s. 9-15 (citert från s. 10, med hänvisning till Haaves forskning). Se även Haave 2000. Då det gäller *Foreningen til modarbeitelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse* menade de under 1930-talets första hälft att sterilisering skulle utgöra en viktig del i att lösa ”omstreiferproblemet”, och var sedan pådrivande i en del fall av sterilisering. Från ca. 1950 finner man en ”tystnad” från *Norsk misjon blant hjemløse* då det gäller sterilisering av romanifolk/tatere – dock inget uttalat avståndstagande från tidigare hållningar. *Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere* 2003, s. 11-12.

²⁹¹ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 48.

²⁹² Hazell 2002, s. 99. Ungefär 2500 lobotomeringar utfördes i Norge, de flesta under perioden 1947-1957. Hur många av romanifolket/taterne som blev utsatta för lobotomi är osäkert, även pga. svårigheter att få tillgång till arkivmaterial. Det är dock, enligt en nyutkommen rapport från Norska Helsingforskommittén, rimligt att anta att de var överrepresenterade i förhållande till folkgruppens storlek. Också en rad andra övergrepp inom psykiatrin blev begångna mot romanifolk/tatere, som var särskilt utsatta pga. sin svaga ställning i samhället. *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 35. År 1996 tillerkändes alla lobotomerade som fortfarande var i livet (inklusive tatere/romanifolk), efter mycket kamp, 100 000 kr vardera i individuellt skadestånd av den norska staten, enligt en särskild ersättningsordning. *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 35. För detaljer om denna ersättningsordning, se *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 98-99.

Här finns en *nära relation till Sverige* genom att de resande/romanifolket/taterne i Sverige och Norge till stor del är släkt med varandra. Samma släkter finns representerade på båda sidor om gränsen.²⁹³ Som nämndes i mitt tidigare avsnitt om diskriminering av romer och resande i Sverige under 1900-talet, så sågs den norska assimileringsspolitiken även som en förebild för hur man skulle lösa den så kallade "tattarplågan" i Sverige.

Den norska assimileringsspolitiken fick också *konsekvenser för de romska (eller "zigeniska") släkter som kommit till Norge på 1860-talet*. Kring år 1930 lämnade de Norge, troligen för att de var rädda för att bli utsatta för dessa assimileringsssträvanden och *Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendets* verksamhet. Flera av dessa romer blev sedan offer för nazismens utrotningspolitik nere i Europa. Då hade också en grupp av dem nekats att åter resa in i Norge år 1934 och blivit återsända till Tyskland. Från slutet av 1950-talet och framåt kom nya romer till Norge.²⁹⁴

Idag finns det i Norge troligtvis mellan 5000 och 10,000 personer med romani/tateridentitet.²⁹⁵ År 1998 fick de officiell status som nationell minoritet, tillsammans med kvener (dvs. finskspråkig befolkning i Nordnorge), judar, skogfinnar och romer/zigenare (samerna däremot har status som urbefolkning). År 1999 ratificerade Norge Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter, och Arbeids- og inkluderingsdepartementet fick ett samordningsansvar för den statliga politiken som berör dessa grupper.²⁹⁶

Redan på tidigt 1990-tal hade dock romanifolk/tatere själva trätt fram och ville ha *en utredning om de övergrepp som denna assimileringsspolitik hade fört med sig*. I sina krav fick de också stöd av Norska Helsingforskommittén. Kraven resulterade i att det norska Social- och hälsodepartementet avsatte *medel till forskning* om detta. Dessa medel skulle förvaltas av Norges forskningsråd och forskningen koncentrerades på tvångssterilisering, omhändertaganden av barn och även på att belysa den enskildes upplevelser och erfarenheter av att tillhöra romanifolket/taterne.²⁹⁷ Denna forskningssatsning, som bestod av flera delprojekt, ägde rum åren 1996-2000, och gav upphov till en rad publikationer om dessa ämnen, både inom själva forskningsprojektets ram och genom att de involverade forskarna senare publicerade ytterligare skrifter baserade på detta arbete.²⁹⁸

Den officiella norska uppgörelsen med denna assimileringsspolitik har också haft *ytterligare komponenter*, i form av officiella ursäkter (från statligt och kyrkligt håll²⁹⁹) samt initiativ till gottgörelse från statsmakternas sida. Den första romani/taterdebatten ägde rum i Stortinget år 1996. Den 11 februari 1998 bad dåvarande kommunal- och regionalminister Ragnhild Queseth Haarstad officiellt romanifolket/taterne om *ursäkt* på regeringens vägnar för de övergrepp som de utsatts för. Stoltenbergs regering återupprepade ursäkten i en Stortingsmeddelande i december 2000, enligt vilken regeringen tog starkt avstånd från dessa övergrepp:

²⁹³ "Fakta om tatere" 2007.

²⁹⁴ *Nasjonale minoriteter i Noreg: Om statlig politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar*. Stortingsmeddelande nr 15 (2000-2001), s. 35; "Sigøynere og tatere i Norge" 2004. Den grupp på 68 personer som nekades inresa år 1934 blev stoppade vid gränsen i Padburg av dansk polis. Norska myndigheter gav då besked om att gruppen inte var önskad i Norge, och de sändes därför tillbaks till Tyskland.

²⁹⁵ "Fakta om tatere" 2007.

²⁹⁶ Se vidare *Nasjonale minoriteter i Noreg: Om statlig politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar*. Stortingsmeddelande nr 15 (2000-2001). Samt information på hemsidan för Arbeids- og inkluderingsdepartementet: http://www.regjeringen.no/nb/tema/urfolk_og_minoriteter.html?id=929

²⁹⁷ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 2.

²⁹⁸ Här kan nämnas Bjerkkan & Dyrli 1999; Fodstad 1999; Haave 2000 och 2006; Halvorsen 2001 och 2004; Hvinden 2001 och 2002; Hvinden (red.) 2000; Pettersen 1997, 1999, 2001, 2004 och 2005; Pettersen & Hvinden 2008; Sandvik 1999.

²⁹⁹ Om den norska lutherska statskyrkans omvärdering och officiella ursäkt, se Hazell 2002, s. 114-115.

*Regjeringa tek sterk avstand fra dei overgrepa som har vore gjorde mot romanifolket og ber om orsakning for den uretten som har skjedd. Noko liknande må aldri få hende igjen. Regjeringa seier seg òg lei for den fornorskningspolitikken som har råka alle dei nasjonale minoritetane, og vil på staten sine vegner be om orsakning for den måten minoritetane er blitt behandla på.*³⁰⁰

I neste stykke påpekaes at overgreppen mot romanifolket/taterne varit særskilt grova og drabbat en etnisk gruppe hårt. En form av *kompensation* for denna kontroll- og fornorskningsspolitikk kunde vara åtgärder för att främja och stärka denna grupps kultur, och därför föreslås att ett *centra för dokumentation och förmedling av romanifolket/taternes kultur och historia* skulle inrättas på Glomdalsmuseet på Elverum.³⁰¹ Utställningen Latjo Drom, om romani/taterfolkets kultur och historia, som gjorts i nära samarbete med representanter från deras egna organisationer finns nu på Glomdalsmuseet. Där anordnas också kulturarrangemang med exempelvis deras traditionella hantverk och musik.³⁰²

Då det gäller individuellt skadestånd/gottgörelse har diskussionen gällt hur pass väl den vanliga formen av så kallad *billighetserstatning* ("billighetsersättning") har fungerat för romanifolk/tatere, och huruvida det bör upprättas en särskild ersättningsordning för dem. *Billighetserstatningsordningen* infördes i Norge redan 1814, och har förklarats på följande sätt:

Billighetserstatning ytes til personer som er kommet i en særlig ugunstig stilling og som er påført skade eller ulempe som ikke dekkes av andre ordninger. Det er et krav at det offentlige kan klandres for det inntrufne. Det kan være personskade som følge av straffbare handlinger (seksuelle overgrep).

Skadefølger av naturkatastrofer, krigstilstand, ulykker, oppvekstvilkår eller sykdom omfattes som hovedregel ikke.

*Vanlige søkegrunnlag er tapt eller mangelfull skolegang, kritikkverdige forhold fra barneverntjenesten, kritikkverdig medisinsk behandling (forut for Norsk Pasientskadeerstatnings ikrafttredelse i 1988) eller straffbare handlinger (forut for voldsoffer-erstatningsordningens ikrafttredelse i 1975).*³⁰³

Billighetserstatning är baserat på sedvana som går tillbaka till år 1814 och är inte närmare reglerat i formella regler. Det innebär bl.a. att ingen har något rättsligt krav på *billighetserstatning* utan det rör sig om en rimlighetsvärdering i enskilda fall, där man ser på tidigare praxis i liknande ärenden. Det krävs att det görs *tillräckligt sannolikt* att handlingarna ifråga har inträffat. Det finns ingen tidsgräns bakåt i tiden, men ju längre sedan handlingen

³⁰⁰ *Nasjonale minoriteter i Norge: Om statlig politikk overfor jøder, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar.* Stortingsmelding nr 15 (2000-2001), s. 14. (Tilråding frå Kommunal- og regionaldepartementet av 8. desember 2000, godkjend i statsråd same dagen). En Stortingsmelding "nyttas når regjeringen vil presentere saker for Stortinget uten at de er knyttet til forslag til lov- eller plenarvedtak. Stortingsmeldinger har ofte karakter av å være en rapport til Stortinget om arbeid som er gjort på et spesielt felt, eller drøfting av framtidig politikk. Meldingene, og behandlingen i Stortinget, danner ofte grunnlaget for en senere proposisjon" (detta enligt informasjon på www.regjeringen.no).

³⁰¹ *Nasjonale minoriteter i Norge: Om statlig politikk overfor jøder, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar.* Stortingsmelding nr 15 (2000-2001), s. 14, 64-66.

³⁰² Se vidare på Glomdalsmuséets hemsida: <http://museumsnett.no/glomdalsmuseet/html/romani/latjo-drom/>

³⁰³ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 54 (enligt förklaring från Ellen Ystgaard Tjemsland, seniorrådgiver, Justissekretariatene, Justisdepartementet). För en mer detaljerad genomgång, se exempelvis *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener.* Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 87-91.

inträffade desto svårare kan det vara att styrka den med dokumentation. Om det offentliga har makulerat relevant arkivmaterial kan man dock göra avsteg från kravet på dokumentation.³⁰⁴

Kritiken från romanifolkets/taternes sida har varit att det har varit krångligt och byråkratiskt för dem att ansöka om sådan ersättning. Dessutom har de ofta haft svårt att få tillgång till sina egna akter (vilka i flera fall har förstörts) och därigenom haft svårt att bevisa att handlingarna och upplevelserna som man sökt ersättning/skadestånd för verkligen har ägt rum. Ett särskilt problem är också att mycket av det relevanta arkivmaterialet om handlingar som begåtts mot dem inte har funnits hos någon myndighet utan hos en enskild organisation (dvs. *Norsk misjon blant hjemløse*), alternativt inte dokumenterats skriftligt överhuvudtaget. I stort sett var det bara förlorad skolgång som de i praktiken kunde få ersättning för.³⁰⁵ På basis av den kritiken, och bl.a. med hänvisning till den svenska lagen (från 1999) om ersättning till tvångssteriliserade som möjlig förebild, tillsattes år 2002 en arbetsgrupp för att utreda om det borde införas en särskild ersättningsordning för tvångssteriliserade romanifolk/tatere. Denna arbetsgrupp lämnade sin rapport i augusti 2003.³⁰⁶ I rapporten konstaterades att visserligen kunde personer som steriliserats under tvång eller press söka ersättning ur den allmänna *billighetserstatningsordningen*, men att medlemmar av romanifolket/tatere i många fall upplevt att denna ordning inte fungerat bra. Många upplevde att de mötts med orimligt höga krav på att dokumentera vad de utsatts för – på ett sätt som rivit upp gamla sår – samt att denna ordning inte heller i tillräckligt hög grad erkänner att de varit utsatta för en orättfärdig behandling som möjliggjorts genom en medveten och planlagd statlig politik.³⁰⁷

I en inläga som citeras i denna rapport påpekar också Per Haave, utifrån sin forskning om sterilisering av romanifolk/tatere, att det är problem med att finna tillräcklig dokumentation i tillgängliga arkiv. Stora delar av arkivet från Svanvikens arbetskoloni är ödelagt, och den information som finns i andra arkiv (t.ex. från sjukhusen där steriliseringarna ägde rum) kan vara knappa och ge en felaktig bild av omständigheterna kring steriliseringsingreppen. Här kan nämnas att 37 procent av kvinnorna som var intagna på Svanvikens arbetskoloni under perioden 1949-1970 blev steriliserade. Bara en liten andel av dessa var formellt tvångssteriliseringar, dvs. ingrepp utan eget samtycke. Haave menar dock att:

*Selv om journalopplysningene ved sykehuset i Molde [dvs. det allmänna sjukhus där steriliseringarna av intagna på Svanviken vanligvis ägde rum] ofte gir ett inntrykk av frivillighet, viser en bredere analyse av Misjonen, arbeidskolonien og steriliseringsspørsmålet at svært mange av de steriliserte kvinnene ved kolonien ble utsatt for press.*³⁰⁸

Arbetsgruppen rekommenderade dock inte att en särskild ersättningsordning infördes för romanifolk/tatere utan att man i stället borde justera och förenkla kraven på dokumentation utifrån ett antagande om att romanifolk/tatere som steriliserades medan de var registrerade hos *Norsk misjon blant hjemløse*, på hälso- eller social institution, eller som klienter inom barnevernet, socialtjänsten eller liknande, med stor sannolikhet utsatts för press att genomföra ingreppet. Här hänvisade man till de svenska kriterierna för ersättning till personer som

³⁰⁴ Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere 2003, s. 18. Mer detaljerat beskrivet i Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 88-90.

³⁰⁵ Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 43.

³⁰⁶ Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere 2003. Se även presentation av Tove Skotvedt (från det norska Arbeids- og inkluderingsdepartementet) vid Arbetseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige 2008, s. 58-62 i rapporten.

³⁰⁷ Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere 2003, s. 15-16.

³⁰⁸ Haaves inläga i Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere 2003, s. 13-14.

steriliserats under tvång eller otillbörlig påverkan. Man påpekade dock att denna lag i Sverige (som för övrigt inte bara gällde för romanifolk/tatere) varit ett undantagsfall, och att man i Sverige inte hade någon motsvarande ordning för *billighetserstatning*.³⁰⁹

Arbetsgruppens förslag att justera och förenkla ordningen för *billighetserstatning*, så att den bättre skulle passa romanifolk/tateres situation, var också den som antogs av Stortinget. På grund av svårigheten att få fram relevant och heltäckande arkivmaterial skulle, när skriftlig dokumentation saknades, större vikt läggas vid den sökandes egen utsaga (*egenerklaring*) om det inträffade (exempelvis om att en sterilisering skett under tvång). Vidare gavs det möjlighet att ansöka om *billighetserstatning* för vistelse på Svanvikens arbetskoloni, samt för mobbning på grund av sin romani/taterbakgrund i fall då myndigheternas politik gentemot ”tattare” kan ha medverkat till att sanktionera sådan mobbning.³¹⁰ I detta sammanhang bestämdes för övrigt även om kriterier för *billighetserstatning* till krigsbarn (dvs. barn med en norsk mor och en far som var soldat i den tyska ockupationsmakten under andra världskriget) i fall där myndighetspersoner (exempelvis lärare eller hälsovårdspersonal) deltagit i eller legitimerat mobbning av dem, samt till samer och kvener som gått miste om skolutbildning i Finnmark och Nord-Troms som en följd av förhållandena där under andra världskriget och för vilka de kompenserande utbildningsinsatser som kommit igång efter kriget inte varit tillräckliga för att reparera skadan (bl.a. för att den undervisningen bedrivits på norska).³¹¹

I romanifolkets/taternes fall hänvisade arbetsgruppen (liksom Stortingsmeldingen där arbetsgruppens förslag senare framfördes) också till FN's världskonferens mot rasism som hållits i Durban år 2001, och där ”ömsesidig tillit” mellan majoritetsbefolkning och minoritet, och förutsättningar för detta, hade varit ett av huvudtemana i diskussionen om arbetet mot rasism och diskriminering. I detta sammanhang konstaterades att

*Selv om det som i dag oppfattes som overgrep ble gjort i henhold til loven og datidens etikk, ble det under konferansen [i Durban] pekt på nødvendigheten av å legge tidligere negative forhold bak seg for å komme videre. Behovet for å finne forpliktende løsninger som er akseptable for alle parter ble understreket. Under konferansen ble det pekt på at uten innrømmelser i forhold til slike tidligere overgrep vil arbeidet mot rasisme og diskriminering bli vanskeligere. I tillegg til unnskyldning fra landenes myndigheter blir landene i konferansens sluttokument oppfordret til også å finne andre passende virkemidler som forsoning og kompensasjon for tidligere overgrep.*³¹²

I Stortingsmeldingen erkändes att romanifolket/taterne inte såg etableringen av centret för dokumentation och förmedling av deras kultur och historia på Glomdalsmuseet som en fullgod kompensation för vad de utsatts för. I tillägg föreslog man därför *ytterligere en form av kollektiv kompensation i form av en Romanifolkets kulturfond*. 75 miljoner kronor avsattes till fonden, och *avkastningen* av dessa pengar skulle delas ut till olika aktiviteter för att främja denna grupps språk, kultur och historia.³¹³ Fonden skulle administreras av en stiftelse med

³⁰⁹ *Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere* 2003, s. 26-27.

³¹⁰ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 54. För närmare detaljer, se *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 47, 58.

³¹¹ För närmare detaljer, se *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004).

³¹² *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 44.

³¹³ *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 45, 53-59.

representanter för romanifolket/taternes organisationer, och denna stiftelse upprättades i oktober 2007.³¹⁴

Den norska staten har således såväl bett romanifolket/taterne om ursäkt, som initierat några olika former av gottgörelse. I tillägg till *billighetserstatningen* har några romanifolk/tatere också kunnat ansöka om skadestånd/ersättning för övergrepp de utsatts för på barnhem som olika kommuner drev eller hade ansvaret för. Även här finns det dock kritik som går ut på att det kan vara svårt att dokumentera omständigheterna på grund av att skriftliga handlingar har makulerats. Beslutet att sända en person på barnhem kan dessutom vara taget i en annan kommun än där barnhemmet ligger och vem har ansvaret då?³¹⁵

På en ”hearing” om norsk romani/taterpolitik som hölls den 12 november 2008, vilken även refereras i den rapport från den Norska Helsingforskommittén som offentliggjordes den 21 april 2009, togs också en rad kvarvarande frågor upp. Deltagarna diskuterade bristen på möjlighet för romanifolk/tatere att få undervisning i sitt språk i skolan; behovet av att stödja vidareutbildning för romanifolk/tatere; problemet med diskriminering (exempelvis på campingplatser); behovet av undervisning om dem och deras historia och kultur i den norska skolan och överhuvudtaget behovet av att öka medvetenheten i det norska samhället om tidigare övergrepp mot romanifolk/tatere.³¹⁶ Det påpekades också att för romanifolk/tatere är skolgång ofta förbundet med mobbing och fruktan för att mista sin identitet.³¹⁷ Som ett viktigt initiativ för att motverka detta, samt för att få till stånd en ökad kunskap om romanifolket/taternes kultur och historia i skolorna, framhölls projektet *Taterfolket fra barn til voksen* som utarbetats vid Dronning Mauds Minne Høgskole for førskolelærerutdanning (DMMH) i samarbete med Taternes Landsforening.³¹⁸ Detta låg också i linje med målen i grundskolans läroplan om att skolan ska ge eleverna kunskap om nationella minoriteter.³¹⁹ Projektet avslutas dock under år 2009, och i rapporten från den Norska Helsingforskommittén framhölls att det är viktigt att erfarenheterna från detta projekt förs vidare och tas tillvara på ett mer långsiktigt sätt.³²⁰

Utmaningarna i fråga om inkluderande skolmiljö, vidareutbildning och vuxenutbildning, samt behovet av att motverka diskriminering och öka medvetenheten hos det omgivande majoritetssamhället, känns igen då det gäller romer och resande/resanderomer i Sverige, och i rapporten från den Norska Helsingforskommittén föreslogs en del åtgärder angående detta.³²¹ Samtidigt tog deltagarna i ”hearingen” även upp några specifika begränsningar då det gällde den norska statens initiativ till kollektiv och individuell gottgörelse. Då det gällde

³¹⁴ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 53. Dessutom ges föreningsstöd till organisationer som representerar de nationella minoriteterna.

³¹⁵ Uppgift på e-post från Gunnar Ekeløve-Slydal (Norska Helsingforskommittén), 12 maj 2009. Ett exempel är en man av romani/tatersläkt (Karl Johan Wilhelm Holm) som nyligen fick ersättning för att ha blivit tvångsomhändertagen som barn och trakasserad och misshandlad bl.a. på ett skolhem. Kommunstyrelsen i Hurums kommun önskade att ge en ”uforbeholden unnskyldning til barnevernsbarn som har vært utsatt for overgrep i perioden 1945 til 1980” och införde möjligheten att ansöka om skadestånd på upp till 500 000 kr för dessa personer. Beloppet kunde dock minskas om den sökande redan fått ersättning från andra kommuner. Ansökan måste vara inkommen inom sex månader efter det att möjligheten till ansökan offentliggjorts (vilket en del kritiker menade var alldeles för kort tid). Jønholdt 2009 (varifrån citatet är hämtat) samt Ask Connell 2009.

³¹⁶ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 3-4.

³¹⁷ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 49.

³¹⁸ Här menade man att skolorna även skulle underlätta romanifolk/tateres delvis resande livsform, genom att ge barnen möjlighet att ha kontakt med skolan och få undervisning via dator och internet under de perioder av året som de reste med sina föräldrar. Andra delar av projektet gick ut på att göra romanifolkets/taternes kultur synlig i norska skolor: dels för skoleleverna, dels genom kurser för lärarna om romanifolket/taternes historia och kultur. *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 56-58. Se vidare på hemsidan för Dronning Mauds Minne: <http://www.dmmh.no/index.php?ID=390&lang=nor&displayitem=644&module=news>

³¹⁹ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 51.

³²⁰ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 71.

³²¹ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 7, 62-64.

Romanifolkets kulturfond påpekades att det bara är *avkastningen* av fondens 75 miljoner kronor som är disponibla till utdelning, och det beloppet är alltför lågt i förhållande till de uppgifter som fonden står inför.³²² Vidare framhölls betydelsen av den nya avdelningen om romanifolket/taterne på Glomdalsmuséet, som fokuserar på det positiva i deras kultur och även visar på viktiga glimtar från deras historia. Den har också blivit till en mötesplats och centra för olika aktiviteter.³²³ Enbart en mindre del handlar dock om tidigare övergrepp och statens politik gentemot romanifolket/taterne, och där tydliggörs inte att detta statliga förtryck var en del i en systematisk politik för att få bort en minoritetsbefolkning och likvidera en kultur.³²⁴

Då det gäller ordningen för *billighetserstatning* så fungerar den, trots tidigare justeringar för att bättre passa romanifolk/tateres situation, fortfarande inte helt tillfredsställande. Romanifolk/tatere är i högre grad än andra drabbade av att relevanta arkiv har förstörts, och därtill av de ”mest sinnrika utestängningsmetoder” när de kräver insyn i arkiv.³²⁵ Det förekommer att barnhem, skolor och sjukhus har tagit bort deras akter från arkiven. Därtill är det svårt att hitta upplysningar i skriftliga arkiv om huruvida barnen behandlats illa, och exempelvis utnyttjats som gratis arbetskraft, i fosterhem. För en del sökande är det därför svårt att tillfredsställa kraven på skriftliga bevis vid ansökan om *billighetserstatning*, och utgången blir beroende av huruvida de haft tillgång till experthjälp då de formulerat sin ansökan. Många äldre har inte fått ordentlig skolgång och kan därför inte skriva.³²⁶ Handläggningen av ansökningarna tar också lång tid, så pass lång tid att flera äldre personer hunnit dö innan de fått något besked. Ersättningsbeloppen är därtill ofta små i förhållande till det lidande som den sökande har utsatts för.³²⁷ Dessutom kan de tyckas godtyckliga. Utbetalningarna har varierat från 20 000 upp till 140 000 kronor utan att det varit så lätt att se varför någon har fått mer än den andre. Sådana olikheter skapar reaktioner bland romanifolk/tatere och kan leda till splittringar.³²⁸ Som det exemplifieras i en tidningsintervju med den kände musikern av resandesläkt Elias Akselsen:

- *En familie jeg kjenner ble nylig rammet av forskjellsbehandlingen. Den yngste broren fikk 140 000 kroner i erstatning, mens hans eldre bror fikk 20 000. Hvem av dem som hadde opplevd mest svineri er ikke godt å vite. Det er klart de to brødrene stusser, sier Akselsen.*

Han forteller at en av hans eldre brødre fikk 20 000 kroner i billighetserstatning, mens datteren omtrent samtidig fikk 130 000. - Vi unner våre barn alt godt, men det er klart broren min lurar på hva myndighetene holder på med. Du skal vite at broren min har opplevd mye fælt, sier han.

Akselsen fikk 20 000 kroner i erstatning for tapt skolegang. I løpet av sine barne- og ungdomsår gikk han på 20-30 skoler. Siden han har fått et engangsbeløp kan han ikke søke om erstatning på ny. Slik har mange tatere det.

- *Kanskje har du fått 20 000 kroner, eller kanskje fikk du avslag på søknaden. Så kommer yngre mennesker som har opplevd bare bagateller sammenliknet med de eldre, og de*

³²² Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 53.

³²³ Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 54-55, 69.

³²⁴ Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 61.

³²⁵ Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 61.

³²⁶ Ellingsen 2007a.

³²⁷ Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 49, 62-63.

³²⁸ Se videre Ellingsen 2007a; Kalbakk 2007 (artiklar från en av Norges största dagstidningar som alla är kritiska både till ersättningsnivåns storlek och till de till synes godtyckliga skillnaderna i beloppen). Även ersättningen till krigsbarn i enlighet med *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004) har kritiserats för att vara snål. Jakobsen 2004.

*stikker av gårde med mer enn 100 000 i erstatning. Folk blir skuffet og sinna. De opplever dette som en ny måte å trakassere tatere på. - Å gi yngre mennesker mer enn eldre er konfliktskapende. Like farlig er det å gi én familie høyere erstatningsbeløp enn andre familier. Da blir folk gående og lure på hvorfor den ene får mer enn den andre, og det blir intriger og uvennskap.*³²⁹

Holger Gustavsen, från *Taternes Landsforening*, påpekade också att många skäms över den behandling de utsatts för och inte har så lätt att berätta om detta för andra. Därför kan de få avslag på sina ansökningar.³³⁰ I detta sammanhang kan nämnas att på ”hearingen” om norsk romani/taterpolitik i november 2008 framfördes synpunkten att myndigheterna också borde erbjuda terapi och samtalsgrupper åt personer som ansökte om *billighetserstatning*.³³¹

Kritikerna har också förespråkat en särskild ersättningsordning för romanifolk/tatere, så att de slipper ”den nedvärderande kön till *billighetserstatning*”.³³² Här finns dock en bakomliggande konflikt mellan rädslan hos myndigheterna för att fler och fler grupper då ska komma och kräva särskilda ersättningsordningar,³³³ och andra som kritiserat Stortinget för att använda *billighetserstatningsordningen* inflatoriskt i stället för att upprätta mer specialiserade ordningar. Kritikerna menar att ordningen med *billighetserstatning* missbrukas för att staten ska slippa ta en ordentlig uppgörelse med de systematiska statliga övergreppen mot romanifolk/tatere. Här har det dragits slutsatsen att:

*... så lenge staten ikke tar et åpent politisk oppgjør med romani-/tatterutryddingspolitikken, vil gode og velmente enkelttiltak bli preget av grunnleggende mangler- og hverdagsdiskrimineringen får fortsette.*³³⁴

Det är i detta sammanhang som det i den Norska Helsingforskommitténs rapport den 21 april 2009 framfördes krav på att en offentlig granskningskommission, eller *sanningskommission*, ska inrättas. Målen för kommissionen ska vara:

- Att ge en samlad översikt, så långt det är möjligt, över den norska politiken gentemot romanifolket/tatere under 1900-talet och de övergrepp som denna politik innebar, samt göra detta känt för den norska allmänheten.
- Att ge en samlad framställning av de tankegångar som låg bakom politiken vid olika tidpunkter.
- Att värdera de övergrepp som blivit begångna i ljuset av internationella människorättsförpliktelser som Norge tagit på sig, samt i ljuset av norsk lagstiftning som skulle säkra likabehandling.
- Att göra en utvärdering av hur de initiativ till gottgörelse som har tagits, bl.a. nationella och kommunala ersättningsordningar, fungerar i praktiken.
- Att göra en utvärdering av huruvida det skulle behövas nya initiativ för att stödja romanifolk/tatere.³³⁵

³²⁹ Ellingsen 2007b.

³³⁰ Ellingsen 2007a.

³³¹ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 49

³³² *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 62.

³³³ Se bl.a. *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 56.

³³⁴ Erling Folkvord, medlem i Oslo bystyre, tidigare Stortingsrepresentant, partiet Rød (som redan år 1996 framlade förslag i Stortinget om en uppgörelse- och ersättningsordning för offren för den statliga politiken gentemot romanifolk/tatere), citerad i *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 61.

³³⁵ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 7.

En början till en sådan människorättslig värdering gjordes redan i denna rapport, som särskilt gick igenom Norges förpliktelser i enlighet med Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna (vilken Norge ratificerade den 15 januari 1952 men som trädde i kraft först den 3 september 1953).³³⁶ Här framhölls bl.a. att uppskattningsvis 400 barn blev omhändertagna efter det att Europakonventionen trätt i kraft, enligt vilken envar har rätt till respekt för privatliv och familjeliv. I detta sammanhang ska det vara oerhört starka grunder för att myndigheterna ska ha rätt att bryta *alla* förbindelser mellan föräldrar och barn, och de har också förpliktelser att skydda barnen från övergrepp genom att ha effektiv kontroll av de barn- eller fosterhem där barnen vistas. Rapporten slår fast att det är litet tvivel om att många av de omhändertaganden som skedde även efter den 3 september 1953 *inte* var i enlighet med dessa förpliktelser enligt Europakonventionen. *Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløses* grunder till att ta barnen ifrån föräldrarna var ofta baserade på att det togs för givet att romani/taterkulturen var skadlig för barnen. Dessutom användes omhändertagande (eller hot om omhändertagande) av barnen som ett medel för att kontrollera föräldrarna.³³⁷ Utifrån tillgängligt material framgår det också att det förekom fysiska bestraffningar och ibland även sexuella övergrepp i de barnhem och fosterhem där romani/taterbarn vistades, *samt* att romani/taterbarn var särskilt sårbara och blev sämre behandlade än andra barn vilket skulle strida mot Europakonventionens förbud mot diskriminering av nationella minoriteter (samt FN's konvention om att avskaffa alla former av rasdiskriminering, vilken Norge ratificerade den 6 augusti 1970). Då det gällde tvångssteriliseringar anger forskningsmaterialet att åtminstone 8 stycken (och förmodligen uppemot 25 stycken) ägde rum efter 1953.³³⁸ Norska Helsingforskommitténs rapport menade dock *inte* att man kunde gå så långt som att tala om tvångsomhändertagandet av barn, samt steriliseringarna, som uttryck för *folkmord* enligt definitioner och bestämmelser i internationell rätt. Det fanns visserligen tankegångar i Norge om att romanifolket/taterne var en mindervärdig ras (eller "blandras"), men politiken syftade inte så långt som till att utplåna gruppen rent *fysiskt* utan snarare till att ödelägga deras *kultur* – och definitionen av folkmord innefattar enligt rapporten inte kulturellt folkmord (dvs. ödeläggande av språk och kultur). Övergreppen var dock ett led i en systematisk politik, baserad på idén om en folkgrupps underlägsenhet.³³⁹

Därför behövs det, enligt den Norska Helsingforskommitténs rapport, en mer *systematisk granskning och människorättslig värdering* - detta i form av en sanningskommission.³⁴⁰ Det underströks vidare att en sanningskommission bör få mandat att gå igenom alla tillgängliga dokument, ha tillgång till allt arkivmaterial, samt företa egna undersökningar där den finner det nödvändigt. Den bör tillsättas, och få sitt mandat, av Stortinget. I sitt arbete bör den ha kontakt med organisationer och enskilda från romanifolket/taterne, med forskare och med andra som sitter inne med relevant information. Den bör vara oberoende, och ha medlemmar med hög yrkes- och moralisk kompetens. Processen kring en sådan kommission, gärna också med offentliga "hearings", skulle kunna ha många positiva effekter genom att bl.a. öka intresset för hur dagens politik gentemot romanifolket/taterna ser ut och hur den skulle kunna

³³⁶ Denna, samt övriga relevanta människorättskonventioner och deklarationer, finns uppräknade i *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 13-14.

³³⁷ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 15-17, 22-27, som också tar upp två konkreta fall (ett med en inhemsk norsk ensamstående mor, ett med en romani/taterfamilj) där det, trots att modern hade behov av tillfällig hjälp i en svår situation, *inte* var så att myndigheterna därmed hade rätt att omhänderta barnen permanent och bryta alla förbindelser mellan barn och föräldrar.

³³⁸ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 31, 34-35.

³³⁹ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 38-40, som också (på s. 39) hänvisar till att det var först efter folkmorden i Rwanda 1994 och Srebrenica 1995 som internationella domstolar har dömt någon för folkmord.

³⁴⁰ *Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 35.

förbättras. Även om kommissionen skulle fokusera på de negativa sidorna av tidigare norsk politik skulle den också kunna bidra till att skapa intresse för de positiva kulturbidragen från romanifolk/tatere.³⁴¹

Rapporten från den Norska Helsingforskommittén fick en del positiva reaktioner och förslaget om en sanningskommission stöddes av en rad aktörer, däribland på ledarsidan eller i artiklar i tre viktiga dagstidningar.³⁴²

Avslutande diskussion: några lärdomar om hur sanningskommissioner skulle kunna bidra till försoning

Inledningsvis räknade jag, med hänvisning till Hayner, upp några *grundläggande syften eller uppgifter som betonats i olika hög av olika sanningskommissioner*. Ett viktigt syfte är att utreda, dokumentera och ge ett officiellt erkännande av tidigare övergrepp, samt omständigheterna och motiven bakom dessa. Andra viktiga uppgifter är att identifiera och adressera olika behov hos offren, att medverka till att personer som beordrat och/eller utfört övergreppen hålls ansvariga samt att identifiera på vilka sätt olika samhällsinstitutioner varit ansvariga och ge rekommendationer för hur de kan reformeras för att förhindra framtida övergrepp. En sanningskommission ska också kunna vara en del i en process av att främja försoning och minska risken för fortsatta spänningar i samhället.

Utifrån genomgången av de internationella exemplen från Sydafrika, Australien, Kanada och Norge, kan vi notera *hur dessa uppgifter för en sanningskommission har betonats i olika hög grad i olika kontexter*. En gemensam nämnare för de olika sanningskommissionerna (Sydafrika, Australien, Kanada) respektive i förslaget om att inrätta en sanningskommission (Norge) är betoningen på kommissionens *undersökande och dokumenterande funktion*. En annan viktig gemensam nämnare är uppgiften att *identifiera och adressera olika behov hos offren*, även om det i Kanada och Norge redan getts någon form av individuell och kollektiv gottgörelse och inrättandet av en sanningskommission i Kanada var en del i en överenskommelse om gottgörelse från statens sida gentemot drabbade f.d. internatskolelever.

Då det gällde att *hålla individer och/eller institutioner ansvariga* så hade Sydafrikas Sannings- och försoningskommission, genom sitt uppdrag att behandla amnestiansökningar, ett tydligt fokus på individer som begått grova brott mot de mänskliga rättigheterna – även om långt ifrån alla dessa individer ansökte om amnesti (och kommissionen i en del fall kritiserades för att bevilja amnesti alltför lättvindligt). Detta fokus kritiserades för att vara alltför individcentrerat och dessutom riktat främst mot fotsoldaterna inom de olika grupperingarna snarare än mot deras ledare (inklusive mot tidigare höga politiker) samt för att inte heller tillräckligt väl synliggöra apartheids förtryckande strukturer och vilka som upprätthållit och tjänat på systemet. Genom särskilda ”hearings” om hur viktiga samhällsinstitutioner och organisationer (såsom affärsvärlden, rättsväsendet, hälso- och sjukvården, media, fängelserna, samt kyrkorna andra trossamfund) agerat och fungerat under apartheid försökte dock Sydafrikas Sannings- och försoningskommission anlägga ett bredare perspektiv med en bredare moralisk (om än inte juridisk) ansvarsfördelning.

Olika samhällsinstitutioners och organisationers ansvar framkom också, tillsammans med statens roll, tydligt i de historiska sanningskommissioner som behandlade internatskolor och andra former av tvångsomhändertagande av barn från urbefolkningarna i Australien och Kanada. Förutom institutioner som socialtjänsten framträder här också (liksom i Norge) olika kyrkor (i Norge den lutherska statskyrkan) som centrala institutionella aktörer för att ”civilisera” grupper vars kultur och levnadssätt uppfattades som underlägset. Att spridandet

³⁴¹ Norsk romani/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid 2009, s. 7, 71.

³⁴² Uppgift på e-post från Gunnar Ekeløve-Slydal (Norska Helsingforskommittén), 1 maj 2009. Se även artiklarna: Andreassen 2009; Johansen 2009; ”Nødvendig gransking” 2009; ”Oppgjørets time” 2009. För den fortsatta utvecklingen, se Norska Helsingforskommitténs hemsida: www.nhc.no

av vad som ansågs vara ”sann kristendom” och ”västerländsk civilisation” ofta gått hand i hand känns för övrigt igen från flera koloniala sammanhang, inklusive från Sydafrika där kyrkorna (med medlemmar av olika hudfärg) kommit att återspegla det omgivande samhället och där olika bibeltolkningar användes för att försvara respektive för att kritisera apartheid.³⁴³ För de ”historiska sanningskommissionerna” tycks fokus också vara just på institutioners och organisationers ansvar – Kanadas Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission är i sitt mandat även explicit förhindrad att offentligt peka ut enskilda individer. Att peka ut individer som ansvariga för specifika övergrepp tycks vara känsligt. I Norge är det också en stor sorg hos många resande/romanifolk/tatere att personal som verkade på arbetskolonin Svanviken och barnhem som tillskapats för resandefolket inte ställts till ansvar för vad de gjort mot barn som vistats på dessa institutioner (och genom att ansvar inte utkrävts har dessa personer kunnat fortsätta att arbeta med utsatta barn i andra sammanhang).³⁴⁴

Hur en sanningskommission ska kunna *medverka till försoning och minska risken för fortsatta spänningar i samhället* tycks höra ihop med hur väl den genomför, och av olika parter och personer från olika sidor i konflikten *anses* genomföra, sina andra syften eller grundläggande arbetsuppgifter.

Till att börja med handlar det om hur *undersökningarna och dokumentationen, samt offentliggörande och spridande av resultaten, går till*. I vilken utsträckning uppfattas *undersökningsprocedurerna* (såsom upptagande av vittnesmål, arkivstudier, andra kompletterande undersökningar) som tillräckligt trovärdiga, och i vilken utsträckning kan kommissionens slutsatser (även i fråga om människorättslig värdering) accepteras av olika parter samt i det omgivande samhället? I vilken utsträckning tycker enskilda individer att de har fått svar på sina personliga frågor om vad som hände och varför (t.ex. om försvunna anhöriga)? Här finns problemet med tillgång till arkivmaterial, samt med att i stor utsträckning vara beroende av vilka personer som *själva* väljer att komma till kommissionen för att berätta om övergrepp de upplevt eller för att (som i Sydafrika) ansöka om amnesti. Både i *Sydafrika och Australien* kritiserades sanningskommissionen från vissa håll för att vara vinklad och tendentiös och för att alltför mycket bygga sina slutsatser på vittnesmål från offer och överlevare som inte tillräckligt ifrågasattes. Samtidigt var det problem med att alltid hitta relevant arkivmaterial för att komplettera och underbygga personliga vittnesmål: dels för att arkivmaterial kunde ha förstörts, dels för att kommissionens personal kunde ha problem med att få tillgång till allt existerande arkivmaterial.³⁴⁵ Frågan är också hur långt arkivmaterial räcker – antecknades verkligen alla övergrepp minutiöst av personer i myndighetsposition som kunde ha intresse av att dölja dem? Dessa frågor är relevanta att ställa sig även i Norge (där romanifolk/tatere haft problem med att få tillgång till sina egna akter), i fråga om

³⁴³ *South African TRC Final Report*, Vol. IV, Kap. 3 (i stora delar identiskt med ”Faith Communities and Apartheid” 1999).

³⁴⁴ E-mail från Bodil Andersson, Halden historiske samlinger, 2 april 2009. Bodil Andersson var tidigare verksam med Snarsmonprojektet vid Bohusläns museum, se Andersson (red.) 2008.

³⁴⁵ En kritik som riktades mot sanningskommissionerna i såväl Sydafrika som Australien var att man, för att erbjuda en trygg och stödjande miljö, inte korsförhörde de personer som vittnade offentligt om övergrepp som de utsatts för. Därför, menade vissa kritiker, skulle inte deras vittnesmål kunna accepteras i en domstol. Om denna typ av kritik, se Brunton 1998 (som kritiserade den australiensiska rapporten *Bringing them home*) och Jeffery 1999 (som kritiserade Sydafrikas Sannings- och försoningskommission). Sanningskommissionerna ifråga försökte dock få fram arkivmaterial som bekräftade sådana muntliga uppgifter men det var, av orsaker jag redogjort för tidigare, inte alltid helt lätt. Se även Chapman & Ball 2008; Ericson 2001b, s. 417-418. Chapman & Ball höll med om svårigheten att alltid lita till offrens personliga minnesbilder (som kunde ändras och omtolkas över tiden) men menade att det fanns kompletterande forskningsmetoder som kunde användas för att väga upp detta. De menade att Jeffery gick för långt i det att hon, genom att peka på sådana oklarheter, ville underminera hela processens trovärdighet.

internatskolorna för urbefolkningarnas barn i Kanada, liksom för en eventuell sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige.

Då det gäller underlättandet av en ömsesidig dialog om det förflutna blir det också viktigt med *kommissionens offentlighögörande funktion och med spridande av resultaten i olika sammanhang – såväl nationellt som lokalt, inklusive i skolor och på andra relevanta utbildningar*. Här var offentliga ”hearings” och medierapportering särskilt viktigt i Sydafrika, där det inte finns någon kortare och mer populärt skriven version av Sannings- och försoningskommissionens sju volymer stora slutrapport (som därtill är dyr i inköp). I Australien finns däremot en kortare version av kommissionens rapport³⁴⁶ och själva rapporten såldes också i 60 000 exemplar under det första året. Andra möjligheter för offentlighögörande och spridande av kunskap är museum och utställningar (såsom romanifolket/taternes avdelning på Glomdalsmuséet), nationella arkiv, undervisningsmaterial etc.

Att *människorättslig värdering* i fråga om slutsatser om ”brott mot mänskligheten” respektive ”folkmord” kan vara kontroversiellt framgick också i Sydafrika och Australien. Å andra sidan kan en sanningskommission förmodligen aldrig räkna med att dess slutsatser accepteras fullt ut av alla parter. I Australien delade rapporten *Bringing them home* visserligen nationen men dess offentlighögörande stimulerade också till folklig mobilisering till stöd för de drabbade (med ursäkter i bland annat s.k. *Sorry Books*) även om en officiell ursäkt till de ”stulna generationerna” dröjde 10 år och kom först efter ett regeringsskifte. I Sydafrika betonades också vikten av att Sannings- och försoningskommissionen, genom bl.a. sina offentliga ”hearings”, medverkat till att bryta den tystnads- och censurskultur som varit förhärskande under apartheid. Även om vissa inte ville gå så långt som till att tala om apartheid som ett ”brott mot mänskligheten”, och kommissionen även kunde kritiserats för att inte ha löst *alla* obesvarade frågor, så menade också många bedömare att dess arbete ändå varit viktigt för att minska antalet lögner om det förflutna och att från och med nu skulle det vara omöjligt (utom möjligtvis för vissa extremgrupper på den vita högerkanten) att seriöst förordna en återgång till apartheid. I Norge togs också den Norska Helsingforskommitténs rapport med dess människorättsliga värdering (som dock inte gick så långt som till att betrakta assimileringsspolitiken gentemot romanifolk/tatere som folkmord) väl emot och dess krav på en mer djupgående granskning i form av en sanningskommission stöddes i flera ledande dagstidningar.

Även om en sanningskommissions undersökningar och dokumentation förmodligen aldrig kan göra anspråk på att vara fullständiga, och viss debatt kan förväntas om dess slutsatser, så kan den ändå komma en bra bit på väg så länge man är medveten om vissa forskningsmetodologiska överväganden, samt hur kommissionens sammansättning även kan påverka vilka som väljer att vittna (något som tas upp närmare i denna rapports Del IV).

Något som också har betydelse för i vilken utsträckning en sanningskommission kan medverka till försoning är *hur väl den identifierar, och lyckas adressera, olika behov hos offren*. Upplever åtminstone de allra flesta av offren att de fått göra sin röst hörd och får sina behov tillgodosedda? Här är det naturligtvis en stor utmaning att människor är olika, bearbetar trauma på olika vis, och söker olika vägar till upprättelse och helande. Utifrån exemplen från Sydafrika, Australien, Kanada och Norge, kan man dock identifiera *vissa gemensamma nämnare i fråga om behov*, vilka i sin tur kan vara olika viktiga (och i olika hög utsträckning) för olika individer:

Att *få berätta sin historia*, något som kan ske på olika sätt (i en offentlig hearing, i mer konfidentiella sammanhang, i andra former såsom i självbiografier och andra publikationer).

³⁴⁶ *Bringing them home community guide* 1997.

Att få sin personliga historia erkänd offentligt och få en officiell ursäkt för övergrepp som man utsatts för.

Att få svar på personliga frågor om vad som hände och varför. Det kan röra sig om att exempelvis få tillgång till sina egna akter i arkiven eller genom att sanningskommissionen gör undersökningar om vad som hänt med försvunna anhöriga (vilket var viktigt i Sydafrika och även togs upp i exempelvis *Missing Children Research Project* i Kanada).

Olika former av gottgörelse: individuell, kollektiv, materiell, symbolisk. Här tycks individuell gottgörelse i form av finansiell compensation/skadestånd ha potential att vara särskilt kontroversiellt, i alla fall att döma av exemplen från Australien och Sydafrika. Å andra sidan accepterades individuell compensation/skadestånd både principiellt och i praktiken såväl i Kanada som i Norge, även om rådande ersättningsordning i Norge kritiserades för bl.a. låga ersättningsnivåer, krånglig ansökningsprocess och godtyckliga bedömningar. Kollektiv och symbolisk gottgörelse, som det finns en hel del exempel på från alla fyra länderna, tycktes vara mindre kontroversiell rent principiellt även om förverkligandet av sådana initiativ till gottgörelse också var beroende av såväl resurser som av politisk vilja.

I fråga om utkrävande av ansvar från individuella förövare framgår olika behov och önskemål hos offren tydligast i Sydafrika som ju hade en individualiserad amnestiprocess. Här finns det naturligt nog en spännvidd: alltifrån de som motsatte sig amnesti och menade att förövarna borde ställas inför rätta, till de som accepterade amnesti så länge kriterierna verkligen uppfylldes (och kommissionen inte beviljade amnesti alltför lättvindligt). En del offer och efterlevande var mest intresserade av att få reda på alla relevanta fakta och få svar på egna personliga frågor (exempelvis om vad som hänt försvunna anhöriga). Ofta ville offren i alla fall se något tecken på ånger, och en del ville få möta och samtala med förövaren och få tillfälle att ställa sina frågor i en mer informell miljö än vad amnestiförhandlingen erbjöd. Det finns också enstaka exempel på hur möten mellan individuella offer och förövare lett till en varaktig vänskap.

Reformering av institutioner för att förhindra framtida övergrepp uppfattades också som viktigt av offren och fanns med bland rekommendationerna för gottgörelse såväl i Sydafrika som i Australien. Ett problem kunde då vara att ifall individer som utfört övergrepp inte exponerades utan tilläts arbeta kvar (exempelvis inom polisen) så kunde det leda till misstro mot de institutioner som skulle reformeras, och offren kunde till och med tvingas att fortsätta möta förövaren i sin vardagskontakt med institutionen/organisationen ifråga. Utifrån idén om restorativ (snarare än retributiv) rättvisa menade dock Sydafrikas Sannings- och försoningskommission att de som fått amnesti inte skulle straffas genom att förlora sitt jobb – i stället skulle man placera dem i positioner där de inte skulle få tillfälle att begå övergrepp, samt satsa på reformering av exempelvis poliskåren som helhet (med utbildning i mänskliga rättigheter etc.).³⁴⁷

Att dessa grundläggande uppgifter som Hayner identifierat för en sanningskommission inte kan ses helt isolerade från varandra, blir tydligt i en genomgång av olika behov som uttryckts av offer. Medan hanterandet av gottgörelsefrågan blev en stor besvikelse för många av offren i Sydafrika och sågs som ett hinder för försoning, så framgick det å andra sidan i såväl Kanada som i Norge att de former av individuell och kollektiv gottgörelse som ändå genomförts där inte har varit tillräckliga för att tillfredsställa många offers behov av upprättelse. En sanningskommission skulle i dessa båda fall bidra med något mer: genom undersökning och dokumentation av tidigare övergrepp (inklusive tillgång till arkiv) och genom att medvetandegöra respektive lands majoritetsbefolkning om denna historia och dess konsekvenser för de som drabbats. Att få sin historia erkänd offentligt blir här också viktigt. I

³⁴⁷ Se vidare Ericson 2001b, s. 350-351.

Norge betonades också behovet av att utvärdera hur de initiativ som redan tagits till kollektiv och individuell gottgörelse (inklusive gällande ersättningsordningar) hittills fungerat.

Reformering av relevanta institutioner är också viktigt för att markera att tiden verkligen *är* inne att göra upp med kränkningar i det förflutna och hitta nya vägar att leva tillsammans i framtiden. För att en sanningskommission ska kunna medverka till försoning är det därför också viktigt att den ger *förslag på förändring av institutioner, och att dessa förändringar verkligen genomförs.*

En svaghet hos en sanningskommission är dock att den är tidsbegränsad och ofta bara har makt att ge rekommendationer för politiker i regering och riksdag att ta ställning till (något som i Sydafrika ledde till stor besvikelse bland offren). Eftersom en sanningskommission ändå sätter igång en process, och det kan vara mer realistiskt att se den som *en pusselbit på väg mot försoning* som ett mer långsiktigt mål än som en mirakelmedicin som ska lösa alla problem, är det också viktigt att fundera igenom *vilka andra pusselbitar som kan behövas i form av uppföljning.* Det kan röra sig om *stöd för personer som vittnat (och som kan behöva mer tid för att bearbeta sina erfarenheter), förverkligande av kommissionens rekommendationer om bl.a. gottgörelse, kompletterande undersökningar för att offer ska kunna få svar på obesvarade frågor (exempelvis om försvunna anhöriga).*

Att ha *fortsatt beredskap för personer som vill komma och berätta* om sina personliga erfarenheter av att ha utsatts för övergrepp är också viktigt. Alla kanske inte upplever sig vara redo för, eller ha behov av, att berätta just under den begränsade tidsperiod som en sanningskommission är verksam. Eftersom människor dessutom är olika, och kan vilja berätta på olika sätt, kan det behövas flera olika möjligheter till fortsatt berättande (med olika utformning). I Australien satte man exempelvis upp olika *strukturer och strategier för fortsatt mottagande av vittnesmål* sedan kommissionens arbete avslutats (medan sådan uppföljning däremot var en svag punkt i Sydafrika där den blev beroende av olika NGO's). Strukturer och strategier för fortsatt delande av personliga historier skulle också kunna vara ett led i *fortsatt insamlande och spridande av kunskap, samt fortsatta samtal i olika sammanhang om vad kommissionen kommit fram till.*

I fråga om möjlighet att bidra till försoning, noterades också att en sanningskommission åtminstone till att börja med kan *förstärka och/eller bidra till konflikter.* I Kanada tydliggjordes konflikterna redan på ett tidigt stadium då kommissionens först utsedde ordförande, och därefter de två andra kommissionärerna, avsade sig sina uppdrag och kommissionens arbete därmed kom igång senare än beräknat. I Australien delade kommissionens rapport *Bringing them home* visserligen nationen *men* stimulerade också till folklig mobilisering till stöd för de drabbade. I Sydafrika (där det för övrigt också fanns spänningar inom Sannings- och försoningskommissionen, mellan en del av dess medarbetare³⁴⁸) så noterades det också att kommissionen till att börja med kunde *förstärka* lokala konflikter på platser där den höll offentliga "hearings". Att erbjuda ett forum för delandet av olika erfarenheter och perspektiv kunde ge upphov till (eller i alla fall tydliggöra redan existerande) meningsskiljaktigheter och kontroverser. Samtidigt gav kommissionen offren en kanal för att uttrycka sin smärta och ilska, sina behov och sina krav. Den kunde stimulera till bildandet av nätverk och lobbygrupper och till att utmana olika maktstrukturer. *Hur de meningsskiljaktigheter som kom upp till ytan genom kommissionens arbete hanterades, och om de i slutändan bidrog till en fördjupad dialog som grund för en mer*

³⁴⁸ Tutu 1999, s. 153-161. Se även Verwoerd & Mabizela (red.) 2000, s. 54-56 (en bok som, med utgångspunkt i politiska karikatyrteckningar från sydafrikanska dagstidningar under Sannings- och försoningskommissionens verksamhetstid, går igenom viktiga problemställningar som aktualiserades av kommissionens arbete samt hur kommissionen uppfattades av olika grupperingar i det sydafrikanska samhället).

djupgående försoning, var också beroende av möjligheter till uppföljning och även av vilken roll olika organisationer i det civila samhället kunde spela i hanterandet av dessa konflikter.

I detta sammanhang kan det vara värt att påpeka att en sanningskommission och dess arbete knappast *kan* vara okontroversiellt, *men* att man i alla fall kan försöka ha en beredskap för vilka kontroverser som kan komma att uppstå och hur en del av dessa skulle kunna förebyggas eller i alla fall hanteras på ett konstruktivt sätt (något som man också kan lära av olika internationella exempel).

IV. Vad kan vi lära för en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige?

Till skillnad från den sydafrikanska Sannings- och försoningskommissionen behöver en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige inte behandla några amnestiansökningar (något som var mycket tidskrävande i Sydafrika). Inte heller har den någon landproblematik att ta hänsyn till. Samtidigt finns andra lärdomar att hämta från den sydafrikanska Sannings- och försoningskommissionen och de utmaningar den stötte på. En viktig del är de olika formerna av *offentliga "hearings"* – något som var relativt nytt i jämförelse med tidigare sanningskommissioner, men som också tagits upp i genomförandet av så kallade "historiska sanningskommissioner".

En sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige skulle också ha karaktären av en "historisk sanningskommission", där syftet är att markera att tiden är inne för att göra upp med rättighetskränkningar i det förflutna. I linje med den norska regeringens hänvisning till FN's världskonferens mot rasism i Durban (i samband med att förenklade ersättningsordningar för norska romanifolk/tatere diskuterades i Stortinget) skulle man också kunna hävda att en "ömsesidig tillit" mellan majoritetsbefolkning och minoriteter är viktig i dagens arbete mot rasism och diskriminering. Med hänvisning till diskussionen under konferensen i Durban 2001, menade den norska regeringen att även om det som idag uppfattas som övergrepp gjordes i enlighet med dåtidens lagstiftning och etik, så är det ändå viktigt med en uppgörelse med det förflutna och med att hitta acceptabla lösningar för alla parter. Detta eftersom

*... uten innrømmelser i forhold til slike tidligere overgrep vil arbeidet mot rasisme og diskriminering bli vanskeligere. I tillegg til unnskyldning fra landenes myndigheter blir landene i konferansens sluttokument oppfordret til også å finne andre passende virkemidler som forsoning og kompensasjon for tidligere overgrep.*³⁴⁹

Undersökning, dokumentation, offentliggörande: kombination av personliga berättelser, arkivforskning och andra metoder

Offentliga "hearings" skulle i detta sammanhang ha som en viktig funktion att medvetandegöra resten av landets befolkning om vad som personer tillhöriga dessa grupper drabbats av och hur detta påverkat dem. I tillägg till presentationer av forskare och andra som medverkat i undersöknings- och dokumentationsarbetet, blir *personliga vittnesmål från personer som drabbats av tidigare övergrepp* också viktiga vid sådana "hearings". I min tidigare forskning om försoning i Sydafrika och på Nordirland, noterade jag just att personliga möten och lyssnandet till varandras livshistorier kunde vara mer effektivt (än enbart

³⁴⁹ Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004), s. 44.

intellektuell debatt och redovisande av fakta) för att utmana personers etablerade uppfattningar, samt skapa identifikation, empati och vänskapsband över gränserna.³⁵⁰

För att inte bli *anklagad för att sprida "hörsägen" eller vara tendentiös*, så är det dock även viktigt att en sanningskommission för romer och resande/resanderomer genomför en *undersökning och dokumentation som är tillräckligt genomgripande och som håller för vetenskaplig granskning*. Här blir kommissionens avdelning som kombinerar arkivforskning med upptagande av personliga vittnesmål/berättelser, och samarbetet mellan personerna inom denna, väldigt viktig. Andra former av offentliggörande skulle vara publicerade sammanställningar av sanningskommissionens dokumentation och slutsatser (såväl i en större slutrapport som i kortare, mer populärt skrivna former för en bredare läsekrets). Även något undervisningsmaterial för skolorna, och något arkiv på internet etc. kunde vara aktuellt. En sanningskommission skulle således behöva överväga olika former av *dokumentation och publicering och spridande av kunskap*, där en del idéer finns att hämta från tidigare nämnda internationella exempel (och även från andra sammanhang).

Officiellt erkännande, ursäkt, gottgörelse och reformer för framtiden

Behovet av ett *officiellt erkännande och en ursäkt* framkom också i de internationella exemplen. En sådan officiell ursäkt kan dock visa sig vara kontroversiell. I Australien där rapporten *Bringing them home* (om hur barn till den aboriginiska urbefolkningen med tvång eller under falska förespeglingar tagits ifrån sina familjer) väckte debatt då den publicerades 1997, dröjde det tio år innan offren fick en officiell ursäkt från den federala regeringen. Delstatsregeringarna var dock tidigare ute med sina ursäkter. I Norge och Kanada däremot hade officiella ursäkter uttalats, och vissa åtgärder i fråga om gottgörelse hade vidtagits, redan *innan* inrättandet av någon sanningskommission. I Kanada önskade tidigare elever i *Indian Residential Schools* (IRS) som tillerkänts skadestånd för sina upplevelser dock *även* en sanningskommission (med undersökande, dokumenterande och offentliggörande funktion) vilket regeringsföreträdare gick med på.³⁵¹ Romanifolk/tatere i Norge har också, i samarbete med Norska Helsingforskommittén, nyligen framfört krav på en sanningskommission som de vill ska ge en samlad översikt, så långt det är möjligt, över den norska assimileringspolitiken gentemot romanifolket/taterne under 1900-talet och de övergrepp som denna politik innebar, göra detta känt för den norska allmänheten samt göra en människorättslig värdering av politiken och övergreppen ifråga.

I tillägg till en sanningskommissions undersökande och dokumenterande funktion, då det gäller att etablera en så komplett bild som möjligt av de olika mönster och typer av övergrepp som ägt rum, samt av omständigheterna och motiven bakom dessa, så är en annan viktig uppgift att *identifiera och adressera olika behov hos offren* för dessa övergrepp. Det kan handla om offrens *behov av att få berätta och få sin historia erkänd offentligt* och därigenom också öka förståelsen bland allmänheten för offrens erfarenheter.

Det kan också handla om *olika förslag till gottgörelse*, såväl materiell som symbolisk, kollektiv och individuell. Att kombinera ett officiellt erkännande (av regeringsföreträdare och eventuellt även företrädare för andra offentliga institutioner) med tillkännagivandet av olika former av gottgörelse kan vara viktigt för att *bryta offrens misstänksamhet mot myndigheter och samhällsinstitutioner* – för att markera att dagens myndigheter anser att tiden verkligen är

³⁵⁰ Min forskning rörde såväl officiella initiativ (som Sydafrikas Sannings- och försoningskommission) som olika initiativ i det civila samhället/av NGO's. Se min doktorsavhandling (Ericson 2001b), eller en kortare artikel på svenska utifrån avhandlingen (Ericson 2001a).

³⁵¹ *Indian Residential Schools Settlement Agreement* (2006), Section N om inrättandet av en Sanningskommission)

inne att göra upp med det förflutna. En viktig uppgift för en sanningskommission blir då att rekommendera kompensation samt andra lämpliga sätt att återupprätta offren.³⁵²

I genomgången av några olika sanningskommissioner tog jag upp några sådana initiativ till, eller åtminstone förslag på, gottgörelse. Olika former av gottgörelse (individuell, kollektiv, materiell, symbolisk) kombinerades i praktiken, såväl i Sydafrika och i Australien, som i Norge och Kanada. Samtidigt framkom i de två förstnämnda fallen problemet med att respektive sanningskommission var beroende av regeringens politiska vilja då det gällde förverkligandet av kommissionens rekommendationer. I Sydafrika tog det exempelvis nära fem år innan den nya regeringen (i april 2003) gav respons på de förslag till gottgörelse som framlagts i Sannings- och försoningskommissionens slutrapport i oktober 1998. Denna respons blev dessutom en besvikelse för offren genom att det individuella skadeståndsbeloppet (*reparation grant*) bantades betydligt, och kommissionens förslag om kollektiv gottgörelse (i form av s.k. *community rehabilitation*), samt offrens önskemål om socioekonomisk rehabilitering, lämnades därhän. I Australien blev särskilt förslaget om individuella skadestånd kontroversiellt, medan regeringen någorlunda snart genomförde en del reformer som svarade emot en del andra (mer kollektivt inriktade) rekommendationer för gottgörelse som getts i rapporten *Bringing them home*. Detta i form av stöd och terapi; hjälp för dem som blivit tvångsomhändertagna som barn att söka sina rötter; stöd för kultur och språk, stödprogram för aboriginska familjers föräldraskap; arkivering och katalogisering av akter så de skulle bli mer tillgängliga samt projekt för att ta tillvara de drabbades muntligt berättade historier. Även sedan en officiell ursäkt uttalats från den federala regeringen och parlamentet i februari 2008 så fortsatte gottgörelse i form av individuella skadestånd att vara kontroversiellt. Dock har ett par delstater infört möjlighet att ansöka om sådana individuella skadestånd. I Kanada och Norge däremot, tycks själva principen om individuella skadestånd inte vara kontroversiell. I Kanada nåddes en överenskommelse om individuella skadestånd (samt kollektiva initiativ i form av en *Healing Fund* och en *Commemoration Fund*) år 2006, och i den uppgörelsen ingick då även inrättandet av en sannings- och försoningskommission. I Norge har diskussionen rört huruvida den existerande allmänna ordning enligt vilken även personer med romani/taterbakgrund kan söka individuella skadestånd (*billighetserstatningsordningen*) fungerar tillräckligt bra för romanifolk/tatere och deras specifika problem (t.ex. brist på tillgängligt arkivmaterial för att kunna bestyrka sin historia). I Sverige fanns också möjligheten för tvångssteriliserade (däribland resande) att ansöka om skadestånd från staten.

Frågan om gottgörelse, såväl materiell som symbolisk, kollektiv och individuell, har dock potential att bli kontroversiell. *I fråga om förslag till gottgörelse kan en sanningskommission därför mycket väl komma att befinna sig i ett sammanhang då den behöver "medla" mellan vad som det är möjligt att få politiskt stöd för och vilka behov, önskemål och förväntningar som offren uttrycker på den punkten.* Frågan är då om en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige ska försöka "styra" diskussionen om gottgörelse i en viss riktning (genom att antyda vad som är politiskt möjligt)? Eller ska man vara mer förutsättningslöst öppen för behoven och idéerna hos de personer som lämnar vittnesmål till kommissionen, men därmed också riskera att göra dem besvikna ifall förslagen på gottgörelse i slutändan inte accepteras av regering och riksdag? Då det gäller former av kollektiv och symbolisk gottgörelse kan dock idéer hämtas på nära håll, från norska initiativ till kollektiv gottgörelse (i form av kulturfond och museum) för romanifolket/tatere. En del samarbeten skulle också kunna utvecklas över gränsen, särskilt med tanke på att många norska och svenska resande/resanderomer är släkt med varandra.

³⁵² Jfr. Hayner 2001, s. 28.

Ytterligare en form av gottgörelse, och en uppgift för en sanningskommission, skulle vara att *identifiera på vilka sätt olika samhällsinstitutioner varit ansvariga för övergreppen samt ge rekommendationer för hur dessa institutioner ska reformeras för att förhindra framtida övergrepp*.³⁵³ Både Sydafrikas Sannings- och försoningskommission, samt den australiensiska rapporten *Bringing them home*, tog upp detta som en viktig aspekt av gottgörelse. I Sverige skulle det kunna handla om att göra institutioner som skolor, sjukvård, socialtjänst etc. mer tillgängliga och bättre anpassade till romers och resande/resanderomers behov. Detta skulle också vara ett led i ytterligare en uppgift för sanningskommissioner som tidigare nämndes, nämligen att främja ömsesidig förståelse mellan olika parter.

Främjande av försoning och ömsesidig förståelse på olika nivåer och i olika sammanhang

Då det gäller just att *främja försoning, bidra till ökad ömsesidig förståelse*, och minska risken för fortsatta spänningar i samhället så aktualiserar det sydafrikanska exemplet även behovet av *uppföljning*, samt att se *inte bara till nationell utan även till lokal nivå*. Här höll Sannings- och försoningskommissionen i Sydafrika offentliga "hearings" på ett 80-tal platser i landet och hade också tv-sändningar från dessa "hearings" i stort sett varje kväll (vilket gjorde att de blev *både* lokalt förankrade *och* nationellt uppmärksammade). Även i Australien höll sanningskommissionen offentliga "hearings" på flera platser, och Kanadas sanningskommission ska också göra det. Att ha flera lokala eller regionala "hearings" i stället för bara en stor hearing i huvudstaden skulle ha kunnat motiveras med det höga antalet vittnesmål i kombination med att Sydafrika, Australien och Kanada är betydligt mer vidsträckta länder än Sverige.

Ett antal *lokala/regionala hearings även i Sverige* skulle dock inte bara ge fler personer utrymme att berätta sin historia, utan även ha en pedagogisk poäng genom att *fler personer får möjlighet att komma och lyssna, kanske som en del i sin utbildning/fortbildning*. Kanske kunde en sanningskommission (i tillägg till en offentlig hearing i Stockholm där även regeringsrepresentanter deltar och ger någon form av officiellt erkännande/ursäkt) arrangera lokala/regionala "hearings" på 3-4 platser i Sverige, i områden där många romer och resande/resanderomer är bosatta. Då kunde även lokala skolklasser och studenter på vissa relevanta utbildningar (t.ex. juristprogrammet, lärarprogrammet, socionomprogrammet) samt anställda inom kommun och landsting och andra som möter romer och resande/resanderomer i sitt dagliga arbete komma och lyssna. På så sätt skulle kommissionen även kunna involvera fler lokala aktörer (såsom de romska gruppernas intresseorganisationer, kommunala förvaltningar, olika frivilligorganisationer, kyrkor, skolor) som sedan skulle kunna *samarbeta för att följa upp de frågor som väcks under dessa "hearings", utveckla metoder för att lösa eventuella lokala konflikter, inbjuda till lokala samtalsgrupper, samt samarbeta för att förverkliga sanningskommissionens rekommendationer om reformer*.

Upptagandet av vittnesmål, offentliga hearings, och stöd för offer som vittnar

En annan viktig observation är att även om sanningskommissioner kunde vara betydelsefulla för att bryta tystnaden och ge den enskilde individen ett offentligt erkännande, så kunde avgivandet av vittnesmål även återuppväcka tidigare förträngda känslor, särskilt ifall personen ifråga inte talat så mycket om händelserna tidigare. Därför vore det viktigt att ha ett *stödprogram i beredskap för personer som lämnar vittnesmål inför en*

³⁵³ Hayner 2001, s. 29-30.

sanningskommission.³⁵⁴ Frågan blir då vilka institutioner och organisationer som skulle kunna vara lämpliga för den uppgiften i anslutning till en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige? Kan det, pga. tidigare tvångssteriliseringar och tvångsomhändertaganden av barn, finnas kvar en misstro mot den reguljära hälso- och sjukvården eller socialtjänsten? Skulle vissa andra organisationer (såsom romer och resandes egna föreningar, kyrkor, enskilda organisationer) vara bättre samarbetspartners i utformandet av ett sådant stödprogram? Hayner noterar här vikten av att vara medveten om kulturella faktorer i fråga om hur människor hanterar trauma, och påpekar att många gånger är familj och släkt, kyrkor och organisationer i det civila samhället mer lämpade att stödja offren. Samtidigt påpekar hon att vissa former av övergrepp, såsom sexuella övergrepp, kan vara tabubelagda och svåra att berätta om inom familjen eller i ens närmaste samhällsgemenskap³⁵⁵ (*något som i ett svenskt sammanhang kanske skulle kunna gälla tvångssteriliseringar?*). Därför kan också utomstående resurspersoner behövas. Detta är frågor som en sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige behöver ta ställning till. Även *finansieringen* av sådana program behöver beräknas, helst som en del i sanningskommissionens budget (möjligtvis med extra medel från annat håll).³⁵⁶

Då det gäller att erbjuda en trygg och stödjande miljö för dem som lämnar vittnesmål blir redan *valet av, och utbildningen av, personer som ska ta upp vittnesmål* centralt. Vilka personer vill de som avger vittnesmål berätta för? För personer av samma kön (särskilt om känsliga saker som tvångssterilisering)? För andra romer eller resande/resanderomer? Finns det också lämpliga personer från det svenska majoritetssamhället och i så fall vilka? Vilka kriterier ska överhuvudtaget uppfyllas för att de som tar upp vittnesmål ska åtnjuta tillräckligt med förtroende?³⁵⁷ Vill åtminstone en del av dem som lämnar vittnesmål helst berätta på sitt eget språk om så pass personliga saker (vilket de som vittnade inför Sydafrikas Sannings- och försoningskommission i huvudsak/i möjligaste mån fick göra³⁵⁸)?

Frågan är då om *personer som tar upp vittnesmål, samt de som sedan ska vara individuella stödpersoner och/eller ledare för stödgrupper/självhjälpsgrupper, behöver någon inledande utbildning*, och vad kan man i så fall lära av personer som tidigare arbetat med att ge den formen av samtalsstöd från exempelvis någon av dessa internationella kontexter?

Frågan är också *hur man väljer ut de som ska berätta sin historia vid offentliga hearings och hur motiverar man urvalet?* I Sydafrika fick knappt 2000 av de cirka 22 000 personer som tidigare lämnat vittnesmål till Sannings- och försoningskommissionens särskilda vittnesmålsregistrerare (*statement takers*) om vad de själva eller deras nära anhöriga utsatts

³⁵⁴ Ericson 2001b, s. 339-340, 342, 344 (om Sydafrika); Hayner 2001, s. 135-144 (med flera internationella exempel). Vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* underströks detta även av bl.a. Tove Skotvedt (s. 58) samt Julie Roy och Doug Kropp (s. 49, 52, 63).

³⁵⁵ Hayner 2001, s. 146-147.

³⁵⁶ I Sydafrika finansierades de enskilda organisationernas (NGO's) stödprogram i stor utsträckning med utländska biståndspengar, vilket dock inte var en idealisk lösning för långsiktigheten i deras arbete. Det hände också att NGO's i Sydafrika upplevde att de förväntades göra gratis vad en stor och välfinansierad institution som Sannings- och försoningskommissionen hade betalt för att göra. Hayner s. 238 (se vidare Fotnot 214).

³⁵⁷ Jfr. Palosuo 2008, s. 31. Samt presentationen av Tove Skotvedt 2008, s. 58.

³⁵⁸ I Sydafrika fick de som lämnade vittnesmål vid offentliga *human rights violations hearings* möjlighet att göra det på det språk de själva valde och det fanns tolkar mellan olika språk. Då det gällde kommissionens vittnesmålsregistrerare (*statement takers*) fanns en spridning i fråga om kön, hudfärg och språkkunskaper och man såg också till att de hade viss kännedom om den sociala och politiska kontexten där de tog upp vittnesmål. De skulle också ha en viss utbildningsnivå (som regel en grundexamen från universitetet, dvs. *Bachelor degree*). Idealt sett skulle även de som enbart lämnade vittnesmål till dessa vittnesmålsregistrerare (dvs. cirka 90% av de som lämnade vittnesmål till Sannings- och försoningskommissionen) kunna lämna vittnesmål på sitt eget språk. Det fanns också en genusmedvetenhet och manliga och kvinnliga vittnesmålsregistrerare arbetade ofta i par. Särskilt då kommissionen kom under tidspress (och det ibland bara fanns kvinnliga, och ibland bara manliga, vittnesmålsregistrerare tillgängliga) fick man dock vara pragmatisk och frångå idealen. E-mail från Lars Buur 29 mars 2009. Se även Buur 2000.

för även berätta sin historia offentligt vid de så kallade *human rights violations hearings*. Kommissionens kriterier tycktes vara att lyfta fram historier som visade på olika erfarenheter och perspektiv, men kriterierna bakom urvalet var inte alltid helt tydliga för personer i de lokala sammanhang där dessa ”hearings” ägde rum, eller för berörda individer. Medan en del personer kunde tycka att det var skönt att slippa offentlig exponering var andra besvikna över att deras historia inte ansågs ”intressant” nog för en offentlig hearing.³⁵⁹ Dessutom kunde den offentliga exponeringen få konsekvenser som individen inte förutsett från början. Som en person som vittnat om hur han utsatts för tortyr av apartheidregimens säkerhetspolis (och i samband med detta gett efter och lämnat information) uttryckte det:

*The lack of sensitivity with which my story was treated once it left the confines of that space and became part of the public domain was immediately apparent – my face and the story of my life flashed across the country, on television, in newspapers, magazines and books, and often out of context. It was out of my control and done without my permission. Although my family and I made some efforts to stop this, it became clear that the TRC [Sannings- och försoningskommissionen] neither had the time nor the logistic capacity to honour or protect the space it gave me in which to bear my soul and tell my story.*³⁶⁰

Samtidigt understök han att han uppskattade att Sannings- och försoningskommissionen hade givit honom möjlighet att konfronteras med sin historia, och att det sydafrikanska samhället som helhet skulle behöva trygga mötesplatser där människor skulle kunna fortsätta att berätta och där dialog kunde äga rum.³⁶¹

I ljuset av sådana erfarenheter bör man fråga sig hur det ser ut i Sverige? Skulle många vilja vittna vid offentliga ”hearings” eller föredrar de att lämna sina vittnesmål på annat sätt (möjligtvis även konfidentiellt)? Vilka reaktioner kan personer som vittnar offentligt behöva vara beredda på att möta från det omgivande samhället, och hur bör en sanningskommission vara beredd på att stödja dessa personer efter den offentliga hearingen?

Att nå, och ge plats för, alla som vill berätta (inför en sanningskommission eller senare)

Ytterligare en fråga är *hur man når alla som kan tänkas vilja lämna vittnesmål, och vilken beredskap det ska finnas för att ta emot personliga berättelser eller vittnesmål även sedan en sanningskommission formellt avslutat sitt arbete?* Som tidigare nämdes, så nåddes långt ifrån alla offer i Sydafrika av Sannings- och försoningskommissionens budskap, och andra ville inte (i alla fall inte just då) komma till kommissionen med sina vittnesmål. I Sydafrika blev detta problematiskt eftersom enbart de som lämnat vittnesmål och officiellt erkänts som offer i Sannings- och försoningskommissionens slutrapport fick rätt till den individuella gottgörelse/skadestånd som regeringen beslutade om i april 2003. I andra internationella sammanhang har man *inte* haft en så nära koppling mellan individuellt skadestånd och avlämnande av vittnesmål inför en sanningskommission, utan en sanningskommission har fått

³⁵⁹ Se vidare Chapman & Ball 2008, s. 154-155; Chapman & Van der Merwe 2008, s. 10; Van der Merwe 2003, s. 106, 110-111, 121.

³⁶⁰ Henry 2000, s. 169. Henry (som varit aktiv i ANC’s väpnade kamp) berättade inför Sannings- och försoningskommissionen om hur han blivit torterad av säkerhetspolisen och slutligen (när förhørsledarna hotat med att hans mor och fyraårige bror/systerson skulle dödas ifall han inte ”samarbetade”) hade gett upp och lämnat information. Krog 1999, s. 52-55, 73-75. Han underströk dock att de flesta reaktioner han fått var positiva och talade om att ”vi är alla mänskliga och ofullkomliga”. Henry 2000, s. 169-170.

³⁶¹ Henry 2000, s. 169-170, 173.

i uppdrag att ge förslag på program för gottgörelse som omfattar *fler individer* än de som vittnat inför kommissionen.³⁶²

Att sätta upp strukturer för *personer som i framtiden kan vilja komma och berätta sina historier även sedan sanningskommissionen formellt har avslutat sitt arbete* kan dock ändå vara viktigt: något som exempelvis den australiensiska rapporten *Bringing them home* tog upp som en av sina rekommendationer. Norska och svenska undersökningar om kränkningar och övergrepp i den sociala barnavården visar också på hur viktigt det kan vara för drabbade personer att få berätta sin historia. Ett sätt skulle här kunna vara stöd till utgivning av självbiografiska berättelser och annan litteratur.³⁶³

Behovet av avgränsningar

En sanningskommission är också *tidsbegränsad*. Hur länge den behöver vara verksam, och vilka resurser i fråga om personal med mera som den behöver tilldelas, är naturligt nog beroende av dess uppgifter. För att garantera sanningskommissionens oberoende är det också viktigt att den har en *egen organisation med en egen budget* som den själv förvaltar.³⁶⁴ Det är också viktigt att budgeten är tillräcklig redan från början, och *anpassad efter kommissionens mandat och arbetsuppgifter* – så att kommissionen inte väcker förhoppningar som den inte har resurser, och befogenhet, att uppfylla (vilket delvis var fallet i Sydafrika). En viktig fråga då det gäller att beräkna hur mycket tid och resurser en sanningskommission för romer och resande/resanderomer skulle behöva blir då att *avgränsa kommissionens mandat i fråga om den tidsperiod och de typer av övergrepp som ska undersökas*.

I denna avgränsning kan man också tydliggöra att kommissionen *inte* inrättas för att lösa *alla* problem utan snarare att den genom att utföra vissa uppgifter startar en process – detta i linje med Hayners observation om att en sanningskommission inte behöver ses som det främsta medlet för att *uppnå* försoning utan snarare som *en pusselbit* (eller en del i en process) på väg mot försoning som ett mer långsiktigt mål. Men då bör det också finnas politisk vilja (och resurser) att driva arbetet vidare i fråga om bl.a. lokal uppföljning och stödprogram för personer som vittnat, samt i fråga om förverkligandet av kommissionens rekommendationer.

I den här rapporten ska jag själv inte göra några slutgiltiga rekommendationer i fråga om avgränsning av kommissionens mandat och arbetsuppgifter. Jag ska dock i nästa avsnitt ta upp några frågor som de personer som gör den slutgiltiga avgränsningen skulle behöva ta ställning till.

Mer specifika frågeställningar kring befogenheter, mandat och arbetsuppgifter

En sanningskommission är officiellt sanktionerad av staten (i form av regering och riksdag) och undersöker ett mönster av övergrepp som inträffat under en viss tidsperiod.

Att kommissionen *å ena sidan* har **officiell sanktion och status** men *å andra sidan* ska undersöka och dokumentera *ett mönster av övergrepp som inträffat under en viss tidsperiod*

³⁶² Hayner påpekar här att sanningskommissioner vanligtvis enbart hinner dokumentera en liten andel av de övergrepp som ägt rum och vilka personer som har drabbats. Därför, menar Hayner, är sanningskommissioner inte i någon bra position då det gäller att sammanställa en *slutgiltig* lista på vilka som ska få ta del av ett program för gottgörelse. Däremot kan sanningskommissioner, utifrån sina undersökningar, bedöma behoven och ge allmänna rekommendationer i fråga om hur ett mer genomarbetat program för gottgörelse skulle kunna se ut. Hayner 2001, s. 172.

³⁶³ *Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnavården 1950-1980?* (2006), s. 67-68.

³⁶⁴ Detta påpekande gjordes av Doug Kropp och Julie Roy vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige* 25 juni 2008.

och som, i detta fall, sanktionerats av svenska myndigheter innebär en delikat balansgång. Därför är det samtidigt viktigt att kommissionen är *politiskt oberoende*, att den har en egen budget som den själv förfogar över, och att det inom kommissionen (dess ledning och övrig personal) även finns företrädare för romer och resande/resanderomer (vilket jag återkommer till längre fram).

Karaktären av officiellt sanktionerad sanningskommission ger dock (som internationella exempel visat) vissa fördelar i form av extra **befogenheter och maktmedel**. Här kan nämnas *tillgång till de dokument och arkiv* som kommissionen behöver för att genomföra sina undersökningar, även om dessa arkiv normalt är sekretessbelagda. Man bör också diskutera i vilken utsträckning kommissionen behöver ha befogenhet att ålägga vissa nyckelpersoner (t.ex. personer som medverkat i vissa myndighetsbeslut) att inställa sig till förhör eller till att vittna.

Samtidigt som en sanningskommission inrättas behöver man dock även ta i beaktande skyddet för individer som till kommissionen lämnar vittnesmål av starkt personlig karaktär om olika övergrepp som de har upplevt. Ska man kunna lämna vittnesmål anonymt, eller i alla fall (om man så önskar) garanteras anonymitet i kommissionens slutrapport? Vem ska kunna få tillgång till kommissionens arkiv (exempelvis för fortsatt forskning) sedan den avslutat sitt arbete och för vilka syften? **Hur förenas offentlighetsprincipen med skyddet för personlig integritet?** Den här frågan har väckts i anslutning till sanningskommissioner på andra håll i världen.³⁶⁵

I Sverige skulle en förebild i fråga om sekretess till skydd för personlig integritet kunna vara det tillägg i *Sekretesslagen* (1980:100, 7 Kap. 39 §) som gjordes för att skydda personuppgifterna för dem som ansökte om skadestånd för tvångssterilisering/påtvingad sterilisering i enlighet med *Lagen om ersättning till steriliserade i vissa fall* (som trädde i kraft den 1 juli 1999).³⁶⁶

En viktig fråga då det gäller att beräkna hur mycket tid och resurser en sanningskommission skulle behöva är att **avgränsa kommissionens mandat i fråga om den tidsperiod och de typer av övergrepp som ska undersökas**.

Om vi blickar tillbaka på internationella exempel ser vi att man i Kanada och Australien fokuserade på en viss typ av övergrepp (internatskolor, tvångsomhändertagande av barn) som individer utsattes för eftersom de tillhörde en viss folkgrupp (dvs. någon av urbefolkningarna i respektive land) som bedömdes vara underlägsen och behövde "civiliseras". Liknande övergrepp i fråga om tvångsomhändertagande av barn förekom i Norge och Sverige, där det också förekom tvångssteriliseringar och där resande (s.k. "tattare") var särskilt utsatta som etnisk grupp.

Förutom dessa övergrepp mot individer (och i förlängningen även mot deras familj och släkt) genom myndighetspersoners tillämpning av generell lagstiftning (såsom barnavårdslagen och steriliseringslagarna), så infördes från förra sekelskiftet också mer specifik lagstiftning, riktlinjer och praxis som riktades mot *alla som av det svenska majoritetssamhället och dess myndighetspersoner identifierades som "zigenare" eller "tattare"* (precis som apartheidlagarna drabbade alla individer utifrån hudfärg i Sydafrika). Här fanns det dock såväl likheter som skillnader mellan villkoren för dessa båda grupper, vilket jag tidigare gick igenom i Del II under rubriken "1900-talets diskriminering". En sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige skulle behöva *utreda och*

³⁶⁵ Som framgår av tidigare avsnitt (Del III) om internationella exempel. Se även Kropp & Roy 2008. I den publicerade slutrapporten från Sydafrikas Sannings- och försoningskommission har de verkliga namnen på personer (inklusive offer) vars vittnesmål man hänvisar till skrivits ut.

³⁶⁶ Se närmare *Regeringens proposition 1998/99:71: Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall*, särskilt s. 24-25, 50, 58.

dokumentera såväl diskriminerande tillämpning av generell lagstiftning, som direkt diskriminerande lagstiftning och officiella riktlinjer riktade mot dessa grupper.

Medan diskriminering av romska grupper har en månghundraårig historia i Sverige (liksom i övriga Europa) skulle **ett alternativ** kunna vara att sanningskommissionen fokuserar på **tidsperioden från början av 1900-talet fram till mitten av 1970-talet**. Under den tiden infördes, och tillämpades, en rad lagar på ett diskriminerande sätt mot romer och resande/resanderomer (bl.a. inreseförbud för ”zigenare” från år 1914). Att sätta ett exakt slutdatum för dessa olika former av diskriminering är inte helt enkelt. Med tanke på att 1941 års steriliseringslag (under vilken tidigare forskning pekar på att oproportionerligt många ”tattare” steriliserades) upphörde att gälla år 1975, och romer började få tillgång till fast bostad på 1960-talet, så skulle dock 1970-talets mitt kunna vara en lämplig begränsning i fråga om tid då det gäller Sanningskommissionens mandat.

Då får kommissionen karaktären av en ”historisk sanningskommission” och man täcker in en period som (även om den tillhör det förflutna) ännu lever kvar i många romers och resandes medvetande, men som behöver bli en del av det svenska majoritetssamhällets officiella historieskrivning och som företrädare för den svenska staten behöver erkänna och be om ursäkt för.

Om kommissionens mandat avgränsas på detta sätt skulle dess **undersökande och dokumenterande arbetsuppgifter** behöva omfatta:³⁶⁷

- En historisk genomgång av lagar och förordningar med bäring på romer och resande/resanderomer, med särskilt fokus på tiden från första världskriget och fram till 1970-talets mitt. Bland sådana lagar kan nämnas: 1885 års Lösdriverilagstiftning och dess tillämpningar och förändringar under 1900-talet, 1913 års Utlämningslag och 1914 års Utvisningslag, 1924 års Barnavårdslag och 1960 års Barnavårdslag, 1934 års Steriliseringslag och 1941 års Steriliseringslag.
- En historisk genomgång av arkivmaterial som visar på hur dessa lagar har tillämpats av svenska myndigheter gentemot romer och resande/resanderomer.
- Att sammanställa existerande personliga vittnesmål/berättelser (i publicerad litteratur och i arkiv), samt ta upp nya vittnesmål från enskilda romer och resande/resanderomer om deras upplevelser av diskriminering och olika former av kränkningar i Sverige under ifrågavarande tidsperiod.
- En människorättslig värdering av denna lagstiftning och praxis. Detta genom en jämförelse med relevanta deklarationer och konventioner. Här kan nämnas: FN's Universella deklaration om de mänskliga rättigheterna (som antogs den 10 december 1948), samt därmed sammanhängande FN-konventioner om medborgerliga och politiska rättigheter samt om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (vilka antogs 16 december 1966 och trädde i kraft 1976); FN-konventionen om avskaffande av alla former av rasdiskriminering (från 1965); FN's Deklaration om barnets rättigheter (antagen 1959 och år 1989 följd av en FN-konvention, Barnkonventionen, vilken i Sverige började gälla i september 1990); FN's deklaration om tortyr och annan grym, omänsklig och förnedrande behandling eller bestraffning (vilken åtföljdes av en FN-konvention som trädde i kraft 1987); Den Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna

³⁶⁷ Denna sammanställning av undersökande och dokumenterande arbetsuppgifter bygger på Leissner 2008b, men har här kompletterats med specifika exempel på lagar, deklarationer och konventioner: dels utifrån denna rapports inledande historik om diskriminering (i Del II); dels utifrån den genomgång av tillämpbara deklarationer och konventioner om mänskliga rättigheter som gavs i *Steriliseringsfrågor i Sverige 1935-1975: ekonomisk ersättning* (SOU 1999:2), s. 102-104. Jag gör dock inte anspråk på att dessa exempel ska vara heltäckande.

(Europakonventionen) som utarbetades inom Europarådet och undertecknades den 4 november 1950, ratificerades av Sverige den 4 februari 1952 och trädde i kraft den 3 september 1953. Av de rättigheter som omfattas av FN-deklarationen om de mänskliga rättigheterna så återfinns i Europakonventionen de medborgerliga och politiska rättigheterna, men inte de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna.

- *Jämförelse med lagstadgade medborgerliga rättigheter i Sverige*, särskilt fram till det att Sverige antog FN's konventioner om de mänskliga rättigheterna samt Europakonventionen.

En viktig fråga blir då *hur lång tid som historiker och andra forskare behöver för att undersöka hur lagar och förordningar med bäring på romer och resande/resanderomer tillämpades och vilka praktiska konsekvenser som detta fick?* I Norge upprättades arkiv (särskilt hos *Foreningen til modarbeidelse av omstreifervesendet/Norsk misjon blant hjemløse*) för handlingar rörande *enbart* romanifolk/tatere. Ett problem har dock varit tillgängligheten till dessa arkiv, samt att en del arkivmaterial har förstörts.³⁶⁸

I Sverige fanns det inte på samma sätt någon särskild organisation eller myndighet för att hantera "tattarproblemet" eller "zigenarproblemet". Barnavårdsnämnder handhade omhändertaganden av barn, Medicinalstyrelsen/Socialstyrelsen handhade steriliseringsansökningar etc. Därför finns det förmodligen en hel del relevant arkivmaterial i *allmänna* arkiv (såsom Riksarkivet, Socialstyrelsens arkiv, kommunala arkiv, landstingsarkiv, landsarkiv etc.).³⁶⁹ *Hur går det då att smidigt få fram handlingar som rör just romer och resande/resanderomer? Och hur skulle man kunna genomföra mer kvantitativa studier om hur generell lagstiftning tillämpades på just dem?*

Ett exempel på kvantitativa studier skulle vara *hur den svenska steriliseringslagstiftningen tillämpats på s.k. "tattare"* – där den statliga steriliseringsutredningen (1997-2000), utifrån en genomgång av ett begränsat antal (drygt 2000 statistiskt utvalda) steriliseringsansökningar från åren 1935-1975, fann att "tattare" var överrepresenterade som grupp. Samtidigt underströk utredarna att dessa siffror var osäkra på grund av de låga absoluta talen.³⁷⁰ *Ett uppdrag för en sanningskommission skulle därför kunna vara att genomföra en mer fokuserad studie av hur just så kallade "tattare" (och även "zigenare") drabbades av praktiska tillämpningar av den svenska steriliseringslagstiftningen under åren 1935-1975. Att gå igenom alla 63 000 steriliseringsakter för att se hur exakt många "tattare" som steriliserats skulle dock ta oerhört lång tid.*³⁷¹ *En lösning skulle kunna vara att göra en mer riktad studie på ett begränsat statistiskt urval av akter från just den tidsperiod då "tattare" var särskilt utsatta för tvångsteriliseringar (ca. 1940-1955/60). Frågan är dock hur mycket tid och forskningspersonal som det skulle behövas för detta? Ytterligare möjligheter skulle kunna vara att fokusera på de institutioner (barnhem, ungdomshem och liknande) där resande/resanderomer var särskilt väl representerade bland de intagna, samt på geografiska områden där de var särskilt väl representerade.*

Ytterligare en metod skulle kunna vara att utifrån inledande intervjuer med/upptagande av vittnesmål från drabbade individer (eller deras efterlevande nära anhöriga) *sedan* gå vidare till arkivstudier. Här blir *samarbetet mellan forskare (främst historiker) och personer från de romska grupperna särskilt angeläget – inte bara för att kunna identifiera relevanta akter i*

³⁶⁸ Se avsnittet om Norge tidigare i denna rapport.

³⁶⁹ För detaljer om arkiv rörande sterilisering, se exempelvis Bukowska Jacobsson m.fl. 2000. För detaljer om arkiv rörande verksamheten vid barnhem och ungdomsvårdsskolor, se *Förekomm övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950-1980?* (2006), s. 49-51.

³⁷⁰ Se vidare Tydén, s. 62. Bukowska Jacobsson m.fl. 2000 som också refererats utförligare i denna rapports Fotnot nr. 89.

³⁷¹ Jfr. de metodologiska övervägandena i Bukowska Jacobsson m.fl. 2000, s. 152.

arkiven, utan även för att kunna höra dessa individers personliga berättelser om händelser som kanske inte finns antecknade i arkiven.³⁷² Behovet av ett nära samarbete mellan forskare och romanifolk/tatere framhölls även i kravet på en sanningskommission om norsk romani/taterpolitik.³⁷³

Frågan är dock *hur mycket tid och resurser som skulle behövas* för såväl kvantitativ som kvalitativ forskning om hur generell lagstiftning (exempelvis steriliseringslagarna och barnavårdslagarna) tillämpades på romer och resande/resanderomer? *I vilken utsträckning skulle det finnas tid och resurser att bedriva denna forskning inom ramen för en sanningskommission och i vilken utsträckning skulle en av sanningskommissionens uppgifter kunna vara att fungera som en "pilotstudie" och (utifrån vittnesmål från enskilda romer och resande/resanderomer samt viss kompletterande arkivforskning) formulera en forskningsagenda för framtiden som en av sina rekommendationer?*

I detta sammanhang kan nämnas att man i Norge redan genomfört en stor forskningssatsning under åren 1996-2000, där man koncentrerade sig på tvångssterilisering, omhändertaganden av barn och även på att belysa den enskildes upplevelser och erfarenheter av att tillhöra romanifolket/taterne. I Norge skulle därför en eventuell sanningskommission *komplettera* tidigare historisk forskning.³⁷⁴

En annan fråga är hur många personer ur de romska grupperna som skulle vilja lämna vittnesmål till en Sanningskommission? ***Vilka ska ges möjlighet att vittna och hur många vittnesmål ska kommissionen tilldelas resurser för att kunna ta emot?***

Frågan är till att börja med *hur många av nu levande romer och resande/resanderomer i Sverige som har personlig erfarenhet dels av direkt diskriminerande lagstiftning riktad mot dessa grupper, dels av diskriminerande tillämpning av generell lagstiftning som drabbade individer ur dessa grupper.* I den så kallade "tattarinventeringen" år 1944 nämndes ett antal på 8000 "tattare" (även om denna beräkning inte är helt tillförlitlig i fråga om antalet resande/resanderomer³⁷⁵) och i Takmans undersökning från början av 1960-talet beräknades antalet "zigenare" i Sverige till ca. 900 personer.³⁷⁶ Hur många av dessa personer lever idag och skulle vilja lämna vittnesmål?

Frågan är också om de personliga vittnesmålen ska begränsas till vittnesmål från dem som personligen utsattes för statens diskriminerande lagar och för övergrepp sanktionerade av svenska myndigheter (såsom tvångsomhändertaganden av barn och tvångssterilisering) fram till 1970-talets mitt – dvs. *från äldre generationer?* Eller ska man även ta till vara vittnesmål

³⁷² Se vidare metoddiskussionen i *Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950-1980?* (2006), s. 63-65, om förutsättningarna för en utredning om regelbundna eller systematiska kränkningar, övergrepp och vanvård vid institutioner inom den svenska sociala barnvården under åren 1950-1980. Här menade man att metoden att *först* utgå från intervjuer med enskilda barnhemsbarn för att sedan, med deras samtycke, gå vidare till arkivstudier, var en mer etiskt försvarbar metod än vad det skulle vara att *först* bedriva arkivstudier och utifrån dessa studier *sedan* kontakta drabbade individer. Att enbart bedriva arkivstudier bedömdes som acceptabelt ur forskningsetisk synpunkt, men frågan var om man i arkiven verkligen skulle kunna finna anteckningar om de missförhållanden vid institutionerna som de drabbade personerna skulle kunna berätta om. Då det gäller trovärdigheten i undersökningar som i så hög grad bygger på personliga berättelser, noterade en norsk forskare, utifrån nyligen genomförda norska undersökningar om övergrepp och missförhållanden inom den norska sociala barnvården, att det visserligen skulle kunna bli en överrepresentation av personer som varit utsatta för kränkningar, och att man inte heller skulle kunna utesluta minnesluckor eller fantasier, *men* att det skulle vara näst intill omöjligt att helt fabulera ihop trovärdiga historier. I de norska undersökningarna bedömdes 95% av dem som tagit kontakt ha avgett trovärdiga berättelser. Ibid, s. 65.

³⁷³ *Norsk romani-/taterpolitik. Fortid, nåtid, fremtid* 2009, s. 71.

³⁷⁴ Se avsnittet om Norge tidigare i denna rapport Del III.

³⁷⁵ Problemen med tattarbegreppet och med metodologin i dessa undersökningar togs upp i början av Del II tidigare i denna rapport.

³⁷⁶ Se utförligare referat i Fotnot nr. 11.

och berättelser från *yngre personer* som inte personligen upplevt den sortens kränkningar men som skulle kunna berätta om hur deras föräldrars och far- och morföräldrars erfarenheter påverkat även yngre generationer? Med sådana vittnesmål skulle också kopplingen mellan historia och nutid, mellan tidigare diskriminering och romers och resandes/resanderomers nutida marginalisering, kunna tydliggöras. Sådana vittnesmål kunde också vara viktiga i ljuset av forskning från andra kontexter om sekundär traumatisering och intergenerationellt trauma.³⁷⁷ I detta sammanhang kan också nämnas att Sydafrikas Sannings- och försoningskommission hade en särskild "hearing" om ungdomars situation under apartheid. Skulle man i Sverige kunna ha någon *speciell "hearing" med vittnesmål/berättelser från den yngre generationens romer och resande/resanderomer om deras specifika erfarenheter och perspektiv*?

Frågan är också *hur man väljer ut de som ska vittna vid offentliga "hearings" och hur motiverar man urvalet? Skulle många vilja berätta sin personliga historia vid offentliga "hearings" eller föredrar de att enbart lämna sina vittnesmål på annat sätt (möjligtvis även konfidentiellt)?*

Den sydafrikanska Sannings- och försoningskommissionen hade också så kallade **"institutional hearings" om hur olika viktiga samhällsinstitutioner och organisationer** (såsom affärsvärlden, rättsväsendet, hälso- och sjukvården, media, fängelserna, kyrkorna och andra trossamfund) **agerat och fungerat** under apartheid. I vissa fall gjordes deltagandet på institutionernas/organisationernas eget initiativ – i vissa fall gick Sannings- och försoningskommissionen aktivt ut och bad vissa institutioner och organisationer att lämna in redogörelser (så kallade *submissions*). Dessa redogörelser presenterades vid särskilda offentliga "hearings" och sammanställdes och analyserades sedan.³⁷⁸

Kunde detta vara aktuellt även här? Vilka institutioner/organisationer skulle i så fall vara aktuella? Svenska kyrkans roll som statskyrka i den historiska diskrimineringen av romer och resande/resanderomer har redan nämnts i denna rapports historiska översikt (Del II). Likaså bidrog mediebilderna av "zigenare och tattare", samt idéer från rasbiologisk forskning, till stigmatiseringen av dessa grupper. Skulle det kunna vara aktuellt att i offentliga "hearings" även ta upp detta – som ett led i att **klargöra omständigheter och motiv** bakom behandlingen av romer och resande/resanderomer - och hur skulle en sådan process i så fall gå till?

I fråga om att **klargöra omständigheter och motiv** kan också **ett bredare europeiskt perspektiv** vara viktigt. Som tidigare nämnts har det även på flera andra håll i Europa (inklusive i våra skandinaviska grannländer) genom historien existerat liknande diskriminerande lagstiftning, och även aggressiv förföljelse, gentemot romska grupper. Svenska forskare bidrog också, genom Statens institut för rasbiologi, till legitimering och spridning av idéer om dessa gruppers underlägsenhet. I studier av nazisternas folkmord på romer under andra världskriget saknas också ett svenskt perspektiv, t.ex. om flyktingpolitiken och hur den svenska staten agerade i frågan, samt om de romska upplevelserna av massivt våld.³⁷⁹

Här skulle en Sanningskommission även kunna bereda plats för vittnesmål från **romer som överlevt Förintelsen och tagit sig till Sverige – och/eller från deras efterlevande**. Frågan är också i vilken utsträckning ett europeiskt perspektiv skulle kunna tydliggöras även genom vittnesmål från **romer som senare kommit till Sverige (från 1960-talet och framåt)** och som kan vittna om förföljelser i sina hemländer. De har visserligen inte utsatts för direkt

³⁷⁷ Se avsnittet om "Historien, nuet och framtiden" mot slutet av Del II tidigare i denna rapport (med hänvisning till Ericson 2001b, s. 87-88; Palosuo 2008, s. 30; Smyth 1998 s. 25-26, 69-70, 80).

³⁷⁸ Se vidare *South African TRC Final Report*, Vol. IV för rapporterna från dessa "hearings", och Chapman 2008c för en kritisk genomgång och analys av denna process.

³⁷⁹ Palosuo 2008, s. 30.

diskriminerande lagstiftning av svenska myndigheter, men skulle genom sina berättelser kunna bidra till att tydliggöra det europeiska perspektivet och Sveriges roll och ansvar inom EU. Dessutom kan även de mycket väl ha drabbats av kvarvarande antizigenism och negativa attityder och förväntningar (även från olika myndigheters sida) gentemot romer.

1970-talets mitt som *tidsgräns* för kommissionens undersökningar kan naturligtvis också diskuteras innan Delegationen för romska frågor lägger sitt slutgiltiga förslag om en sanningskommissions mandat och arbetsuppgifter. Är 1970-talets mitt en rimlig tidsgräns, eller bör en sanningskommission också undersöka *senare* fall: exempelvis i vilken utsträckning som senare generell lagstiftning (t.ex. rörande sociala myndigheters omhändertagande av barn) har tillämpats på ett sätt som kan vara diskriminerande mot romer och resande/resanderomer? Ska senare fall av informell diskriminering också bli föremål för granskning eller ska detta överlåtas till Diskrimineringsombudsmannen och/eller till domstol? *Hur ska åtgärderna (i form av gottgörelse) som föreslås av en sanningskommission förhålla sig till de åtgärder som Delegationen för romska frågor föreslår i andra delar av sitt slutbetänkande?*

I ljuset av en del tidigare (bl.a. rasbiologisk) forskning, ”zigenarinventeringar” och ”tattarinventeringar” vore det inte heller konstigt ifall en del personer skulle tveka att lämna vittnesmål till en sanningskommission.

För att övervinna denna förståeliga misstro mot ett svenskt myndighetsinitiativ som en sanningskommission, blir det därför viktigt att tydliggöra *kommissionens syfte* – att syftet *inte* ska vara att undersöka och kartlägga enskilda romer och resande/resanderomer utan att det ska vara att *undersöka och dokumentera svenska myndigheters agerande och detta agerandes konsekvenser*. Dessutom blir det viktigt att *tydliggöra vad som händer med insamlade vittnesmål*, vem som får tillgång till arkiven senare och för vilka syften, samt sekretessbestämmelser.

Sanningskommissionens sammansättning och medarbetare: representativitet och kompetenser

Inte bara vilka som ska samla in enskilda vittnesmål utan även kommissionens sammansättning som helhet blir också viktig (liksom vilka forskare som ska samarbeta med kommissionen). Här väcks frågor om såväl representativitet som om önskvärda yrkesmässiga kompetenser (och språkkunskaper) vilket kan *påverka både vilka som väljer att lämna vittnesmål och hur kommissionens slutsatser och rekommendationer tas emot*.

I fråga om *representativitet* var det i Sydafrika efter apartheid å ena sidan viktigt att bryta med det förflutna, *men* samtidigt sträva efter att inkludera *alla* landets medborgare i nationsbyggandet. Detta dilemma gick igen i Sannings- och försoningskommissionens komposition: skulle den vara ”balanserad” eller tydligt ta parti *mot* det tidigare förtrycket? De 17 kommissionärer som tillsattes skulle, enligt den sydafrikanska *Promotion of National Unity and Reconciliation Act*, vara lämpliga personer som var opartiska och ”inte hade någon hög politisk profil”.³⁸⁰ De tillsattes av President Mandela, i samråd med övriga ministrar, efter en process av offentliga nomineringar och offentliga intervjuer. Kommissionärerna hade olika hudfärg, men eftersom många av dem hade ett tidigare engagemang för mänskliga rättigheter var det en övervikt av personer som sympatiserat med motståndet mot apartheid. Ett par av dem hade kopplingar till Nationalistpartiet men ingen var Inkatha-sympatisör. Under arbetets gång *anklagades kommissionen för att vara partisk till förmån för ANC* (vilket kan ha

³⁸⁰ *Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (Act No. 34 of 1995), Section 7(2)(b).

påverkat vilka offer som valde att vittna och vilka förövare som ansökte om amnesti³⁸¹) även om kommissionen själv försökte motverka denna bild, och i slutändan fick kritik från alla håll för sina slutsatser.³⁸² Den afrikaansspråkiga pressen gav röst åt sitt missnöje och pekade bl.a. på att den chilenska sanningskommissionen hade varit mer ”balanserad”: fyra av kommissionärerna hade stött presidenten och fyra hade varit från oppositionen.³⁸³

Då det gäller en *sanningskommission för romer och resande/resanderomer i Sverige* handlar det (liksom i andra så kallade ”historiska sanningskommissioner”) om att markera att tiden är inne för att göra upp med rättighetskränkningar i det förflutna, samt lyfta fram erfarenheterna hos en marginaliserad och diskriminerad minoritetsgrupp. Här blir det särskilt viktigt att en sanningskommission (och dess kommissionärer) för att lyckas med sitt uppdrag har största möjliga förtroende bland romer och resande/resanderomer själva. För att dess slutsatser och rekommendationer ska bli allmänt accepterade i det svenska majoritetssamhället kan det också vara viktigt med någon kommissionär som kommer därifrån (liksom med kommissionärernas och andra medarbetares professionella kompetenser).

I fråga om *representativitet och kompetenser* tar Hayner upp olika alternativ. En variant, för att säkra att en sanningskommission inte är (eller åtminstone inte riskerar att uppfattas som) partisk är att den *enbart består av personer utifrån* – så var fallet med El Salvadors sanningskommission. Nackdelen med denna lösning är att inhemsk expertis (exempelvis bland människorättsorganisationer) inte tas tillvara, och att det blir svårt med uppföljning av kommissionens arbete då all dess personal efter avslutat arbete lämnar landet. I vissa känsliga fall kan dock en internationell kommission vara den enda lösningen som kan accepteras av alla parter. En annan variant skulle vara en blandad kommission, som består av *såväl inhemsk personal som internationella resurspersoner*. I fråga om önskvärda professionella kompetenser nämner Hayner jurister specialiserade på mänskliga rättigheter, socialarbetare och psykologer, personer som är vana att bedriva undersökningar och forskning, datapersonal, tolkar och säkerhetspersonal.³⁸⁴ Dessa kompetenser fanns även representerade i Sydafrikas Sannings- och försoningskommission. Den f.d. ärkebiskopen Desmond Tutu ansågs ha den moraliska auktoritet som krävdes för att leda kommissionen. För s.k. historiska sanningskommissioner (som i Australien och Kanada) som ju behandlar en längre tidsperiod bakåt i tiden, är det också viktigt med historiker.

Frågan i vårt sammanhang blir då för det första *vilka kompetenser, och lämpliga personer, det finns bland romer och resande/resanderomer?* Då det gäller ytterligare möjliga

³⁸¹ Som nämndes i den tidigare beskrivningen av Sydafrikas Sannings- och försoningskommission och dess arbete i Del III i denna rapport, fanns det en obalans i fråga om såväl offers som förövaras politiska hemvist. Medan ANC uppmanade sina medlemmar både att vittna om hur de eller deras anhöriga utsatts för övergrepp, och att i förekommande fall ansöka om amnesti, blev ANC särskilt väl representerat medan Inkatha var mer avvaktande. En del personer inom säkerhetspolisen, som riskerade att avslöjas av den f.d. säkerhetspolisen Eugene de Kocks vittnesmål, ansökte om amnesti medan betydligt färre från den sydafrikanska armén trädde fram. För mer detaljer, se s. 35 i denna rapport. Se även *South African TRC Final Report*, Vol. III, Kap. 1 (”National Statistics”) § 27-29, 32-36, samt Vol. III, Kap. 3 (”Regional Profile: Natal and KwaZulu”) § 23-25.

³⁸² Som tidigare nämnts i denna rapports Del III, fastslog Sydafrikas Sannings- och försoningskommission i sin slutrapport att apartheid inte bara varit ett ”misstag” med felaktiga konsekvenser utan också principiellt fel och ett brott mot mänskligheten, gentemot vilket befrielserörelserna fört en rättfärdig kamp i ett sammanhang där enbart ickevåldsmetoder blivit allt svårare att använda pga. statens repressiva metoder. Kommissionen slog dock även fast att *alla* parter i konflikten begått brott mot de mänskliga rättigheterna i sin kamp även om befrielserörelserna till skillnad från apartheidregimen kämpat för en rättfärdig sak. Därmed blev kommissionen också kritiserad från båda håll – av Nationalistpartiet (och Inkatha) för att vara partisk till förmån för ANC, och av ANC och de andra befrielserörelserna för att inte göra tillräckligt stor åtskillnad mellan dem och den illegitima apartheidregimen. Se vidare s. 42-43 i denna rapport, samt Ericson 2001b, s. 391-394.

³⁸³ Ericson 2001b, s. 332. Om de afrikaansspråkiga tidningarnas missnöje, se Müller 1997.

³⁸⁴ Hayner 2001, s. 217-220.

kommissionärer (och annan personal) blir frågan *vilka individer från det svenska majoritetssamhället, samt vilka institutioner/organisationer, som många romer och resande/resanderomer har förtroende för* (gärna personer som tidigare engagerat sig för romers och resandes/resanderomers sak)? Hur är det med möjliga personer inom olika MR-organisationer och kanske även inom kyrkorna (t.ex. Pingstkyrkan där många romer är aktiva)? Behövs någon/några internationell(a) resursperson(er) (t.ex. med erfarenhet av liknande kommissioner) och vem eller vilka skulle i så fall vara lämplig(a)?

Referenser

- Andersson, Bodil (2008a). "En resandekultur att bevara" i Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, s. 120-133.
- Andersson, Bodil (2008b). "Från Snarsmon till storstan: resande idag" i Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, s. 136-149.
- Andersson, Bodil (2008c). "Kulturmöte i skolan: Snarsmoprojektet i bohusländska skolor" i Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, s. 104-119.
- Andersson, Bodil (2008d). "Möte med Snarsmon" i Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, s. 35-73.
- Andersson, Bodil (red.) (2008). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag.
- Andreassen, Trine (2009). "Avvikernes Norge anklages for brudd på menneskerettighetene". I *Dagsavisen* 25. april 2009. Tillgänglig på: <http://www.dagsavisen.no/meninger/article412157.ece>
- Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008 (rapport med transkriberingar av föredrag och diskussioner). Tillgänglig på: http://www.romadelegationen.se/extra/pod/?id=135&module_instance=1&action=pod_show&navid=135
- Ask Connell, Ragnhild (2009). "Karl Johan Wilhelm Holm får endelig erstatning". I *Drammens Tidene* 22 maj 2009. Tillgänglig på: <http://dt.no/article/20090522/NYHET/422260206>
- Assembly of First Nations Report on Canada Dispute Resolution Plan to compensate for abuses in Indian Residential Schools* (2004). Ottawa: Assembly of First Nations. Tillgänglig på: <http://www.afn.ca/cmslib/general/Indian-Residential-Schools-Report.pdf>
- "Australian parliament to apologise to stolen generations" (2008). Hämtad 2009-06-04 på http://en.wikinews.org/wiki/Australian_parliament_to_apologise_to_Stolen_Generations
- "Backgrounder: Indian Residential Schools" (2005). Ottawa: Indian and Northern Affairs Canada (INAC). Hämtat från: http://www.ainc-inac.gc.ca/ai/rqpi/info/nwz/2005/20051123b_is-eng.asp
- Barkan, Elazar (2000). *The guilt of nations: Restitution and negotiating historical injustices*. Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press.
- Bartels, Erik & Gudrun Brun (1943). *The Gipsies in Denmark*. Köpenhamn: Munksgaard.
- Bjerkan, Lise & Linda Dyrli (1999). *Om likhet, likeverd - og annerledeshet: Et antropologisk blikk på taternes historie*. Forskningsrapport. Trondheim: Institutt for sosialantropologi, NTNU.
- Bringing them home community guide: A guide to the findings and recommendations of the national inquiry into the separation of Aboriginal and Torres Strait Islander children from their families* (1997). Sydney: Human Rights and Equal Opportunities Commission.
- Bringing them home: Overview of Bringing them home report*. Text hämtad 2009-06-04 på: <http://www.health.gov.au/internet/main/publishing.nsf/Content/bringing-them-home-overview>
- Bringing them home: Report of the national inquiry into the separation of Aboriginal and Torres Strait Islander children from their families* (1997). Sydney: Human Rights and Equal Opportunities Commission. Tillgänglig på hemsidan för Australian Human Rights Commission: http://www.humanrights.gov.au/Social_Justice/bth_report/index.html
- Broberg, Gunnar & Mattias Tydén (2005). *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Bronkhorst, Daan (1995). *Truth and reconciliation: Obstacles and opportunities for human rights*. Amsterdam: Amnesty International Dutch Section.
- Brunton, Ron (1998). *Betraying the victim: The stolen generations report*. IPA Backgrounder. Vol. 10/1. Perth: Institute of Public Affairs Ltd. Tillgänglig på: <http://web.archive.org/web/20061012011857/http://www.ipa.org.au/files/IPABackgrounder10-1.pdf>
- Bukowska Jacobsson, Monika, m.fl. (2000). "En kartläggning". Bilaga 4 (s. 147-278) i *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20). Slutbetänkande från 1997 års steriliseringsutredning. Stockholm: Socialdepartementet.

- Buur, Lars (2000). *Institutionalising truth: Victims, perpetrators and professionals in the everyday work of the South African Truth and Reconciliation Commission*. Aarhus: Aarhus universitet, Inst. för etnografi och socialantropologi (doktorsavhandling).
- Caldaras, Hans (2002). *I betraktarens ögon*. Stockholm: Prisma.
- "Canadian Indian Residential School System". Text hämtad 2009-06-05 på http://en.wikipedia.org/wiki/Residential_schools
- Carter, Chiara (2007). "Is the TRC threatening to become a cold case?" i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 158-163.
- Catomeris, Christian (2004). *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna*. Stockholm: Ordfront.
- Cederberg, Irka (1998). *Tusen år i Europa: om romerna/zigenarna*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Cederberg, Irka (2004). *Romerna i ett förändrat Europa*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Chapman, Audrey R. (2008a). "Perspectives on the role of forgiveness in the human rights violations hearings" i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 66-89.
- Chapman, Audrey R. (2008b). "The TRC's approach to promoting reconciliation in the human rights violations hearings" i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 45-65.
- Chapman, Audrey R. (2008c). "Truth recovery through the TRC's institutional hearings process" i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 169-188.
- Chapman, Audrey R. & Patrick Ball (2008). "Levels of truth: Macro-truth and the TRC" i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 143-168.
- Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (2008a). "Introduction: Assessing the South African transitional justice model" i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 1-19.
- Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red.) (2008). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Cherry, Janet (2000). "Historical truth: Something to fight for" i Villa-Vicencio, Charles & Wilhelm Verwoerd (red). *Looking back, reaching forward: Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa*. London: Zed Books, s. 134-143.
- Coates, Ken S. (2004). *A global history of indigenous peoples: Struggle and survival*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Commission on Restitution of Land Rights: Annual Report* (1997) Arcadia (Pretoria).
- Content of apologies by state and territory parliaments*, tillgänglig på http://www.hreoc.gov.au/social_justice/bth_report/apologies_states.html
- Discrimination on the Swedish housing market: A report from the special work of the Ombudsman against Ethnic Discrimination during 2006-2008 concerning discrimination on the housing market* (2008). Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet* (2008). Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Diskriminering av romer i Sverige: rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer* (2004). Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Dow, Coral (2008). "Background note: 'Sorry': the unfinished business of the *Bringing Them Home* report". Publicerat på Parliament of Australia Parliamentary Library website 4 februari 2008: <http://www.aph.gov.au/Library/pubs/BN/2007-08/BringingThemHomeReport.htm>
- Du Toit, Fanie (2007). "Beyond the TRC" i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 199-204.
- Eivergård, Mikael & Lars-Eric Jönsson (2000). "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935-1975". Bilaga 2 (s. 61-129) i *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975*:

- Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20). Slutbetänkande från 1997 års steriliseringsutredning. Stockholm: Socialdepartementet.
- Ellingsen, Per (2007a). "Avspist med småpenger: Norske tater utsatt for grove overgrep". I *Dagbladet* 27 april 2007. Tillgänglig på: <http://www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001070052334&tag=item&words=tatere>
- Ellingsen, Per (2007b). "Urettferdig erstatningsordning skaper krig blant taterne". I *Dagbladet* 26 april 2007. Tillgänglig på: <http://www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001070052045&tag=item&words=tatere>
- Ericson, Maria (2001a). "Försoning och sökandet efter ett gemensamt moraliskt landskap" i Gunner, Göran & Sia Spiliopoulou Åkermark (red.) *Mänskliga rättigheter: aktuella forskningsfrågor*. Uppsala: Iustus, s. 314-326.
- Ericson, Maria (2001b). *Reconciliation and the search for a shared moral landscape: An exploration based upon a study of Northern Ireland and South Africa*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Ericson, Maria (2008a). "Frågetecken kvar efter Sanningskommissionen." I *Södra Afrika* 3/2008. Tillgänglig i fulltext på: <http://www.globalarkivet.se/1756/>
- Ericson, Maria (2008b). "Partnership and hospitality in social development: The perspective of one Swedish woman" i Akper, Godwin I. & Joseph I. Antyo, (red.). *Theological education for development and nation-building: perspectives from development, education and theology*. Makurdi (Nigeria): Maxson Press, s. 100-155.
- Erstatning til tvangssteriliserte romanifolk/tatere*, rapport avlevert til Kommunal- og regionaldepartementet, Norge, augusti 2003.
- Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvener*. Stortingsmelding Nr. 44 (2003-2004). Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Etzler, Allan (1944). *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige: historia och språk* (Uppsala: Almqvist & Wiksell).
- European Commission against Racism and Intolerance (ECRI): Third Report on Sweden* (2004). Strasbourg: ECRI.
- Evans, Christine (2001). "Accountability of victimisers and redress for victims: Truth Commissions in Latin America and experiences in Guatemala" i Gunner, Göran & Sia Spiliopoulou Åkermark (red.). *Mänskliga rättigheter: aktuella forskningsfrågor*. Uppsala: Iustus, s. 327-390.
- "Faith communities and apartheid: A report prepared for the Truth and Reconciliation Commission by the Research Institute on Christianity in South Africa" (1999) i Cochrane, James, De Gruchy, John & Stephen Martin (red.). *Facing the truth: South African faith communities and the Truth & Reconciliation Commission*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 15-77.
- "Fakta om taterne" (2007). *Dagbladet* tekstarkiv 26 april 2007. Hämtat 2009-06-09 från: www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001070052047&tag=item&words=tatere
- Field, Sean (red.) (2001). *Lost communities, living memories: Remembering forced removals in Cape Town*. Claremont (Cape Town): David Philip.
- Fodstad, Hjørdis (1999). *Erfaringer fra tvangssterilisering*. Forskningsrapport, K-serien nr.2-99, Oslo: Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Forsgren, Tuuli & Sigurd Nygren (red.) (2005). *Livsfrågor i Lappland: kyrkan och kolonisationen, forskarsymposium 30 september-1 oktober 2004*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Fourie, Ginn (2000). "A personal encounter with perpetrators" i Villa-Vicencio, Charles & Wilhelm Verwoerd (red). *Looking back, reaching forward: Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa*. London: Zed Books, s. 134-143.
- Fournier, Suzanne & Crey, Ernie (1997). *Stolen from our embrace: The abduction of First Nations children and the restoration of aboriginal communities*. Vancouver: Douglas & McIntyre.
- Fullard, Madeleine & Nicky Rosseau (2003a). "An imperfect past: The Truth and Reconciliation Commission in transition" i Daniel, John, Adam Habib & Roger Southall (red). *State of the nation: South Africa 2003-2004*. Cape Town: HSRC Press, s. 78-104.
- Fullard, Madeleine & Nicky Rosseau (2003b). "Truth, evidence and history: A critical review of aspects of the amnesty process" i Villa-Vicencio, Charles & Erik Doxtander (red). *The provocations of amnesty: Memory, justice and impunity*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 195-216.

- Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950-1980?* (2006). Stockholm: Socialstyrelsen.
- Galtung Johan, 1978 (1969). "Conflict as a way of life" i *Essays in Peace Research*, Vol. 3 ("Peace and Social Structures") 1978, s. 484-507.
- Gathering Strength: Canada's Aboriginal Action Plan* (1997). Ottawa: Minister of Indian Affairs and Northern Development. Tillgänglig på exempelvis <http://www.austlii.edu.au/au/journals/AILR/2000/10.html>
- Gqola, Pumla Dineo (2007). Bidrag i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red.). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 59-64.
- Graybill, Lyn (2001). "The contribution of the Truth and Reconciliation Commission toward the promotion of women's rights in South Africa" i *Women's Studies International Forum*, Vol. 24 (Nr. 1), s. 1-10.
- Guatemala Memory of Silence: Report of the Guatemalan Commission for Historical Clarification (CEH)* (1999). Den engelska versionen av kommissionens rapport finns tillgänglig på exempelvis <http://shr.aas.org/guatemala/ceh/report/english/toc.html>
- Gustavsson, Ragnar (2007). "Straffarbete och sterilisering" i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 59-61.
- Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Haave, Per (2000). *Sterilisering av tatere 1934-1977: En historisk undersøkelse av lov og praxis*. Oslo: Norsk forskningsråd.
- Haave, Per (2006). "NS-regimets 'taterpolitikk': en minoritetspolitikk i utakt?" i Johansen, Per Ole (red.). *På siden av rettsoppjøret*. Oslo: Unipub, s. 179-256.
- Halvorsen, Rune (2001). *The paradox of self-organisation among disadvantaged people: A study of marginal citizenship*. Trondheim: NTNU (doktorsavhandling).
- Halvorsen, Rune (2004). *Taternes arbeid for oppreisning og anerkjennelse i Norge*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Hammar, Tomas (1964). *Sverige åt svenskarna: invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932*. Stockholm: Carlson press boktryckeri (doktorsavhandling).
- Hancock, Ian (2003). *We are the Romani people*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Handbok för mödrahjälpssamheten: med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen* (1942). Stockholm: K.L. Beckmans boktryckeri.
- Hayner, Priscilla B. (2002). *Unspeakable truths: Facing the challenge of Truth Commissions*. New York & London: Routledge.
- Hazell, Bo (2002). *Resandefolket: från tattare till traveller*. Stockholm: Ordfront.
- Hazell, Bo (2008). "Resandesamhällen vanliga i Europa: Snarsmon ett intressant exempel", i Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon: resandebyn där vägar möts*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, s. 10-31.
- Henry, Yazir (2000). "Where healing begins" i Villa-Vicencio, Charles & Wilhelm Verwoerd (red.). *Looking back, reaching forward: Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa*. London: Zed Books, s. 166-173.
- Heymowski, Adam (1955). *Om "tattare" och "resande"*. Uppsala: Sociologiska institutionen (licentiatavhandling).
- Heymowski, Adam (1969). *Swedish "travellers" and their ancestry: A social isolate or an ethnic minority?* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis (doktorsavhandling).
- Heymowski, Adam (1976). Del om "Forskarens svar" i *Invandrare och minoriteter* 3-4/1976, s. 57-59.
- Hvinden, Bjørn (2001). *Storsamfunn og minoriteter. Sammendrag av resultatene av delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Hvinden, Bjørn (2002). "Ansvar for oppfølging av resultater. Sammenliknende perspektiver og utfordringer i forskning om minoriteter" i *Samisk forskning og forskningsetikk*, Publikasjon nr 2 2002. Oslo: NESH.
- Hvinden Bjørn (red.) (2000). *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Bergen/Oslo: Fagbokforlaget.
- Indian Residential Schools Settlement Agreement* (8 maj 2006). Tillgängligt på: <http://www.residentialschoolsettlement.ca/Settlement.pdf>

- Jakobsen Ottar (2004). "Krigsbarn tilbys vekslepenger". I *Dagbladet* 8 december 2004.
- Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (2007a). "Före folkmordet..." i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 22-27.
- Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (2007b). "Z-registren: en skamfläck för den svenska demokratin" i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 66-73.
- Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.) (2007). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Jeffery, Anthea (1999). *The truth about the Truth and Reconciliation Commission*. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- Jobson, Marjorie (2007). Bidrag i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 45-50.
- Johansen, Per Anders (2009). "Refser behandling av romanifolket". I *Aftenposten*. 21 april 2009. Tillgänglig på: <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3036474.ece>
- Jønholdt Henning Andre (2009). "Krever større erstatning". I *Røyken og Hurums Avis*. 28 maj 2009. Tillgänglig på: <http://dt.no/article/20090528/RHNYHETER/11965564>
- Kalander, Berith (1996). *Min mor fånge Z.-4517*. Gällivare: Gällivare kommuns Folkbiblioteks Skriftserie nr 2.
- Kalbakk, Per Arne (2007). "Billigere enn sauer". I *Dagbladet* 27 april 2007. Tillgänglig på: <http://www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001070052296&tag=item&words=tatere>
- Karlsson, Ingmar (2003). *Europas styvbarn: minoritetsfolk utan egen stat*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Krog, Antjie (1999). *Country of my skull*. London: Jonathan Cape.
- Kropp, Doug & Julie Roy (2008). Presentation om den kanadensiska Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- Lapsley, Michael (1998). *Confronting the past and creating the future: the road to truth, healing and forgiveness*. Offentlig föreläsning vid New School for Social Research, 4 maj 1998.
- Leissner, Maria (2008a). Presentation vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- Leissner, Maria (2008b). *Vitboksprocessen: ett första diskussionsunderlag*, PM från den 16 oktober 2008.
- Lindberg, Maj-lis (2007). "Tre historier" i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 50-58.
- Lindholm, Gunborg (1995). *Vägarnas folk: de resande och deras livsvärld*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige (Doktorsavhandling i etnologi vid Göteborgs universitet).
- Linna, Katri (2008). Presentation vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- Lipton, Merle (1998). *Evaluating South Africa's Truth & Reconciliation Commission: Report on the Conference at the University of Sussex 18-19 September 1998*. University of Sussex: Research Centre for Southern African Studies.
- Lithman, Yngve (1976). "Zigenare i Sverige: en resa utan ände?" i *Invandrare och minoriteter* 3-4/1976, s. 18-25.
- Lomfors, Ingrid (2000). "Berättelser från livet: intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige". Bilaga 5 (s. 279-355) i *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20). Slutbetänkande från 1997 års steriliseringsutredning. Stockholm: Socialdepartementet.
- Lundgren, Gunilla (2003). *Svarta rosor, Kale ruze: romsk litteratur, kultur och historia*. Stockholm: Tranan.

- Lundman, Bertil (1939). "Folkdöd och rasfråga, några reflexioner" i Fredborg, Arvid (red.). *Heimdals Årsskrift 1939*. Uppsala: Föreningen Heimdal, s. 20-27.
- Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet - Lpo 94* (1994). Stockholm: Skolverket
- Läroplan för de frivilliga skolformerna - Lpf 94* (1994). Stockholm: Skolverket.
- Maluleke, Tinyiko Sam (2007). "Postcolonial mission: Oxymoron or new paradigm." *Swedish Missiological Themes* 95:4 (2007), s. 503-527.
- Mamdani, Mahmoud (2000). "The truth according to the TRC" i Amadiume, Ifi & An-Na'im Abdullahi (red.). *The politics of memory: Truth, healing and social justice*. London & New York: Zed Books, s. 176-183.
- Meiring, Piet (1999). *Chronicle of the Truth Commission: A journey through the past and present – into the future of South Africa*. Vanderbijlpark: Carpe Diem Books.
- Millon, Singoalla (2007). "Inga zigenarungar i våran skola!" i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 28-32.
- Montesino, Norma (2002), *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Lund: Socialhögskolan (doktorsavhandling).
- Mphahlele, Letlapa (2002). *Child of this soil: My life as a freedom fighter*. Cape Town: Kwela Books.
- Myrdal, Alva & Gunnar Myrdal (1934). *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier.
- Müller, Ampie (1997). "Facing our shadow side: Afrikaners must own their complicity". *Track Two*, Vol. 6, No. 3 & 4, december 1997, s. 16 och 18. Tidskriften ges ut av Centre for Conflict Resolution i Sydafrika, tillgänglig på: http://ccrweb.ccr.uct.ac.za/archive/two/6_34/index634.html
- Narine, Shari (2008). "An awareness of missing children and unmarked graves desperately needs attention". I *Alberta Sweetgrass* 1 november 2008. Tillgänglig på <http://www.thefreelibrary.com/An+awareness+of+missing+children+and+unmarked+graves+desperately...-a0189000701>
- Nkululeko, Dabi (1987). "The right to self-determination in research: Azania and Azanian women" i Qunta, Christine (red). *Women in Southern Africa*. Johannesburg: Skotaville.
- Nordström, Gunni & Domino Kai (2007). "Romernas kamp för jämlikhet vände utvecklingen på 60-talet" i *Rasism och främlingsfientlighet i Sverige: antisemitism, antiziganism och islamofobi 2006*. Norrköping: Integrationsverkets rapportserie 2007:03, s. 125-147.
- Norsk romani-/taterpolitikk. Fortid, nåtid, framtid* (2009). Oslo: Den Norske Helsingforskomité. "Nødvendig gransking". *Aftenposten* 23 april 2009. Tillgänglig på: <http://www.aftenposten.no/meninger/leder/article3042289.ece>
- Okkenhaug, Inger Marie (red.) (2003). *Gender, race and religion: Nordic missions 1860-1940*. Uppsala: Svenska institutet för missionsforskning.
- Oosting, Dick (2008). Presentation vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- "Oppgjørets time". *Dagbladet* 22. april 2009. Tillgänglig på: www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001090051070&tag=item&words=tatere
- Palosuo, Laura (2008). *En inventering av forskningen om romer i Sverige*. Uppsala universitet (Centrum för multietnisk forskning), 14 november 2008. Tillgänglig på: http://www.romadelegationen.se/dynamaster/file_archive/090208/97eaa0f908cc38ed96a63f922044979a/forskningsoversikt.pdf
- People to people: Nation to nation: Highlights from the Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples*. Tillgänglig på: <http://www.ainc-inac.gc.ca/ap/pubs/rpt/rpt-eng.asp>
- Pettersen, Karen-Sofie (1997). *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tatere i perioden 1914 – 1986*. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU (Forskningsrapport).
- Pettersen, Karen-Sofie (1999). *Tiltak rettet mot barn av tatere: forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU (Forskningsrapport).
- Pettersen, Karen-Sofie (2001). "Hvem ble kapret av hvem? Samspillet mellom sentrale myndigheter og Norsk misjon blant hjemløse i utformingen og iverksettingen av politikken overfor

- romanifolket” i Bay, A-H., Hvinden, B. & C. Koren (red.). *Virker velferdsstaten?* Kristiansand: Høyskoleforlaget, s. 232-247.
- Pettersen, Karen-Sofie (2004). ”Fra reisende til bofast: Bosettingstiltak for tatere i det norske lokalsamfunn på 1900-tallet” i Alsvik, O. (red.). *Kulturmøter: Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt (Skrift nr. 40) s. 155-174.
- Pettersen, Karen-Sofie (2005). *Tatere og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*. Oslo: NOVA Rapport 2/05 (doktorsavhandling vid NTNU, Trondheim).
- Pettersen Karen-Sofie & Bjørn Hvinden (2008). ”Norsk misjon blant hjemløse og barnevernet i forrige århundre”. *Norges barnevern*, 85(2), s. 24-30.
- Phakathi, Timothy Sizwe & Hugo van der Merwe (2008). ”The impact of the TRC’s amnesty process on survivors of human rights violations” i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 116-140.
- Pigou, Piers (2003). ”Degrees of truth: Amnesty and limitations in the truth recovery project” i Villa-Vicencio, Charles & Erik Doxtander (red). *The provocations of amnesty: Memory, justice and impunity*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 215-236.
- Posel, Deborah (2007). Bidrag i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red.). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 86-95.
- Post, Soraya (2007). ”Rätt till liv” i Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (red.). *Ett fördrivet folk: antologi om förtryck och diskriminering av romer / zigenare / resande*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 62-65.
- Promotion of National Unity and Reconciliation Act* (Act No. 34 of 1995), Sydafrika.
- Rabkin, Franny (2009). ”Rights body wary of political pardons”. I *Business Day* 22 januari 2009.
- Regeringens proposition 1998/99:71: Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall*.
- Report of the Consultative Group on the Past* (2009). Nordirland. Tillgängligt på:
<http://www.cgpni.org/>
- Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples* (1996). Tillgängligt på:
http://www.collectionscanada.gc.ca/webarchives/20071115053257/http://www.aainc-inac.gc.ca/ch/rcap/sg/sgmm_e.html
- ”Residential Schools: A Chronology”. Ottawa: Assembly of First Nations. Tillgänglig på:
<http://www.afn.ca/article.asp?id=2586>
- ”Resande”, text på <http://sv.wikipedia.org/wiki/Resandefolket>
- Rodell Olgaç (2006). *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola: från hot till möjlighet*. Stockholm: HLS förlag.
- Rodell Olgaç, Christina (2009). ”Challenging discriminating discourses concerning Roma in a teacher education programme”. Paper presenterat vid *Stockholm International Conference on the Discrimination and Persecution of Roma, Sinti and Travellers*. Stockholms universitet, 5-7 mars 2009.
- ”Romer”, text på <http://sv.wikipedia.org/wiki/Romer>
- Ross, Fiona C. (2003). *Bearing witness: Women and the South African Truth and Reconciliation Commission*. London: Pluto Press.
- Roth, Hans Ingvar (2005). *Mångkulturalismens utmaningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Samiska frågor i Svenska kyrkan* (2006). Stockholm: Svenska kyrkans utredningar 2006:1 (författad av Sören Ekström).
- Sandvik, Anne Berit (1999). *Kampen om barna: Personer av taterslekts erfaringer fra barne- og skolehjem*. Forskningsrapport, K-serien nr.1-99. Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi.
- Sarkin, Jeremy (2003). ”To prosecute or not prosecute? Constitutional and legal issues concerning criminal trials” i Villa-Vicencio, Charles & Erik Doxtander (red). *The provocations of amnesty: Memory, justice and impunity*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 237-264.
- Sarkin, Jeremy (2004). *Carrots and sticks: The TRC and the South African Amnesty Process*. Intersentia: Antwerpen & Oxford.
- Sarkin, Jeremy (2008). ”An evaluation of the South African amnesty process” i Chapman, Audrey R. & Hugo van der Merwe (red). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 93-115.

- Seekoe, Mochubela (2007). Bidrag i Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red.). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip, s. 36-45.
- ”Sigøynere og tatere i Norge” (2004). *Dagbladet* tekstarkiv 20 november 2004. Hämtat 2009-06-09 från www.dagbladet.no/tekstarkiv/artikkel.php?id=5001040087005&tag=item&words=tatere
- Skotvedt, Tove (2008). Presentation vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- Smyth, Marie (1998). *Half the battle: Understanding the impact of the Troubles on children and young people*. Derry/Londonderry: INCORE (University of Ulster & the United Nations University).
- South African Truth and Reconciliation Commission (TRC) Final Report, Cape Town: Juta & CO, 1998 (Vol. I-V) och 2003 (Vol. VI-VII).
- Sparks, Allister (1997). *The mind of South Africa: The story of the rise and fall of apartheid*. London: Arrow Books/Random House.
- Statens institut för rasbiologi: http://sv.wikipedia.org/wiki/Statens_institut_f%C3%B6r_rasbiologi
- Steriliseringsfrågor i Sverige 1935-1975: Ekonomisk ersättning* (SOU 1999:2). Delbetänkande från 1997 års steriliseringsutredning. Stockholm: Socialdepartementet.
- Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer* (SOU 2000:20). Slutbetänkande från 1997 års steriliseringsutredning. Stockholm: Socialdepartementet.
- Steyn, Melissa (2001). *Whiteness just isn't what it used to be: White identity in a changing South Africa*. Albany: State University of New York Press.
- Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén (1994). ”I nationalismens bakvatten: hur svensken blev svensk och invandraren främling” i Broberg, Gunnar, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.). *Bryta, bygga, bo: Svensk historia underifrån*. Stockholm: Ordfront, s. 221-249.
- Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén (1999). *I nationalismens bakvatten: om minoritet, etnicitet och rasism*. Lund: Studentlitteratur.
- Taikon, Katarina (1963). *Zigenerska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Taikon, Rosa (2008). Presentation vid *Arbetsseminariet om en sannings- och försoningsprocess och/eller en vitbok kring romer i Sverige*. Stockholm: Delegationen för romska frågor, 25 juni 2008.
- Takman, John (1966). *Zigenarundersökningen 1962-1965: Slutrapport*. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Takman, John (1976). *The Gypsies in Sweden: A socio-medical study*. Stockholm: Liber.
- Tatz, Colin (1999). *Genocide in Australia* (AIATSIS Research Discussion Papers No 8). Canberra: Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies (AIATSIS). Tillgänglig på: http://www.aiatsis.gov.au/__data/assets/pdf_file/5747/DP08.pdf
- Tergel, Alf (1973). *Från Jesus till Mao: kristendom, kultur och samhälle i 2000-årig konfrontation*. Verbum: Sverige (förlagsort ej angiven).
- The Working Group on Missing Children and Unmarked Burials (2008). *Missing children and unmarked burials: Research recommendations*. Paper presenterat till Indian Residential Schools Truth and Reconciliation Commission. Tillgängligt på http://www.trc-cvr.ca/pdfs/Working_group_on_Missing_Children_E.pdf
- Theissen, Gunnar (2008). ”Object of trust and hatred: Public attitudes toward the TRC” i Chapman, Audrey & Hugo van der Merwe (red.). *Truth and reconciliation in South Africa: Did the TRC deliver?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 191-216.
- Tillhagen, C-H (1956). ”Zigenarnas levnadsförhållanden 1955: en intervjuundersökning” i *Zigenarfrågan* (SOU 1956:43), Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning. Stockholm: Socialdepartementet, s. 83-141.
- Tutu, Desmond (1999). *No future without forgiveness*. London/Sydney/Auckland/Johannesburg: Rider.
- Tydén, Mattias (2002). *Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935-1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International (doktorsavhandling vid Stockholms universitet).
- Us taken-away kids: Commemorating the 10th anniversary of Bringing them home report* (2007). Sydney: Human Rights and Equal Opportunity Commission. Tillgängligt på: <http://www.humanrights.gov.au/bth/taken/index.html>

- Van der Merwe, Hugo (1999). *The Truth and Reconciliation Commission and community reconciliation: An analysis of competing strategies and conceptualizations*. Doktorsavhandling vid George Mason University, Fairfax (Virginia). Tillgänglig på:
http://www.csvr.org.za/index.php?option=com_content&task=view&id=762&Itemid=195
- Van der Merwe, Hugo (2003). "National and community reconciliation: Competing agendas in the South African Truth and Reconciliation Commission" i Biggar, Nigel (red.). *Burying the past: Making peace and doing justice after civil conflict*. Washington D.C.: Georgetown University Press, s. 101-124.
- Verwoerd, Wilhelm (2003). "Personal journeys: Beyond the Truth and Reconciliation Commission" i Du Toit, Fanie (red.). *Learning to live together: Practices of social reconciliation*. Cape Town: Institute for Justice and Reconciliation, s. 28-42.
- Verwoerd, Wilhelm & Mahlubi "Chief" Mabizela (red.) (2000). *Truths drawn in jests: Commentary on the Truth and Reconciliation Commission through cartoons*. Cape Town & Johannesburg: David Philip.
- Villa-Vicencio, Charles & Fanie du Toit (red.) (2007). *Truth and reconciliation in South Africa: 10 years on*. Claremont (Cape Town): David Philip.
- Wallenstein, Peter (1994). *Från krig till fred: om konfliktlösning i det globala systemet*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Zigenarfrågan* (SOU 1956:43). Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning. Stockholm: Socialdepartementet.